

= Határon túli magyarság =

73 ET EK I I I T Ö

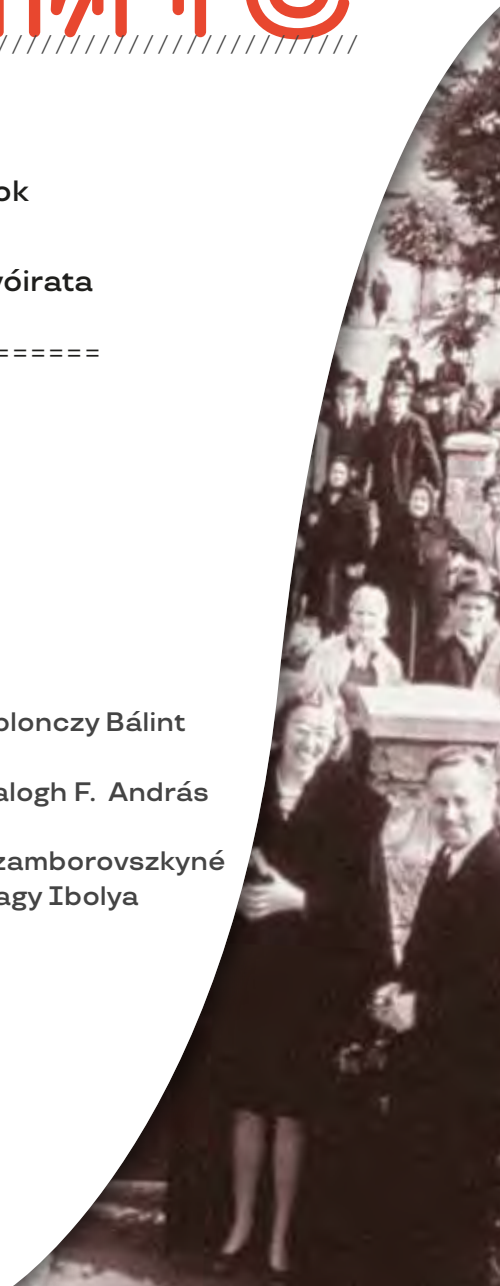
Az Állambiztonsági Szolgálatok
Történeti Levéltára
negyedéves tudományos folyóirata

=====

- > Erdélyt segítő holland-reformátusok----- Ablonczy Bálint
- > Hogyan olvassunk román titkosszolgálati iratokat?-- Balogh F. András
- > A kárpátaljai reformátusok a Hruscsov-érában ---- Szamborovszkyné Nagy Ibolya

= 2020 = 03
//////////

Impresszum

Főszerkesztő: *Papp István*

Szerkesztők: *Kis Péter*

Krahulcsán Zsolt

Pócs Nándor

Angol verzió: *Hegedüs Gyula*

Címlapterv és tipográfia: *Gyulai Kati*

Informatikai szerkesztő: *Borkúty László*

Olvasószerkesztő: *Tiszóczy Tamás*

Technikai szerkesztő: *Pénzes Dávid*

Borítókép: *Református hívek a Beszterce-Naszód megyei Magyarországon 1973-ban. A képet Ida és Klaas Eldering bocsátotta rendelkezésünkre.*

Kiadja: *Állambiztonsági Szolgálatok Történelmi Levéltára*

A kiadó székhelye: *1067 Budapest, Eötvös utca 7.*

Felelős kiadó: *Cseh Gergő Bendegúz*

Szerkesztőség címe: *1067 Budapest, Eötvös utca 7.*

Elektronikus levélcím: *betekinto@abtl.hu*

HU ISSN 2732-186X (nyomtatott)

HU ISSN 1788-7569 (online)

Lapunk megjelenését a Nemzeti Kulturális Alap támogatja.

Ez a Mű a Creative Commons Nevezd meg! – Ne add el! – Ne változtasd!
4.0 Nemzetközi Licenc feltételeinek megfelelően felhasználható.

=== Magyar kálvinisták ===

ABLONCZY BÁLINT

Málnási kisasszony segít. Hebe Kohlbrugge és a holland reformátusok erdélyi támogató akciói 1989 előtt 9

SZAMBOROVSKYNÉ NAGY IBOLYA

Magyar reformátusok a Szovjetunióban a hruscsovi egyházüldözés időszakában 27

=== Társadalomtörténeti mélyfúrások ===

BALOGH F. ANDRÁS

Megjegyzések a román titkosszolgálati iratok kutatásához Balogh Edgár és a *Korunk* példája 57

OLÁH SÁNDOR

„...a papok mind hallgattak” Diktatúra a mindennapokban: Gellérd Imre unitárius lelkész félelmei. 73

OROSZ JÚLIA

A falusi parasztság – egy kolhoz belső életének jellegzetességei Kárpátalján, 1948–1953 97

=== Erdélyi kommunisták ===

ANTAL RÓBERT-ISTVÁN

Jordáky Lajos letartóztatása és börtönévei (1952–1955) 121

KÓSA-GRIMM ANDRÁS KRISTÓF

A két világháború közötti erdélyi magyar kommunista mozgalom helyzete a magyar állambiztonsági iratok P-dossziéi alapján 139

=== Szemle ===

PÓCS NÁNDOR

A Nyárád menti Prométheusz 157

FODOR JÁNOS

A kikérdezett intézmény 165

/// Kedves Olvasóink!

Az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárának tudományos folyóirata, a *Betekintő* jelen számával történetének fontos mérföldkövéhez érkezett. A 2007 óta évi négy alkalommal megjelenő periodika eddig online formában volt elérhető. Ily módon örvendetesen gyarapodott szerzőink köre és bővült az olvasók tábora. Mégis úgy éreztük, hogy van még mód és alkalom akár szélesebb közönség megszólítására is, ezért döntöttünk úgy, hogy korlátozott példányszámban kinyomtatjuk folyóiratunkat. E példányokat a nagyobb közgyűjteményekbe, egyetemek és kutatóintézetek könyvtáraiba szeretnénk eljuttatni, hogy az olvasás hagyományos, papíron történő módjára is lehetőséget teremtsünk. Eredeti szándékunk szerint megújult köntösben, igényes grafikai kivitelben idei első számunktól kezdve szerettünk volna olvasóink elé lépni. Ám a koronavírus járvány miatti kényszerű leállás okán végül a 2020. évi 3. szám lett a *Betekintő* történetének első, nyomtatásban is napvilágot látó kiadása. Ennek oka, hogy hagyományainkhoz híven minden évben megjelentetünk egy tematikus számot, s úgy gondoltuk, ez méltó kezdés lenne a nyomtatott formátum megindításához. Most a határon túli magyarság témakörét ölelik fel a tanulmányok és a recenziók, ezzel is kifejezve a magyar művelődés örökségén alapuló összetartozás tudatát. Ezen gondolatok jegyében kérem olvasóink további bizalmát, érdeklődését, figyelmét.

Budapest–Terézváros, 2020. október 15.

PAPP ISTVÁN
főszerkesztő

= Magyar kálvinisták =
////////////////////////////////////

===== Ablonczy Bálint =====

/// Málnási kisasszony segít Hebe Kohlbrugge és a holland reformátusok erdélyi támogató akciói 1989 előtt¹

„Málnási kisasszony. Hebe Kohlbruggénak ezt a »konspiratív« nevének sok erdélyi lelképásztor ismeri. Játékos társításból keletkezett. A kommunista diktatúra éveiben, a rossz közellátás éveiben Erdély szerte kapni lehetett az élelmiszerüzletekben a borivók által kevésbé kedvelt gyógyvizeket, a Szent György-fürdői Hébet és a málnásfürdői málnási vizet. És mert a 60-as, 70-es években egymás tájékoztatása többnyire postai úton történt, lehetőleg nyílt levelezőlapon vagy képeslapon – és virágnyelven! –, szinte önként adódott, hogy Jeffrauw Hebe Kohlbruggét Málnási kisasszony néven emlegettük. Igazolja ez a név az előszóban elhangzó másik nevet: kis összeesküvések nagy mestere.”²

A „kis összeesküvések nagy mestere” Magyarországon a legszűkebb református egyházi körökön kívül ismeretlen, 2016-ban elhunyt Hebe Kohlbrugge a hidegháború idején is létező kelet–nyugati felekezeti szolidaritás fontos szereplője volt. Több évtizedes munkájával sokat tett azért, hogy a Vasfüggöny mögé szorult protestánsok – így a magyarországi és erdélyi reformátusok – érezzék: nem mondtak le róluk, erkölcsi és akár anyagi támogatásra is számíthatnak nyugati hittestvéreiktől. Tette ezt úgy, hogy a létező szocializmus realitásait nem ismerő holland kortársai számára egyszerre lehetett „vörös” (amiért szóba állt a diktatúrák állami és egyházi vezetőivel, s egy ideig még a Szovjetunió és a szocialista tábor kirakatintézményeként szolgáló keresztény szervezetnek is tagja volt), illetve „antikommunista” (amiért a hivatalos egyházi vezetéseket megkerülve, egyszerű lelkészekkel, hívekkel alakított ki a legalitás

1 == A tanulmány a Nemzeti Emlékezet Bizottsága és a Károli Gáspár Református Egyetem „Vallásgyakorlás mint kulturális ellenállás” című kutatási együttműködése keretében készült.

2 == Kohlbrugge, 2008: fűlszöveg.

határán mozgó kapcsolatot). Hebe Kohlbrugge pályája jó példa arra, hogy még a biztonságos Hollandiában is mennyi dilemmával szembesült, aki kapcsolatot szeretett volna építeni közép-kelet-európai hitsorsosaival, hogyan kellett egyensúlyozni az „ahogy lehet” szellemében: a célt soha nem szem elől tévesztve, de alkalmanként kompromisszumokat kötve. A holland segítő 1949 után tulajdonképpen azokkal a kérdésekkel szembesült, mint kevésbé szerencsés helyre született kortársai, akik a rendszerrel való totális szembenállás, a szovjet uralom alóli gyors felszabadulás lehetetlenségét belátva igyekeztek megőrizni a számukra fontos értékeket, rítusokat, közösségeket.

Közép-Európában, így Magyarországon is, nemrégiben zárult le egy nagyszabású, a szocialista korszak „kulturális ellenállását” vizsgáló kutatási projekt. Azon 1989–1990 előtti magatartásformák, egyéni és közösségi gyakorlatok feltérképezéséről van szó, amelyek jelentősen árnyalják a kommunista diktatúra alatti, „ellenállás vs. kollaboráció” ellentéppárral leírt életstratégiákat. Ezen kutatások megerősítik azt a hipotézist, hogy a „kulturális ellenállást” nem feltétlenül egy adott/konkrét személy egész magatartását átható elvként, hanem az egyébként a diktatúra mindennapjaihoz alkalmazkodott egyének egyes életterületeinek jelenségeként kell értelmeznünk. Azaz például egy különben minden hivatalos elvárásnak megfelelő pedagógus ragaszkodhatott a templomba járáshoz, egy feladatait jól ellátó gyári mérnök pedig esetleg nem volt hajlandó belépni az MSZMP-be és szavazni a „választásokon”, miközben egyébként semmilyen más, ellenzékinek minősíthető magatartást nem tanúsított. A kutatási projekt eredményeit összegző fontos kötetben³ a „kulturális ellenállás” irodalomban, képzőművészetben, tömegkultúrában jelentkező jelenségei mellett sok szó esik az egyházi vonatkozásokról is. Arról, hogy a rendszerrel frontálisan nem konfrontálódó egyének és közösségek miként ragaszkodtak a vallásgyakorláshoz, a hit közösségi megéléséhez akkor is, ha ez számukra akár hátránnyal járt.

Dolgozatunk e „kulturális ellenállás” egyházi-vallásos dimenziójának egy szeletével foglalkozik: arra a szellemi és anyagi segítségre vagyunk kíváncsiak, amelyet a hatvanas évek végétől holland reformátusok nyújtottak erdélyi magyar hittestvéreiknek. Ezt a folyamatot a különféle holland diakóniai testületekben évtizedeken át vezető szerepet betöltött Hebe Charlotte Kohlbrugge tevékenységén keresztül mutatjuk be. Kohlbrugge három szempont miatt is érdekes számunkra: tevékenysége a protestánsok által is lakott szocialista országok majd’ mindegyikére kiterjedt, de különlegesen mély kapcsolata a csehszlovákiai protestánsok mellett az erdélyi magyar reformátusokkal alakult ki. Másodsorban nagy részben az ő szervező-ösztönző munkájának köszönhetően negyedszázad alatt többtucat református teológus tanulhatott Lengyelországban, Magyarországon, Romániában és Csehszlovákiában,⁴ akik nemcsak a „létező szocializmus” valóságát tapasztalhatták meg, de hazatérve elkötele-

3 = = Apor–Bódi–Horváth–Huhák–Scheibner (szerk.), 2018.

4 = = Kohlbrugge, 2008: 171.

zetten munkálkodtak ezen országok megsegítésén is. Kohlbruggének döntő szerepe volt annak kiharcolásában, hogy 1968-tól egészen 1986-ig holland teológusok, fiatal lelkészek (jellemzően házaspárok) tölthettek el egy-két tanévet a kolozsvári Egyetemi Fokú Egységes Protestáns Teológiai Intézetben. Ők kiválóan megtanultak magyarul, s hazatérésük után jelentős részük aktívan segítette magyarországi, illetve erdélyi hitsorsosait. Végül Charlotte Kohlbrugge „katalizátorszerepe” miatt is fontos számkra: noha 1976 és 1986 között Magyarországon tiltónévjegyzékben szerepelt, a magyar állambiztonsági jelentések tanulsága szerint meghatározó szerepe volt a Magyarországra, illetve Romániába érkező holland református ösztöndíjasok kiválasztásában, felkészítésében, illetve a segélyosztás koordinálásában. Kohlbrugge magyarországi és romániai magyar reformátusokkal kialakult kétszintű – a hivatalos egyházvezetéssel tiszteletteljes, ámde felületes, illetve a megbízhatónak ítélt lelkészekkel intenzív-segítő – kapcsolattartása, az általa (is) közvetített segítség jól kiegészítette a hetvenes, de különösen a nyolcvanas évekre kiterjedt magyarországi Erdély-járó mozgalom tevékenységét. Ezt a szervezett keretekkel soha nem rendelkező, roppant sokszínű öntevékeny társadalmi szerveződést eddig alig vizsgálták, pedig a rendszer hivatalos antinacionalista ideológiája miatt különösen érzékeny „Erdély-kérdésben” sokakat (fővárosiakat, vidékieket, középosztálybelieket, munkásokat, egyetemistákat, különféle színezetű ellenzéki és környezetvédő mozgalmakhoz kötődőket, vallási közösségeket stb.) megmozgatott.⁵ A kulturális-szociális segítséget többé-kevésbé szervezett keretek között Erdélybe csempészők meggyőződésünk szerint leírhatóak a „kulturális ellenállás” fentebb már vázolt fogalmával. Az Erdély-járás jelentőségét aligha lehet túlbecsülni: nélküle a későbbi Magyar Demokrata Fórum nemzetpolitikáját,⁶ a demokratikus ellenzék kisebbségi jogvédő tevékenységét és az 1989-es romániai forradalmat követő magyarországi szolidaritási hullámot sem lehet megérteni.

Rendkívül sokfélék lehettek persze a rendszeres Erdély-járók motivációi, nem kizárólag nemzeti vagy felekezeti szolidaritásból gyógyszert, élelmiszert, könyvet szállítók lépték át rendszeresen a határt. Utóbbiak mellett – a mozgalomban részt vett – Bárdi Nándor kisebbségkutató megkülönböztette még az üzletelőket, a rokonlátogatókat és a turistákat. (Ezek a körök természetesen sokszor át is fedhették egymást. Az üzletelőknek is lehettek rokoni kapcsolataik, és a rokonlátogatók is kigazdálkodták hiánycikkek eladásával a vonatjegyek árát. A gazdasági érdekek, a családi-rokonsági szolidaritás, a küldetésstudat, a kíváncsi érdeklődés sokféle motivációja befolyásolta a kapcsolatokat kiépítőket, fenntartókat.⁷) Tanulmányunkban most elsősorban a hollandiai támogatásra, az annak továbbításában szerepet vállaló, de Erdélybe segítséget önerőből is szállító református csatornákra összpontosítunk.

5 = = A magyarországi mozgalom vázlatos fogalmi háttérét, áttekintését és jelentősebb csoportjait lásd Ablonczy, 2020.

6 = = Az erdélyi utak világképformáló erejére és aktivizáló hatására lásd például Für, 2007: 217–220.

7 = = Bárdi, 1992: 86.

Nehéz felmérni, hogy mennyien vehettek ebben részt. Az egyik legtevékenyebb, 1988–89-re már többszáz embert mozgató budapesti csoport, az Erdélyt Támogató Egylet (ETE; később Transcar Alapítvány) vezetőjének visszaemlékezései szerint csak Budapestről öt református gyülekezet segítette adományaival rendszeresen ennek az egy segítőhálózatnak a munkáját. (Az ETE amerikai, svédországi, németországi emigráns magyarok pénzügyi segítségére is számíthatott.⁸)

A református egyházban elkötelezett lelkészek és világiak, illetve a gyülekezetek persze önállóan is alakítottak ki erdélyi segélyezési csatornákat. Közös volt bennük, hogy nagyban támaszkodtak a holland reformátusok támogatására. Az 1984-től Budapest-Törökőrön szolgáló Czanic Péter például holland nyelvtudását is hasznosítva az egyik kisebb kálvinista felekezet, a Gereformeerde Kerken Vrijgemaakt (Szabad Református Egyház) segítségének „logisztikusa” volt: a parókiájára érkező tartós élelmiszert, gyógyszereket gyülekezetének fiataljai, illetve a Rajk László Szakkollégium diákjai és más közgazdasági egyetemi hallgatók csempészték át erdélyi címekre. Kolozsváron Kozma Endre és Dobri János, Marosszentkirályon Adorján Kálmán, Marosvásárhelyen pedig Fülöp G. Dénes (Vártemplom) és Juhász András (Szabadi út) parókiája volt a végállomás. Czanic Péter lelképásztor visszaemlékezése szerint 1988–1989-ben összesen 280 (egyenként kb. 20–30 literes) hátizsáknyi, java-részt holland forrásból származó adományt vittek át Romániába.⁹ Hasonló, csak már a hetvenes évekre visszanyúló, a holland segélyezőt a magyarországi elosztóközponton keresztül az erdélyi címzettekkel összekötő láncolatra emlékezett vissza Victor István hejcei lelképásztor, akinek kapcsolati hálója főleg az egykori erdélyi Bethánia-mozgalomra terjedt ki.¹⁰ Azt pedig már Zalatnay István idézte fel, hogy a romániai helyzet rosszabbodása miatti magyarországi aggodalmat és a nyugati segítőszándékot érzékelő egyházi vezetés (Tóth Károly püspök-zsinati elnök) 1988 elején kisebbségi referensi pozíciót hozott létre a református Zsinat külügyi osztályán, s erre a munkára őt kérték fel. Az ide érkező (korabeli árfolyamon többmillió forintnyi deviza) segítség jelentős részét szintén holland reformátusok biztosították.¹¹

E példák is bizonyítják: amennyiben a Magyarországról Erdélybe irányuló segítségnyújtás református egyházi szálait vizsgáljuk, a holland segítség kérdése döntő fontosságú. Ezen belül pedig meghatározó volt az egyik (2004-ig létező, aztán más egyházakkal egyesült) legnagyobb holland kálvinista felekezet, a Történelmi Református Egyház (Nederlandse Hervormde Kerk) részéről különfajta pozíciókban a Közép-Kelet-Európába irányuló diakóniai munkát több mint negyed évszázadon keresztül meghatározó Hebe Kohlbrugge. Személyét maguk a „kedvezményezett”, esetünkben az erdélyi reformátusok is megkerülhetetlennek tartották. Ahogy azt

8 == Koenig, 2000: 6–7, 9.

9 == Czanic, 2019.

10 == Victor, 2019.

11 == Zalatnay, 2019.

halálakor az Erdélyi Református Egyházkerület hivatalos lapjában megállapították: „Nekünk, erdélyieknek különösen nagy szolgálatot tett személyesen is, majd az általa »mozgósított« 81 református teológiai hallgató útján is sokszorosán áttörte a vasfüggönnyt. Saját vallomása szerint ezek a ma már 60-as, 70-es éveikben járó »fiatalok« az ő családja. Ennél népesebb, gazdagabb családot aligha látni! Hebe Kohlbrugge és »családja« Közép- és Kelet-Európa-szerte számtalan kapcsolatot épített a holland református egyház között és a vasfüggöny »innenső« oldala között. Ezek fokozatosan ma is élő gyülekezeti partnerséggé bővültek.”¹²

De ki volt Hebe Kohlbrugge, akitől 102 éves korában bekövetkezett halálakor Hollandia és a Közép-Kelet-Európa több országára kiterjedő „családja” búcsúzott? A hívő református családból származó Kohlbrugge (dédnagyapja a neves teológus, Hermann Friedrich Kohlbrugge) a középiskola, majd egyéves ápolónői kurzus után au pair lányként dolgozott Angliában Winston Churchill unokaöccsének családjánál. Németországba egyházi munkatársakat képző tanfolyamra ment, de saját bevallása szerint a hitleri Németországra is kíváncsi volt.¹³ Kapcsolatba került Martin Niemöllerrel és a német Hitvalló Egyházal; egyházi munkája miatt 1938-ban rövid időre le is tartóztatták, s csak a berlini holland követ közbenjárására engedték szabadon.¹⁴ Kohlbrugge elhagyta a náci Németországot, de a náci Németország nem engedte el őt: Hitler 1940 májusában az első világháborúban semleges Hollandiát is elfoglalta. A nácizmust már korábban megtapasztaló fiatal lány aktívan bekapcsolódott az ellenállásba: az emigrációba kényszerített holland kormányval való kapcsolattartást, illetve annak visszatérését előkészítő Ordedienst (rendfenntartó szolgálat)¹⁵ hírszerző szervezetének tagjaként mikrofilmeket csempészett Svájcba. Egyik ottani kapcsolata a később az Egyházak Világtanácsát vezető holland teológus, Willem Visser 't Hooft volt. Noha erről Kohlbrugge visszaemlékezéseiben nem beszél részletesen, csoportjának brit kapcsolatai lehettek, hiszen 1944-es lebukásakor Kohlbruggénél az angolok által hamisított igazolványt találtak.¹⁶ (Saját bevallása szerint a papírban rögzített hamis névnek, tökéletes német nyelvtudásának és fedőtörténetéhez való ragaszkodásának köszönhető, hogy csak rövid ideig tartó büntetésre ítélték, és 1945 januárjában kiszabadult Ravensbrückből.)

A háborús évek során szerzett konspirációs tapasztalatok, a totális diktatúrával szembeni elkötelezettség, és a hatékony kapcsolatépítési képesség Kohlbrugge egész 1945 utáni életét meghatározta. Még egy szempontot, a helyes és lehetséges cselekvés közötti feszültséget kell számba vennünk a Kohlbrugge jellemét formáló tényezők közül. Egész életében foglalkoztatta, hogy mit kell tenniük a keresztényeknek, ami-

12 == Juhász, 2017: 225.

13 == Kohlbrugge, 2008: 14–15.

14 == Uo. 23.

15 == A holland ellenállás szervezetéről, területi eloszlásáról, kapcsolatairól lásd Bentley, 2006.

16 == Kohlbrugge, 2008: 44.

kor nemcsak a hitsorsosaikat elnyomó diktatúrákkal, de saját egyházuk értetlenségével is meg kell küzdeniük. Visszaemlékezésének egyik kulcsmomentuma, amikor ezt a dilemmát beszéli meg egy illegális genfi útja során a huszadik század egyik legnagyobb hatású református teológusával, Karl Barthtal. *„A minket szorongató kérdés igazából az volt, hogy szabad-e egy maroknyi egyháztagnak olyan véleményt formálnia és ezt közzétennie, amely messze meghaladja azt, amit a hivatalos egyház megfogalmazott. Barth véleménye ez volt: »Persze! Hivatalos egyházi fórumoktól világoszerre csak félgazságokat tartalmazó, erőtlen és csupán részben kötelező érvényű döntéseket lehet várni. Jaj lenne az egyháznak, ha nem lenne olyan szabadcsapata, amely – anélkül, hogy szakítana az egyházzal – vállalja annak felelősségét, hogy az általa önállóan megvizsgált kérdéseket helyes megvilágításban állítsa a gyülekezet elé.« Ez a válasz akkor is érvényes volt és ma is az.»¹⁷*

A Hollandiának sok szenvedést okozó német megszállás ellenére Hebe Kohlbrugge a második világháború után nemcsak a német néppel való kibékülés lehetőségét kereste, de segítséget is igyekezett vinni a szovjet megszállási zónába kerülteknek. Ott, a kelet-németországi Hallében mondta neki egy lelkész azokat a szavakat, amelyek a közép-kelet-európai protestánsok mottójául is szolgálhattak: *„Nem csomagot kérünk. Ti magatok jöjjetek, mert a személyes találkozás a fontos. Szükségünk van arra, hogy legyen, akivel a mi dolgainkról beszéljünk. De nem úgy, hogy ti mondjátok meg, mit tegyünk. Az igazi segítség az, ha valaki meghallgat, és velünk együtt gondolkodik.»¹⁸*

A háború után Kohlbrugge előbb egyéni szűkebb akciók keretében, majd egyháza megbízásából már szervezettebb módon igyekezett kapcsolatot tartani a Vasfüggöny mögé került protestánsokkal. 1957-ben segített megszervezni a holland történelmi református egyház segélyszervezetét, majd 1961-ben az Utrechttben székelő Egyetemes Diakóniai Tanácsnál (Generaale Diaconale Raad) kezdett dolgozni – az addiginál hierarchikusabb munkaviszonyt azzal a feltétellel vállalta el, hogy folytathatja a kelet-európai segítőprojekteket.¹⁹ Ugyanebben az esztendőben vett részt először a Keresztyén Békekonferencia (КВК) egyik rendezvényén Prágában,²⁰ nem sokkal később a szervezet hollandiai titkárságának vezetését is elvállalta. Hebe Kohlbrugge lépését a keleti egyházakkal nagy nehezen kialakult kommunikációs és segélycsatornák megőrzésének, bővítésének szándékával magyarázta. *„Tudatában voltam annak, hogy nem voltam egyéb, mint sakkfigura a keleti rezsim sakktábláján. De még ha a legjelentéktelenebb gyalog is voltam, ott voltam. Az is világos volt ugyan-*

17 == Uo. 38–39.

18 == Uo. 61.

19 == Uo. 73.

20 == Az 1958-ban létrejött Prágai Keresztyén Békekonferencia a Szovjetuniót és a szocialista táborot támogató keresztény szervezet volt, amelynek oéljai között szerepelt a „haladó” egyházi körökkel folytatott párbeszédén keresztül a nyugati országok közvéleményének befolyásolása.

akkor, hogy a keleti kormányok előzékenyek próbáltak lenni ezekkel a kis sakkfigurákkal. Mivel a konferencia hollandiai titkársági teendőit magamra vállaltam, már kissé »kövérebb« parasztnak számítottam, s ennek megfelelően mozgásterem is kicsivel nagyobb lett.»²¹

Ekkortájt jutott el először Magyarországra: 1963-ban Bartha Tibor tiszántúli püspök, zsinati elnök meghívására részt vett egy balatonfüredi lelkészi találkozón, ami előtt a „mérges püspök azt mesélte a konferencia résztvevőinek, hogy a CIA küldött minket, a lelkészek éppen ezért megbíztak bennük”. Innen származott ismertsége a hollandul jól beszélő Szabó Dezső kálozi lelkésszel, akit később magyarországi útjain rendszeresen felkeresett,²² s akin keresztül több alkalommal magyarországi lelkészeknek segítséget juttatott, illetve hollandiai utazásokat szervezett. Hebe Kohlbrugget nemcsak Bartha Tibor, hanem más, vele kapcsolatban álló református lelkész-hálózati személy is megvádolta titkosszolgálati kapcsolatokkal. „Zempléni” például ezt jelentette 1979-ben az akkor Magyarországon beutazási tilalom alá eső holland diakóniai munkásról: *„Hebe Kohlbrugge a holland »belbiztonsági szolgálat« (binnenlandse veiligheidsdienst) régi munkatársa. Ő maga beszélte el 1965-ben egy Hollandiában látogatást tett magyar egyházi küldöttségnek, hogy a német megszállás idején az illegalitásban működő holland hírszerzésnek dolgozott. Azt már nem mondta, de nyilvánvaló, hogy kötődése a szervezethez később is megmaradt. Miután megbízhatóságához nem fér kétség, igen nagy a befolyása. Amikor a Kereszttyén Békekonferencia hollandiai regionális bizottsága a 60-as évek elején valamilyen rendezvényt tartott, annak nemcsak a teljhatalmú szervezője volt, de még a holland sajtó képviselői is nála jelentkeztek és tőle kérdezték, mit szabad közölni.»²³* Utóbbi vád rendszeresen megjelent, például amikor „Zempléni” a Kohlbrugge által magyarországi ösztöndíjra javasolt, Debrecenben tanuló holland teológusok helyi kapcsolati hálójáról jelentett.²⁴

Csomagok eljuttatása, hollandiai utak megszervezése mellett Hebe Kohlbrugge tevékenységének leglátványosabb és legmaradandóbb eleme az ösztöndíjas teológusok Vasfüggöny mögé juttatása volt. A lehetőségek kiharcolásában nem kis ügyességről tett tanúbizonyságot, s támaszkodhatott a KVK-szerepvállalása miatti, a szocialista országok hatóságainál élvezett bizonyos respektusára – legalábbis eleinte, míg a csehszlovákiai bevonulás miatt 1970-ben másokkal együtt el nem hagyta a szerve-

21 = Kohlbrugge, 2008: 83.

22 = Uo. 153–154.

23 = ÁBTL 3.1.2. M-40917/1. 17. Jelentés, 1979. január 15.

24 = Például ÁBTL 3.1.2. M-40917/1. 13. Feljegyzés, 1975. november 5.; ÁBTL 3.1.2. M-40917. 135. Feljegyzés, 1977. július 3. Illetve lásd még ÁBTL 3.1.2. M-41835. 238. Jelentés, 1979. május 16. *„Mivel [Jos Kleemans és Antja Koelewijn holland ösztöndíjasok] eleve rejtett szándékkal és előítéletekkel jöttek, ezért nem is lehetett őket megnyerni, levelezésükből kitűnt, hogy szoros kapcsolatban álltak Kohlbrugge [sic!] kisasszonyával, aki az ellenünk folyó egyházi aknamunka egyik fő irányítója.”*

zetet. Az első fecske a Prágába 1963-ba kiutazott Ton van den Beld teológus volt, akinek tanulási lehetőségét a Kohlbruggevel jó viszonyt ápoló, a KBK-ban aktív Hannes de Graaf teológus intézte el a KBK alapító elnökével, Josef Hromádkával. A fiatal holland lelkészjelölt prágai kulturális sokkját jól jellemzi alábbi véleménye: *„Hamar felfedeztem például, hogy a marxizmus és a szocializmus a holland diákok között népszerűbb, mint cseh kollégáik között.”*²⁵

Hebe Kohlbrugge feltett szándéka volt, hogy az Egyetemes Diakóniai Tanács támogatásával az ösztöndíjprogramot más országokra is kiterjeszti. Ehhez jó apropót szolgáltatott, hogy 1967 szeptemberében a KBK Bukarestben tartott ülésére a már említett Hannes de Graaf társaságában utazott el. Előtte levelet írt mind a nagyváradi (Papp László), mind a kolozsvári püspöknek, de választ egyik helyről sem kapott. Végül fogta magát, és egyszerűen felhívta telefonon a kolozsvári püspöki hivatalt, ahol számára is váratlanul kapcsolták Nagy Gyula püspököt. Arra a kérdésre, hogy bukaresti találkozó után a kis holland delegáció felkereshetné-e a kolozsvári reformátusokat, a válasz annyi volt: „Willkommen, willkommen.” Visszaemlékezésében a holland diakóniai munkás a választ kevésbé Nagy Gyula túlradó szívélyességének, mint a váratlan helyzet miatti idegességének és gyenge német nyelvtudásának tudta be.²⁶ Végül a találkozás létrejött, a hollandokat nagy pompával fogadták Kolozsváron, ám a részletekre igen érzékeny és a szocialista világot már jól ismerő Hebe Kohlbrugge felfigyelt egy igen árulkodó jelre: a kolozsvári vacsorán a mellette ülő lelkész elkérte tányérjáról a maradék hússzeleteket, és megette. *„Természetesen nekiadtam, de ilyet azelőtt még sosem tapasztaltam. [...] Minél inkább ünnepeltek minket, annál inkább erősödött bennünk az érzés, hogy velünk itt kergetnek”* – emlékezett évtizedekkel később. *Azt az érzést, hogy színjáték folyik, meg erősítette számára Juhász István viselkedése is. A kolozsvári teológia professzora, neves egyháztörténész már a KBK prágai találkozásjáról jól ismerte Kohlbruggét, de úgy tett, mintha számára teljesen idegen lenne. Megértvén, hogy egyfajta konspirációs játék folyik, a holland sem reagált. Végül Juhász István nem sokkal elmenetele előtt oda-súgta ismerősnek: „Kérem, jöjjenek el jövőre is.” Ezen az úton dőlt el az, hogy holland teológushallgatók tanulhatnak majd Kolozsváron. Miután vendéglátóik az út utolsó napjaira felengedtek, Hannes de Graaf megkérdezte Tepeş Hoinărescu megyei vallásügyi felügyelőt, hogy erdélyi magyar református teológiai hallgatók diákok nem jöhetnek-e Hollandiába, Utrechtbe tanulni. Lehetőség volna ösztöndíjat folyósítani számukra, a Stipendium Bernardinumot.²⁷ A bürokrata felfortyant, hogy miért mindig*

25 = = Kohlbrugge, 2008: 106.

26 = = Kohlbrugge, 2008: 129.

27 = = A német származású, vagyónát a holland gyarmatokon szerző Bernard Daniel 1761-ben alapítványt tett az utrechti egyetemen pfalzi és magyar református diákok megsegítésére. A Stipendium Bernardinum ma is létezik, támogatásával az elmúlt két és fél évszázadban többszáz magyar református teológushallgató tanulhatott a neves egyetemen.

csak Keletről Nyugatra? Kohlbrugge elbeszélése szerint felismerte: itt nem a kommunista, hanem a román válaszolt, aki sértőnek érzi, hogy a Nyugatnak mindig jobbnak kell lenni a Keletnél. „»Jó, akkor mi jövünk Nyugatról Keletre.« »Azt már nem hiszem« – válaszolta Hoinărescu. »De bizony ezt fogjuk tenni!«” Végül Kohlbrugge erősködésére kézfogással pecsételték meg az alkut.²⁸ Valószínűsíthető, hogy a nyugati állampolgárok kolozsvári tanulásáról, egyáltalán, a holland és az erdélyi magyar reformátusok mégoly szerény kapcsolatfelvételéről nem egy megyei vallásügyi felügyelő döntött. Ezzel együtt a történet jól mutatja Kohlbrugge személyes nexusok kiépítésére, merészségre és helyzetfelismerésre épülő stratégiáját.

Hazatérve Hannes de Graaf és Hebe Kohlbrugge azonnal nekilátott, hogy a kolozsvári tartózkodásra vállalkozó holland teológust találjon az utrechti egyetemen. Hamarosan sikerrel is jártak. A frissen végzett Henk van de Graaf vállalkozott az akkoriban igen furcsának ható kiküldetésre: „*Én elmondtam, hogy esküvő előtt állok, nincs kedvem itt hagyni Sallyt. Mire de Graaf professzor megkérdezte, hogy leendő feleségem is teológiát tanul, ugye? Felvetette, hogy mehetnének ketten Kolozsvárra, és Sally is haladhatna tanulmányaival. Így már rögtön más volt a helyzet, visszamentem a nemzetközi segélyezési ügyekkel foglalkozó diakóniai bizottsághoz, amelynek Hebe Kohlbrugge volt a vezetője, ő mondta, hogy nektek el kell mennetek. Azzal érvelt, hogy a Vasfüggöny mögött nehéz az élet, az ottani magyarokat elnyomják, ezért nekünk kötelességünk segíteni őket, ez egy keresztyén feladat. Tudniuk kell, hogy együtt érzünk velük, közöttük kell élni egy ideig. [...] Májig emlékszem, ahogy egy [1968.] szeptemberi délelőtt, Kolozsvárra való megérkezésünk után álltunk Dávid Gyula teológiai rektor lakásának ajtaja előtt a Farkas utcában. Mi úgy tudtuk, hogy két megbízható ember van Kolozsváron, az egyik Juhász István teológiaprofesszor, a másik Dávid Gyula. [...] Hebe Kohlbrugge 1967-ben Kolozsváron járt, és felfedezte, hogy ez a két ember megbízható. Ott álltunk tehát Dávid Gyula előtt, s ő meglepetten csak annyit kérdezett: hogyan jöttetek be Romániába? Mire mi azt feleltük, vonattal. Akkor már kezdett mosolyogni, és beinvitált minket. Döcögősen indult a kolozsvári életünk, mert 29 napon keresztül nem tudtuk, hogy a harmincnapos turistavízumunk lejártával mi lesz velünk – vissza kell-e mennünk Hollandiába, vagy maradhatunk?»²⁹*

A van de Graaf házaspár számára meghatározó két év kezdődött el: nemcsak nyelvünket tanultak meg kiválóan, de az erdélyi magyar református közösséggel egész életüket meghatározó szoros kapcsolatot is kialakítottak. Kolozsvári tartózkodásuk egyben életre szóló leckét jelentett a létező szocializmusról, amelyben az áruhiánnyal, a lehallgatott lakószobával, a hatóságok packázásával is meg kellett küzdeniük. Erdélyi kapcsolataik olyan szorossá váltak, hogy kolozsvári tanulmányaik

28 = Kohlbrugge, 2008: 130.

29 = Van de Graaf, 2020. Henk van de Graaf csak névrokona Hannes de Graaf professzornak.

alatt számos gyülekezetbe hívták őket szolgálni. Hazatérésük után Hebe Kohlbrugge felkérésére Henk van de Graaf gyülekezeti szolgálata mellett bekapcsolódott a folyamatos erdélyi egyházat célzó segítségnyújtásba, amely az 1970.-es nagy erdélyi árvíz után szélesedett ki.

„Visszatérésem után bekerültem az úgynevezett Magyar Bizottságba, ami a történelmi és a szigorú református egyház közös testülete volt, az 1956-os forradalom után hozták létre. Aztán kiléptem belőle, mert a szigorú reformátusok azt akarták, hogy ne tárgyaljunk Juhász Istvánnal és másokkal, csakis az erdélyi református egyház vezetésével. Én meg mondtam, hogy ezt nem lehet, mert az egyház vezetése kapcsolatban áll a Securitatéval. Nem mondom, hogy rossz emberek, de bekapcsolt emberek mindannyian. Mondjuk Papp László Váradon borzasztó ember volt, pápább a pápánál. Megmondtam nekik, hogy nem ismerik az ottani helyzetet; ha segíteni akartok, azt csak csendesen lehet csinálni. Például egy szórványgyülekezet lelkészét motorbiciklivel közvetlenül kell támogatni, nem a püspökségen keresztül. A szigorú reformátusok képtelenek voltak ezt felfogni. Titkára voltam a testületnek, és kérték tőlem az adatokat, hogy ezentúl csak a püspökséggel fognak tárgyalni. Én meg nem adtam át az adatokat. Még egy vezető embert is utánam küldtek a parókiámra, hogy adjam át ezeket, de én oda vittem a kerti tűzhelyhez, mutattam neki, hogy ott égettem el minden erdélyi feljegyzésemet. Persze a valóságban nem tettem ilyet, hiszen történész vagyok.”³⁰

Henk van de Graaf visszaemlékezését alátámasztja egy román állambiztonsági jelentés, amely Hebe Kohlbrugge 1971. novemberi kolozsvári látogatása után készült. A diakóniai munkás holland teológusok és Tüski István, Hollandiában élő magyar református lelkész társaságában vitt pénzbeli támogatást az erdélyi árvízkárosultaknak. A „Csoma” fedőnevű ügynök nemcsak ezt a tényt, hanem azt is jelentette securitatés tartójának, hogy sok lelkészt meghívnak Hollandiába, sokan pedig autót és motorkerékpárt kaptak ajándékba. Az ügynök leszögezte: *„Az a gyanú, hogy ezek az ajándékok és meghívások tervezettek, szisztematikusan előkészítettek, és egyéni érdekeket szolgálnak.”³¹*

Visszaemlékezésében Henk van de Graaf egy fontos szempontra, a kelet-európai s így az erdélyi református közösségek támogatásakor szükséges konspirációra, alternatív csatornák kiépítésére hívja fel a figyelmet. A legalista holland egyházi nézőpont szempontjából teljesen érthetetlennek, szükségtelennek, sőt gyanús-nak tűnt az, ami Hebe Kohlbrugge, Henk van de Graaf és a létező szocializmust jól

30 = = Uo. 2020.

31 = = A jelentést idézi Buzogány, 2013a: 215.; van de Graaf erdélyi tartózkodásának állambiztonsági ellenőrzéséről lásd uo. 311–318. Itt jegyezzük meg, hogy Hebe Kohlbrugge és a holland reformátusok romániai megfigyelésének elemzése szétfeszítené tanulmányunk terjedelmi korlátait, de a kutatás egy következő fázisában erre is tervezünk sort keríteni. Az idézett kétrészes Buzogány-tanulmány mellett fontos adatokat tartalmaz még Molnár, 2009–2014; Jánosi, 2017.

ismerő többi aktivista számára kézenfekvő volt: a közép-kelet-európai protestáns egyházak felső vezetésében – azok állami kontrollja miatt – nem szabad megbízni. Közvetlenül a támogatókhoz kell eljuttatni a segítséget – akiktől viszont megint csak a biztonság érdekében nem lehet a más támogatási projektek esetében megszokott részletes adminisztrációt elvárni. Ez a konfliktus szétfeszítette az Egyetemes Diakóniai Tanácsot, ahonnan Hebe Kohlbrugge 1972-ben munkatársaival együtt távozott. Végül a Holland Egyházak Tanácsánál jött létre az új, közép-kelet-európai segélyezéssel foglalkozó szervezet, Európa Bizottság néven. Elnöke Hannes de Graaf lett, a munkában Kohlbrugge aktív szerepet vállalt, akárcsak Henk van de Graaf; a munkát gyülekezeti és alapítványi támogatások tették lehetővé.³² „A [kolozsvári] püspökség azt mondta, egy lelkipásztornak nem szabad mopedet elfogadni, de képtelen volt ellenőrizni, hogy mi a helyzet egy eldugott székelyföldi faluban. Persze mi is figyeltünk arra, hogy a megbízható embereknek küldjük motorokat. Legalább negyven-ötven emberrel álltunk szoros kapcsolatban, ők megbízhatónak számítottak” – idézte fel stratégiájukat Henk van de Graaf.³³

Előfordultak persze olyan helyzetek is, amikor nem lehetett megkerülni az egyház hivatalos vezetését, már csak az adott projekt nagysága miatt sem. A „Sárdy” néven az állambiztonságnak jelentő debreceni lelkész 1977 áprilisában részletes tájékoztatást adott a vele baráti viszonyt ápoló Karl Heinz van Kootennel, az Európa Bizottság diakóniai igazgatójával folytatott telefonbeszélgetéséről. Eszerint az 1977. márciusi romániai földrengés után az Európa Bizottság a Református Világszövetséggel összefogva 200 000 német márkát gyűjtött össze a „kovásznai körzetben” megsérült 16 református templom, 15 gyülekezeti terem és két lelkészlakás javítására. Igaz, az összeget nem adták az egyházvezetés kezébe: van Kooten építőanyagokat vásárolt, azokat teherkocsikra rakatta, majd Bukarestbe repülve személyesen adta át az adományt a magyar református egyház püspökeinek.³⁴ A holland Európa Bizottság a román hivatalosság jóindulatát külön adományokkal, így például nagy értékű orvosi eszközökkel is igyekezett megszerezni,³⁵ ők cserébe elnézték nekik a magyar reformátusok támogatását. Az Európa Bizottság erdélyi aktivitása a magyar állambiztonságnak is feltűnt: a három nagy nyugat-európai protestáns segélyszervezetről szóló átfogó jelentésében „Zempléni” leszögezte, az Európa Bizottságban „különös érdeklődést mutatnak a nemzeti kisebbségek iránt, nyilván az ellentétek szításának [értsd: szocialista országok között – A. B.] a lehetőségét keresve”.³⁶

Akárcsak Henk van de Graaf, Kolozsvárról hazatérve Ida és Klaas Eldering is részt vállalt a Hebe Kohlbrugge által szervezett munkában. Elderingék 1972 és 1974

32 == Kohlbrugge, 2008: 119–120.

33 == Van de Graaf, 2020.

34 == ÁBTL 3.1.2. M-40857. 221. Feljegyzés, 1977. április 21.

35 == ÁBTL 3.1.2. M-40857. 332. Jelentés, 1978. március 26.

36 == ÁBTL 3.1.2. M-4097/1. 90. Feljegyzés, 1980. március 5.

között tanultak a kolozsvári teológián, majd Hollandiában nyomtatott énekeskönyveket és Bibliákat csempészték Romániába. Dobri János kolozsvár-kerekdombi lelkész és Juhász István teológiai professzor erdélyi látogatásaik során elmondták Elderingéknek, miből mennyire van szükség, és kiknek kell vinni az énekeskönyveket, a Bibliákat. A hollandok a következő utazások során szállították le a csomagokat, illetve mások segítségét is igénybe vették. *„Többezres nagyságrendről van szó, de egyszerre általában csak pár száz könyvet lehetett elrejtve vinni. Az emberek, akik vitték, sokszor nem is tudták, mi van a plusz pótkerékben! [...] A pénzügyi háttérrel az egyház diakóniai szervezete biztosította. A nagy szervező Hebe Kohlbrugge volt, és többszázan vettek részt a programban. Csempésztünk teológiai könyvet is, meg tudtuk magyarázni a határon, hogy kollégáknak visszük a köteteket. Főleg német, de kisebb részben magyar és angol köteteket is. Évente általában egyszer mentünk Erdélybe, mindig elmentünk Dobri Jánoshoz, Juhász Istvánhoz és néha Nagyenyeden Jakab Zsigához. Székelyudvarhelyen Hegyi Pista bácsit, Aranyosgyéresen Sógor Gyulát is felkerestük.”*³⁷

Fontos felismerés volt, hogy mivel Romániában minden magántulajdonban lévő írógépről évente mintát kellett adni a milíciának, szinte lehetetlen volt házilag sokszorosítani a különféle illegális egyházi, hitmélyítő irodalmakat. Ezért aztán – szintén Dobri János instrukcióinak megfelelően – az Eldering házaspár táskairógépet és indigót is csempésztett Romániába. Így jutott a fontos eszközhöz Molnár János, a partiumi Tamáshidán, majd Borossebesen szolgáló lelkész, aki később az erdélyi magyar szamizdat, az *Ellenpontok* szerzője is lett. (Az 1981–1982-ben Nagyváradon összesen nyolc alkalommal megjelent romániai magyar szamizdatot Tóth Károly Antal, Tóth Ilona, Ara-Kovács Attila, Szócs Géza és Keszthelyi András szerkesztette, a lapnak cikket adott többek között Tőkés László és Molnár János református lelkészek. Az *Ellenpontok* mások mellett Tamás Gáspár Miklós, Király Károly, Alexander Szolzsenyicin és Petri György szövegeit is közölte.) Akárcsak a magyarországi segítők, a holland reformátusok is gyakran vittek Romániában hiánycikknek számító gyógyszereket lelkészismerőseiknek.³⁸

A házaspár olyan jó kapcsolatot ápolt Hebe Kohlbruggével, hogy utóbbi felkérésére Klaas Eldering vele tartott, amikor 1975 januárjában Romániába, majd Csehszlovákiába utazott. Brünmben találkoztak Kohlbrugge egykori ravensbrücker rabtársával, Eliška Komárková marxista történésszel, majd egy prágai ismerősénél szálltak meg. Kohlbrugge szerint utóbbinál érte a telefon, hogy rendőrségi kihallgatásra kell mennie.³⁹ Az útra őt elkísérő Klaas Eldering viszont úgy emlékezett, hogy több, a Charta '77-et aláíró cseh értelmiségivel, például Jakub Trojannal való találkoójukat követően rendelték be őket a prágai Belügyminisztériumba. A hosz-

37 = = Eldering, 2019.

38 = = Uo. Az *Ellenpontok* történetéről lásd Tóth, 2017.

39 = = Kohlbrugge, 2007: 118.

szas, feszült eszmecsere után (amelynek során Kohlbrugget és útitársát a helyi ellenzéki, illetve egyházi kapcsolataikról faggatták) mindkettejüket azonnali hatályal kiutasították Csehszlovákiából.⁴⁰

Két hónappal később Kohlbrugge ugyanígy járt a Magyar Népköztársasággal is. Később úgy vélte, magyarországi kitiltásának semmi köze nem volt a csehszlovákiai kiutasításhoz: szerinte egy (meg nem nevezett) magyarországi lelkipásztor – akivel korábban már volt egy heves összeütközése – feketítette be őt a hatóságok előtt. „Azután nem kaptam többé vízumot, még átutazót sem.”⁴¹ Kohlbrugge vékony dossziéja alapján nem tudjuk eldönteni, mi történhetett pontosan, mindenesetre elgondolkodtató a csehszlovákiai kitiltáshoz igen közeli időpont. A III / III-I-c alosztály által a tiltónévjegyzékbe való felvételről kiállított szolgálati jegy indoklásában mindössze annyi szerepel: „*A Keresztyén Békekonferenciát ellenséges szándékkal támadja.*”⁴² (Kétségtelen: Kohlbrugge 1970-ben a prágai tavasz eltiprása, Josef Hromádka lemondatása miatt és mert benyomása szerint a szocialista országok már nem párbeszédet, hanem aktív politikai támogatást vártak nyugati partnereiktől, kilépett a КВК-ból, és ezzel feloszlott a holland területi bizottság is.)⁴³ Hőszünk 1975 júliusában a hágai követségen csak Romániába szóló átutazóvizumot szeretett volna kapni, amit elutasítottak,⁴⁴ majd egy újabb szolgálati jegy kicsit részletesebben indokolta meg a kitiltás okát: „*MNK és szocialista országokkal szemben ellenséges propagandát folytató egyházi személy. Magyarországi kapcsolataitól szerzett információkat nyugati egyházi lapokban elferdítve közli. Kapcsolatait engedély nélküli propagandaanyagok terjesztésére ösztönzi.*”⁴⁵

Kohlbrugge még 1978-ban is megpróbálkozott Jugoszláviából Magyarországon át Ausztriába utazni, ám a röszkei határátkelőnél az átutazóvizumot a tiltónévjegyzék alapján megtagadták tőle.⁴⁶ Noha 1986-ban törölték a tiltónévjegyzékből („*Ellenséges tevékenységére vonatkozólag újabb információkkal nem rendelkezünk*”)⁴⁷, nincs nyoma annak, hogy Kohlbrugge ezután járt volna Magyarországon. Ő maga úgy

40 == Uo.

41 == Uo. 16o.

42 == ÁBTL 1.11.13 0019-381-8. 9. Szolgálati jegy tiltónévjegyzékbe való felvételre, 1975. március 10. A szolgálati jegyen szereplő pecsét szerint tiltónévjegyzékbe 1975. május 15-én vették fel a „*misszionárius*” (sic!) foglalkozású Charlotte Kohlbrugget.

43 == Kohlbrugge, 2008: 88.

44 == Uo. 10.

45 == ÁBTL 1.11.13 0019-381-8. 10. Szolgálati jegy tiltónévjegyzékbe, 1976. február 9. „*Foglalkozása: apáca*” (sic!).

46 == Uo. 13–16.

47 == ÁBTL 1.11.13 0019-381-8. 19. Szolgálati jegy tiltónévjegyzékből való törlésre, 1986. december 9. „*Foglalkozása: szerzetesnő*” (sic!).

emlékezett, hogy akkor sem jött, amikor a rendszerváltást követően jöhetett volna, mert barátja, Szabó Dezső már nem élt, és más korábbi ismerősei is elhunytak.⁴⁸

Noha Romániából nem tiltották ki, a nyolcvanas években az idősödő Hebe Kohlbrugge helyett javarészt már „családjának” tagjai, az egykor Kolozsváron tanult holland lelkészek jártak Erdélybe segíteni. A motiváció azonban hasonló volt; így vallott erről életrajza magyar fordításának 2008-as kolozsvári bemutatójára küldött levelében: *„Először is szögezzük le egyszerűen: amit tettünk, sem dicséretet, sem csodálatot nem érdemel, mert csak az történt, amit az 1Kor 12-ben így olvasunk: a test valamennyi tagja, noha sokan vannak, mégis egy test. Ha pedig a test egy, akkor mi, a tagok pedig egy Lélek által hozzá tartozunk, ugyanis egy Lélek által mi is mindnyájan egy testté kereszteltettünk, és akkor egyszerűen összetartozunk. Ha ezt az összetartozást nem vennénk komolyan, akkor a Szentlelket nem vesszük komolyan. Ez nem vágyálom, hanem tény és való, s ezért, ha mi közéték mentünk, ez nem valamiféle szeretetszolgálatból történt, hanem egyszerűen azért, mert egymáshoz tartozunk. Márpedig ha az embernek a húga vagy a bátyja bajban van, elmegy felkeresni őt.”*⁴⁹

=== Levéltári források ===

Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (ÁBTL)

3.I.2. Munkadossziék

M-40857 „Sárdy”

M-40197 „Zempléni”

M-40197/1 „Zempléni”

M-41835 „Keresztes Péter”

I.II.13. Külföldieket Ellenőrző Osztály iratai

0019-381-8. Charlotte Kohlbrugge dossziéja

48 = = Kohlbrugge, 2008: 161.

49 = = Juhász, 2017: 228.

=== Hivatkozott irodalom ===

Ablonczy, 2020

Ablonczy Bálint: Szolidaritás és ellenállás. Református hálózatok erdélyi segítőakciói a hetvenes–nyolcvanas években. In *Hagyomány, Identitás, Történelem HIT 2019*. Szerkesztette Kiss Réka és Lányi Gábor. (Reformáció Öröksége, III.) Budapest, Károli Gáspár Református Egyetem Egyház és Társadalom Kutatóintézetének Reformáció Öröksége Műhelye – Károli Gáspár Református Egyetem Hittudományi Kar Egyháztörténeti Kutatóintézet. (Megjelenés alatt.)

Apor–Bódi–Horváth–Huhák–Scheibner (szerk.), 2018

Apor Péter – Bódi Lóránt – Horváth Sándor – Huhák Heléna – Scheibner Tamás (szerk.): *Kulturális ellenállás a Kádár-korszakban. Gyűjtemények története*. Budapest, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet.

Bárdi, 1992

Bárdi Nándor: Mi van az erdélyi hátizsákban? *Valóság*, 12. sz. 81–98.

Bentley 2006

Stewart Bentley: The Dutch Resistance and the OSS.

<https://www.cia.gov/library/center-for-the-study-of-intelligence/csi-publications/csi-studies/studies/spring98/Dutch.html> (letöltés ideje: 2020. szeptember 1.).

Buzogány, 2013a

Buzogány Dezső: A református egyház vendégeinek és külföldi teológiai hallgatóinak megfigyelése Romániában, a 20. század második felében. I. rész. *Református Szemle*, 2. sz. 208–218.

Buzogány, 2013b

Buzogány Dezső: A református egyház vendégeinek és külföldi teológiai hallgatóinak megfigyelése Romániában, a 20. század második felében. Az ÁBSZ megfigyelési prioritásai. 2. rész. *Református Szemle*, 3. sz. 308–319.

Für, 2007

Für Lajos: „Föltrejönni rajban”. *Utak a Fórumba*. Budapest, Püski.

Jánosi, 2017

Jánosi Csongor: Romániai református elit a hatalom szolgálatában: Hírszerzés, pozitív befolyásolás, kapcsolatépítés a protestáns világszervezetek értekezletein az 1960-as években. *Pro Minoritate*, tavasz, 146–170.

Juhász, 2017

Juhász Tamás: In memoriam Hebe Kohlbrugge (1914–2016). *Református Szemle*, 2. sz. 225–229.

Koenig, 2000

Koenig, Helmut: *Civil kezdeményezések, magyarországi válaszok a romániai magyarság szociális problémáinak enyhítésére. A Transylvania Caritas Egyesület tevékenysége 1985–1999.* (Szakdolgozat. Budapest, Wesley János Lelkészképző Főiskola – Általános Szociális Munkás Szak.)

Kohlbrugge, 2008

Kohlbrugge, Hebe: *Kétszer kettő néha öt. Ingázó tanú Kelet és Nyugat között.* Kolozsvár, Protestáns Teológiai Intézet.

Molnár, 2009–2014

Molnár János: *Szigorúan ellenőrzött evangélium I–IV.* Nagyvárad–Kolozsvár, Partium–Kriterion.

Tóth, 2017

Tóth Károly Antal: *Egy szamizdat az életünkben. Az Ellenpontokról.* Kriterion, Kolozsvár.

==== *Interjúk* =====

Czanik, 2019

Interjú Czanik Péter nyugalmazott budapest-törökőri lelkipásztorral, február 15.

Készítette: Ablonczy Bálint.

Van de Graaf, 2020

Interjú Henk van de Graaf nyugalmazott holland lelkipásztorral, július 15.

Készítette: Ablonczy Bálint.

Eldering, 2019

Interjú Ida és Klaas Eldering nyugalmazott református lelkészekkel, május 16.

Készítette: Ablonczy Bálint.

Victor, 2019

Interjú Victor István nyugalmazott hejcei lelkipásztorral, március 18.

Készítette: Ablonczy Bálint.

Zalatnay István, 2019

Interjú Zalatnay Istvánnal, az Erdélyi Gyülekezet lelkészével, február 13.

Készítette: Ablonczy Bálint.

Kulcsszavak

=====

ellenkultúra, határon túli magyarok, református egyház

***/ Miss Málnási Helps:
Transylvanian Support Projects
Initiated by Hebe Kohlbrugge and
Members of the Reformed
Churches of the Netherlands
before 1989 /***

From the late 1950's, Hebe Kohlbrugge, a faithful member of the Dutch Reformed Church and a resistance fighter during the Second World War, set up a network to help the Protestant communities behind the Iron Curtain. In my paper I focus on the relationship she built with the Hungarian Reformed Church in Romania. Thanks to her efforts, from 1968 to 1986 each year a couple of young Dutch theology students were allowed to study and live in the Hungarian-speaking Protestant seminary of Kolozsvár/Cluj-Napoca. After their return, these former scholarship-holders became members of the solidarity web animated by Kohlbrugge. They smuggled medication, cultural items (Bibles, psalm books) to Transylvania. Based on Kohlbrugge's memoir, studies, Hungarian State Security Archives material and interviews I outline the links between Hungarians (from Hungary and Romania) and Dutch Protestants as well as the broader political context.

===== Szamborovszkyné Nagy Ibolya =====

/// Magyar reformátusok a Szovjetunióban a hruscsovi egyházüldözés időszakában

== Az egyházakat felügyelő szovjet hivatalok

A kárpátaljai magyar református gyülekezetek, egyházközségek története nem érthető meg a hivatalos szovjet egyházpolitika – legalább vázlatos – ismertetése nélkül. Ennek alapjait még az októberi forradalmat követő időszakban fektették le. A Népbiztosok Tanácsa 1918. január 20-án „*Dekrétum a lelkiismereti szabadságról, az egyházi és vallási közösségekről*” címmel döntött a szekularizációról, majd 1929-ben rendeletben tiltottak meg minden vallási propagandának minősülő cselekedetet. Ennek értelmében kizárólagosan csak az egyházi épületek falain belül kerülhetett sor vallási eseményre, azon túl bármilyen hitbéli megnyilvánulás (így például az evangélium hirdetése is) törvénybe ütközőnek minősült. Az egyházak és felekezetek az Állami Politikai Hivatal felügyelete alá tartoztak.

1943. szeptember 14-én aztán (különböző okok miatt)¹ felállították az Orosz Pravoszláv Egyház Ügyeinek Tanácsát, s a pravoszlávokat formálisan kivonták a titkosszolgálat közvetlen adminisztratív irányítása alól. Sztálin és Szergij pátriárkai helytartó kiegyezése jelentős változást eredményezett a szovjet állam és a pravoszláv egyház viszonyában: a főpapokat ezután a pártvezetés engedélyével nevezték ki, így az állam megbízható támaszai lettek. Privilégiumaikat tekintve a legfelső párt- és állami vezetés tagjaival váltak egyenrangúvá, többen kormánykitüntetésben is részesültek. Majd miután 1944 nyarán a Vörös Hadsereg átlépte a Szovjetunió 1941 előtti határait, Sztálinban megfogalmazódott a kérdés, miért is ne vegye felügyelete alá a többi felekezetet is. A Szovjetunió Népbiztosainak Tanácsa 1944. május 19-én (572. számú rendeletével) létrehozta a nem pravoszláv felekezetek felügyeletével foglalkozó Vallási

1 == Erről bővebben lásd: Gereben, 2001.

Kultuszok Ügyeinek Tanácsát (VKÜТ),² s élére Ivan Vasziljevics Poljanszkij³ ezredes került.⁴ Ekkor Sztálin még úgy vélte, hogy az egyházak az állam érdekeinek képviselői lehetnek majd, ha kellő „idomításon” esnek át.

Kárpátalja területén 1946. január 25-én léptek hatályba a Szovjetunió törvényei, s a vallási szervezetek ellenőrzését ott is két állami hivatalra bízta: Petro Lintur maradt az Orosz Pravoszláv Egyház Ügyei Tanácsának kárpátaljai területi meghatalmazottja,⁵ a Vallási Kultuszok Ügyei Tanácsának helyi referense (amely a református, római katolikus, görög katolikus és a szabad egyházakat felügyelte) pedig Szergij Ljamin-Agafonov lett.⁶ Az általunk tárgyalt időszakban Ljamin-Agafonov után 1948–1959 között Mihajlo Raszputyko, majd 1960–1965 között M. Szalamatin állt a VKÜТ élén vallásügyi meghatalmazottként.

= = = A felekezetek helyzete a pártállamban, 1953-ban

Sztálin halála után az állam és az egyházak kapcsolatában fennálló állapotokat leginkább a „ТТТ” elvével lehetne jellemezni, ugyanis a pravoszláv felekezet (ahogy utaltunk rá) kivételezett helyzetben volt a többiekkel szemben, vagyis a támogatott kategóriába tartozott, míg más felekezetek az éppen csak megtűrtbe, s a szekták és kiségyházak a tiltottba. Nem volt ez másképpen Kárpátalján sem, csupán az tette sajátossá a keresztény felekezetek helyzetét az 1944-ben bekebelezett vidéken, hogy ott a pravoszlávia még 1945-ben (a csehszlovák időszakban lezajlott jelentős és célirányos állami támogatások után) sem tette ki a vidék jegyzett felekezeti lakosságának több mint 15%-át.⁷ A legjelentősebb és legnépesebb felekezetet – a görög katolikusokét – 1949 februárjában betiltották, híveiket, templomaikat és egyéb épületeiket a pravoszláv egyház szerezte meg.

A Szovjetunióban 1953 márciusában harc indult a hatalomért, amely ún. kollektív irányítást szült 1956-ig. S mivel addig az egyházakat a pártszervezetek felügyelték, de a párt ebben az időszakban veszített az államigazgatásban addig betöltött szerepéből, így az egyházak felügyelete egy időre háttérbe szorult.

2 = = Мицель, 1998.

3 = = Ivan Vasziljevics Poljanszkij (1898–1956) a Szovjetunió Állambiztonsági Minisztériumának tisztjeként lett 1944-ben kinevezve a Szovjetunió Népbiztosainak Tanácsa mellett létrehozott VKÜТ élére.

4 = = Советов.

5 = = Petro Lintur (1909–1969) ruszin/ukrán néprajztudós, irodalomtörténész, aki 1945. április 20. és 1947. március 25. között töltötte be a hivatal vezetőjének posztját.

6 = = ДАЗО, Ф. Р-1490. оп.1. од.36. 11. арк. 4.

7 = = ГАРФ, Ф. 6991, оп.3, дело 114, арк. 167. A táblázat saját szerkesztésű, a jelzett forrás adatai alapján.

Felekezet	Bejegyzett egyházköztség	Templom és imaház	Engedéllyel rendelkező lelkészek	Be nem jegyzett egyházköztségek
Reformátusok	63	63	52	28
Római katolikusok	60	60	22	1
Baptisták	29	27	28	1
Hetednap adventisták	10	10	10	2
Zsidók	3	3	3	2
Mindösszesen:	165	163	116	32

1. táblázat. Felekezeti megoszlás Kárpátalján az 1953. június 1-jei állapot szerint⁸

= = = Az egyházüldözési kampány okai és sajátosságai

Egy amerikai egyháztörténész Hruscsovnak a hatalomért folytatott harcban történt győzelmét jelöli meg az egyházüldözés egyik okaként, mivel 1957-től már ugyanolyan egyszemélyi hatalommal rendelkezett, mint elődje.⁹ Több kutató véli úgy, az okot valójában magának Hruscsovnek a személyiségében kell keresni, mert a pártvezér oly mértékben volt meggyőződéses kommunista, hogy az egyházban komolyan a szovjet hatalom kiengesztelhetetlen ellenségét látta.¹⁰ Mindemellett a párt (visszatérve az 1920-as évek irányvonalához) szeretett volna véglegesen megszabadulni egyik legbefolyásosabb ideológiai ellenlábásától, az egyházaktól.

Az okokon kívül néhány sajátosságot is ki lehet emelni a folyamat kapcsán. Ilyen volt például a kampány célja, amely egyértelműen az átnevelésre irányult. Pontosán ezt fogalmazta meg az SZKP harmadik Programjának egyik szakasza, amelyet 1961-ben fogadtak el: „...a vallás a kapitalizmus maradványa az emberek tudatában, és ezek ellen a maradványok ellen folytatott harc valójában az [SZKP] kommunista nevelésének része”.¹¹ Ebben az új programban jelent meg a „kommunizmus építőinek erkölcsi kódexe” is, amely szerint „a szocialista társadalom tagjai egyesítik magukban a lelki gazdagságot, erkölcsi tisztaságot és testi tökéletességet”, s ezek majd kiszorítják a vallásos gondolkodást a felnövekvő nemzedék tudatából. A kampány totalitárius, mindent átható, átfogó jellegű volt, mert a vallás elleni harcban nemcsak a rendvédelmi és erőszakszervezetek, de a párt és szovjethatalom szervei, a vállalatok vezetői és munkáskollektívái, a szakszervezetek, a Komszomol és szinte minden társadalmi

8 = = ГАРФ, Ф. 6991, оп.3, дело 1114, арк. 167. A táblázat saját szerkesztésű, a jelzett forrás adatai alapján.

9 = = Заватски, 1995: 154.

10 = = Курганская, 2011: 161–164.

11 = = Программа КПСС, 1964: 121–122.

szervezet részt vett (volt, aki meggyőződésből, és volt, aki csak kényszerűségből). Ezt a helyzetet fogalmazta meg később egy baptista így: „Szabadon imádkozhatsz, de imádat egyedül csak az Isten hallhatja”.¹² Amennyiben birodalmi szinten vizsgáljuk az egyházellenes kampányt, akkor gyakran tűnik elő az a korabeli hivatalnoki vélekedés, miszerint az orosz pravoszláv egyház hívei még elfogadhatók, a többi felekezet nehezen, de tűrhető, ám a szektások, azok valami szörnyű emberi képződmények, akik visszafordíthatatlan károkat okoznak a „szovjet hazának”.¹³

= = Az egyházüldözési kampány szakaszai – A megengedőbb időszak: 1953–1958

1953 nyarától jól érzékelhető fellendülés indult el a felekezetek vallásgyakorlásában. Erről az SZKP Propaganda- és Agitációs Osztálya 1954 áprilisában „A természet-tudományos, vallásellenes propaganda jelentős hiányosságairól” címmel küldött feljegyzést a párt Központi Bizottságának, amelyben aggasztónak ítélték a felekezetek tevékenységének látványos megélénkülését országszerte. A jelentés riasztónak minősítette a vallási irodalom számának radikális növekedését, a templomba járók és az ún. szent helyek látogatási számának ugrásszerű emelkedését is. A július 7-én kiadott „A tudományos-ateista propagandában fellépő jelentős hiányosságokról és azok javításának intézkedéseiről” című párthatározat szinte szó szerint megismételte az előbbi jelentést, egyértelműen elítélte a vallás ily mértékű „elharapózódását”, és szigorításokat írt elő.¹⁴ A *Pravda* július 24-én vezércikkben szólított fel a tudományos-ateista propaganda kiszélesítésére s rosszállóan jegyezte meg: „...valamiért a lelkiismereti szabadság alatt csak a vallási nézetek terjesztését értik”.¹⁵ Pedig akkor ez az állítás nem állta meg a helyét, de ettől kezdve a párt és a Komszomol, valamint a szakszervezetek támadó jellegű ateista propagandakampányba kezdtek az iskolákban és a felsőoktatásban éppúgy, mint a gyárakban és a kolhozokban. A párthatározat teljesítése közben tömegessé vált az adminisztratív és durva beavatkozás a vallási közösségek és a lelkészek mindennapi életébe olyannyira, hogy a párt- és tanácsi szervezetek elárasztották a hívek panaszlevelei, amelyekben az állampolgárok a hatályban lévő törvények megsértéséről számoltak be. A külföldi visszajelzések is egyértelműen negatívak voltak, s így a kollektív vezetés javaslatára a párt négy hónap múlva (1954. november 10-én) a túlkapások miatt újabb rendeletben – „A lakosság körében végzett tudományos-ateista propagandában elkövetett hibákról” – volt kénytelen visszakozni.¹⁶ A

12 = = Степанов, 2009.

13 = = A szektákat államellenesnek és fanatikusnak minősítették, közéjük sorolták ekkor a Jehova Tanúit, a pünkösdistákat, az ún. „szabad” keresztényeket és a hetednapi adventista reformmozgalom követőit.

14 = = Войналович, 2005: 80–81.

15 = = Правда, 1954: 1.

16 = = Постановление ЦК КПСС, 1954

novemberi rendelet visszavett a szándékos támadásból, inkább az egyéni meggyőzés módszerét javasolta az ateista propaganda változatosabb formáinak alkalmazásával kombinálva. A folyamat enyhítéseként érzékelte a társadalom a bebörtönzött vagy kényszermunkára ítélt papok visszatértét is 1955–56-ban. Pedig többségük letöltötte a rá kiszabott büntetést, habár olyanok is szép számmal akadtak, akik amnesztiával szabadultak. Így alakult ki a liberálisabbnak tűnő egyházpolitika, amely majd öt évig ki is tartott, s csak azután vett radikálisan más irányt, hogy Hruscsov újra egy kézben egyesítette a párt- és állami vezetést.¹⁷

= = = Az egyházüldözési kampány szakaszai – A szisztematikus és nyílt támadások időszaka: 1958–1964

Az SZKP Propaganda- és Agitációs Osztálya 1958 őszén („titkos” jelzővel ellátott) terjedelmes feljegyzést állított össze az első titkár számára, amelyben pontos példákkal alátámasztva tételesen sorolták fel a párt szemszögéből káros vallási jelenségeket.¹⁸ Ez a feljegyzés a pártvezetés kérésére készült nem sokkal az 1958 májusában Moszkvában lezajlott és kudarcba fulladt pravoszláviai¹⁹ találkozó után.²⁰ A feljegyzés javaslati képezték az alapját az 1958. október 4-én kiadott „Az SZKP KB propaganda és agitációs osztályának a tagköztársaságok »Tudományos-ateista propagandájának hiányosságairól« szülő beszámolójáról” című párthatározatnak, amely véget vetett a megelőző öt év szabadabb vallásgyakorlatának, és visszatért a harcias és erőszakos valóságellenességhez. A rendelet sarkalatosan fogalmazott, mikor a vallást és az egyházakat a Szovjetunió legnagyobb belső ellenségének nyilvánította, „kapitalista csökevénynek” nevezvén azt, amelyet mihamarabb gyökerestől ki kell irtani a szovjet állampolgárok tudatából. Egymást követték az egyházi rítusokat és liturgiákat, eseményeket és szervezeteket, valamint az azokban tevékeny szerepet vállalók elleni rendeletek: október 16-án szűkítették a kolostorok tevékenységi körét, november 28-án a szent helyekhez történő zárandoklatokat tiltották be. Az év végén pedig elrendelték a lelkészek személyi jövedelemadójának emelését, amely négy év alatt egészében megkétszereződött. Mindezzel azt remélték, hogy az egyházi közösségek, nem bírva az anyagi megterhelést, elkezdenek majd szétesni.

17 = = Hruscsov hatalomszerzésének szakaszai: 1. 1953 szeptembere, amikor megválasztották az SZKP KB első titkárává (megszegvén ezzel a kollektív vezetésről szóló márciusi határozatot); 2. az SZKP 1956. februári XX. kongresszusán elmondott, személyi kultuszról szóló beszéde; 3. 1957 júniusában az ellene szervezett puccskísérlet meghiúsítása, 4. végül 1958. március 27-én a Minisztertanács elnöke lett – újra egy kézben egyesítvén a pártvezetést az államirányítással.

18 = = РГАНИ, Ф. 4. оп. 16. д. 554. л. 5–13.

19 = = Ezalatt az autokefál ortodox egyházakat összefogó és köztük kapcsolatot tartó tanácskozási testületet értik.

20 = = Войналович, 2005: 84.

Év	Az adó éves összege (rubel)
1958	151 000
1959	260 000
1960	286 000
1961	298 000

2. táblázat. A kárpátaljai felekezetekben szolgáló papok személyi jövedelemadójának növekedése 1958 és 1961 között²¹

1959 januárjának végén zajlott az SZKP XXI. kongresszusa, ahol konstatálták a szocializmus teljes és végleges győzelmét a Szovjetunióban, illetve a kommunizmus építésének kezdetét. Egyértelműen a kongresszus ösztönözte az *Ember és világ* című folyóirat 1959-es alapítását, illetve a még 1954-ben alapított, de ekkor újabb vallásellenes irányvonallal és tartalommal megtöltött *Tudomány és vallás* című tudományos-ismeretterjesztő havilapot.²² Majd 1960 elején két újabb egyházellenes rendelkezést is: január 9-én „*A pártpropaganda feladatairól napjainkban*”, január 13-án pedig „*A kultuszokról szóló szovjet törvénykezés papság általi megszegésének felszámolására irányuló intézkedésekről*”. És bár 1958-ban a hatalom gondolkodott egy új vallási törvény megalkotásáról is, végül az mégsem történt meg, helyette 1961 áprilisában „Utasítást” adott ki a vallási kultuszokról szóló törvény alkalmazásáról és értelmezéséről, amelyben korrigálta az állam és az egyház kapcsolatát, és új elvárásokat fogalmazott meg a templomokkal és imaházakkal kapcsolatban is.²³ Ez adott lehetőséget az egyházközségek regisztrációjának tömeges visszavonására: 1960-ban 1775 közösség vesztette el hivatalos működési engedélyét a Szovjetunióban.²⁴

Az 1961-es évben érzékelhetően erősödött az egyházak elleni kampány, amelyet a soros kongresszus előtt már adminisztratív szakaszba szerettek volna helyezni. Ezért 1961. március 16-án a Szovjetunió Minisztertanácsának rendelete arra kötelezte a helyi tanácsokat, hogy írják össze a vallási egyesületeket, imaházakat és templomokat, illetve azokat az ingatlanokat, amelyek vallási közösségek tulajdonában voltak. A rendelethez csatolták azokat a korábbi kormányrendeleteket, amelyek elveszítették hatályukat. Köztük volt „*A templomok nyitásáról*”, „*A vallási kultuszok által történő imahelyek nyitásának rendjéről*” és „*Az imahelyek nyitása rendjének változásáról*”.²⁵ A teljes statisztikai összeírás 1962 szeptemberére készült el, amely szerint a Szovjetunióban 10 910 vallási közösséget tartottak nyilván, amelyből 4 424 hivatalos enge-

21 = = ЦДАВОУ, Ф. 4648, оп.2, спр. 16, арк. 97. A táblázat saját szerkesztésű, a jelzett forrás adatai alapján.

22 = = Бондарчук, 2012: 171.

23 = = Петров, 2013: 39.

24 = = ЦДАВОУ, Ф.4648, оп.2, спр. 425, арк. 41.

25 = = Уо. 41.

déllyel, 6 486 azonban engedély nélkül működött. Mindeközben 14 002 papot tartottak nyilván, akik közül 7 970 engedéllyel és 6 032 engedély nélküli volt.²⁶ Így az egyházi épületek és vagyon teljes körű összeírásával kezükbe került az a rendszer, ami ellen fellépni készültek. Nem véletlenül követhető tehát nyomon a korabeli dokumentumokban az, hogy 1961-től kezdve nagyon sok templomot, imaházat zártak be, újak építésére azonban nem adtak engedélyt. A templomok bezárásakor elsősorban egészségügyi és járványügyi, tűzbiztonsági és épületszerkezeti okokra hivatkoztak. Beszédes adat, hogy Kárpátalján 1962. december 29-én 218 templomtól vonták meg a regisztrációt, s ezek közül 158-at már át is alakítottak valamilyen gazdasági célra. Mindössze 60 templom maradt meg az eredeti állapotában.²⁷

Fenti rendelettel azonos napon, vagyis 1961. március 16-án egy másik (263. számú) határozat is megjelent „*A kultuszokról szóló törvények betartásának ellenőrzési szigorításáról*”. Majd május 4-én elfogadták „*A társadalmilag hasznos munka elől kitérő (ingyenélők, élősködők, paraziták) és társadalomellenes parazita jellegű életet folytató személyek elleni harc fokozásáról*” szóló rendeletet, amelyet politikai céllal széleskörűen alkalmaztak szinte minden felekezeti papja ellen.²⁸ A rendeletek megjelenése után Alekszej Puzin²⁹ javasolta a Büntető Törvénykönyv módosítását, amely még abban az évben meg is valósult: a Btk. kiigazított 209. cikkelye értelmében szinte bármilyen indokkal eljárást indíthattak felekezeti ügyben. Ezzel párhuzamosan mozgalom indult az út menti keresztek eltávolítására is.

1962-ben megtiltották a templomokban történő adakozást, hogy a közösségek abból se gyarapodjanak. Illetve ebben az évben történt, hogy XXIII. János pápa levelet írt Nyikita Hruscsovnak, majd december 1-jén felvette vele a közvetlen kapcsolatot is. Ennek ellenére 1963-ban a járási és városi tanácsok végrehajtó bizottságai mellett létrehoztak egy osztályt, amely a vallásgyakorlással kapcsolatos törvények betartását felügyelte és szankcionálta. Mindezek után kicsit meglepő esemény volt, hogy 1963. március 7-én a pápa magánkihallgatáson fogadta a Vatikánban az SZKP főtitkárának lányát, Rada Hruscsovát, és vejét, Alekszej Adzsubejt, az *Izvesztyija* főszerkesztőjét.

Eközben Kárpátalján is lezárult az 1961 márciusában elrendelt teljes körű összeírás, amely a legálisan és illegálisan működő közösségekről, működő és bezárt

26 = = ГАРФ. Ф. 6991, оп. 4, д. 428. акр. 1. Ezt a típusú összeírást 1963-ban és 1964-ben megismételték, ám aztán nem történt hasonló jellegű, teljes körű összeírás.

27 = = ДАЗО, Ф. Р-1490. оп.2, од.зб. 4б, арк. 44.

28 = = Указ Президиума ВС РСФСР от 4 мая 1961 года «Об усилении борьбы с лицами (бездельниками, тунеядцами, паразитами), уклоняющимися от общественно-полезного труда и ведущими антиобщественный паразитический образ жизни». 1970-ben ezt a szabályzatot beépítették az OSZFSZK Büntető Törvénykönyve 209. § 1. cikkelyeként.

29 = = Alekszej Puzin 1956–1965 között állt a Szovjetunió VKÜT-nak élén.

templomokról,³⁰ sőt még az egyházi szentségekről is pontos képet próbált felmutatni. Utóbbiról az alábbi kimutatás született:

Város/járás	A születésekhez viszonyított, egyházi keresztelésben részesültek aránya (%)	Egyházi esküvők aránya (%)	Egyházi temetések aránya (%)
Munkács városa	26,2	4,3	17,7
Ungvár városa	48,6	6,0	52,7
Munkácsi járás	73,9	42,4	92,3
Beregszászi járás	71,4	39,3	66,1
Técsői járás	70,8	41,6	68,0
Husztai járás	68,2	49,5	64,5
Perecsenyi járás	64,8	26,9	68,8

3. táblázat. Szakramentumok kiszolgáltatásának aránya Kárpátalján az 1962-es évben³¹

A fenti adatok érdekes képet rajzolnak a korabeli embereknek az állami elvárásokhoz történő viszonyulásáról: házasságkötéskor a fiatalok inkább hajlottak azok betartására, s nem kérték egybekelésük egyházi megszentelését. Azonban gyermekeiket már igen magas arányban vitték el a paphoz megkeresztelni, s szüleiknek a végtisztességet pedig zömmel egyházi szertartás keretében adták meg. Jól kitűnik még a városi és falusi lakosság közötti szignifikáns eltérés a szakramentumokkal történt élés mutatóiban.

= = = Reformátusok Kárpátalján 1945 és 1953 között

Kárpátalja a Vörös Hadsereg által 1944 októberében történt előzönlését a helyi reformátusság jelentős mértékben megszenvedte, hisz 25 lelkész és segédlelkész menekült el, de 88 a helyén maradt.³² Ekkora az egyházmegyei szervezetek már csak papíron léteztek, mivel Isaák Imre máramaros-ugocsai, illetve Komjáth Gábor ungi esperesek elhagyták a vidéket, egyedül Bary Gyula beregi esperes maradt a szolgálati helyén. Egy 1947-ben papírra vetett szöveg szerzője így fogalmazta meg az 1944-es állapotokat: „*A háború által okozott külső károk aránylag csekélyek. A templomok épek, és a parókiák is kisebb-nagyobb romlásokkal állnak. Ezek a károk csak helyenként és nem számottevő értékben nehezítették meg az egyház külső életét.*”³³ Ám míg a lelké-

30 = = ЦДАВОУ, Ф.4648, оп.2, спр. 403, арк. 1–13.

31 = = Уо. 12–13. A táblázat saját szerkesztésű, a jelzett forrás adatai alapján.

32 = = ДАЗО, Ф. Р-1490. оп. 1. од.36. 9. 5–6., 9–11.

33 = = MRE ZSL, 2. fond, 41. doboz 1947/1726. 1.

szeket nem érintette a „háromnapos munkára” történő elhurcolás, „az internálás és kényszermunkára történő besorozás átlagosan a gyülekezetek 20–25%-át vitte el”.³⁴

A vidéken kikiáltott Kárpátontúli Ukrajna bábállamban, a szovjet csapatok segítségével, elindították az erőltetett szovjetesítést, amelynek keretében 1944–45-ben sor került az egyház és az állam, az egyház és az iskola szétválasztására; az egyház minden ingó és ingatlan vagyontárgya átment a hívek tulajdonába, a templomokat azonban állami vagyonná minősítették és elvették az egyházközségektől. Aztán 1945-ben az egyházi iskolák a falusi és városi tanácsok fennhatósága alá kerültek, s tilos lett azokban a vallásoktatás. 1946. január 22-én a Szovjetunió hivatalosan is magához csatolta az egykori Podkarpatját, amely eztán Zakarpatja lett, s Zakarpatszkaja oblaszty (Kárpátontúli terület) néven az Ukrán Szovjet Szocialista Köztársaság egyik közigazgatási egységévé vált.

A reformátusok teljesen új, ismeretlen felekezetként kerültek a szovjet birodalom kötelékébe, s a hatalom nem tudta hová „tenni” őket. 1947 elején úgy gondolták, hogy őket is (akár a szabadegyházakat) be kellene olvasztani a birodalomban akkor már legálisan működő Össz-szövetségi Evangéliumi Keresztyén-Baptisták Közösségébe. Ez a folyamat azonban nem ment végbe.³⁵ Az 1948. január 1-jei adatok szerint 92 egyházközségben 82 lelkész szolgált,³⁶ mikor az év nyarán a református gyülekezetek is engedélyt kaptak az állami regisztrációra, s amely során a 92 egyházközségből 61 kapta csak meg az állami bejegyzést tevékenységének engedélyezésére. A működési engedélyt 20 helyileg választott gyülekezeti tagnak kellett igényelnie a területileg illetékes tanácsnál, akik aztán később az ún. Húszas Tanácsot alkották.³⁷ Ám a regisztráció utána az államhatalom kategorikusan megtiltotta a hitoktatást, a konfirmációra történő felkészítést és a belmissziót. Tehát a vallásgyakorlást visszaszorították a templom falai közé. Ezután az egyház belső szervezeti felépítésébe is belenyúlt a hatalom, s a történelmileg kialakult egyházmegyei-esperesi rendszer felszámolását szerették volna elérni, mert az egy irányítási központtal rendelkező szervezetet könnyebb volt nekik ellenőrizni. Erre a változtatásra végül 1949. december 23-án Ungváron került sor, ahol nyílt szavazással Gencsy Béla ungi esperest választották területi- vagy „főesperessé”, felszámolva ezzel az egyházmegyéket, az egyházkerületet és a püspöki tisztséget egyaránt.³⁸ Mindeközben folyamatosan tartóztatták le a lelkészeket: 1946 és 1951 között 18 református lelkészt és egy lelkész-segítőt tar-

34 = = Uo.

35 = = Erről bővebben lásd: Szamborovszkyné Nagy, 2020.

36 = = Войналович, 2005: 650, 680.

37 = = A Húszas Tanács az ortodox egyház gyülekezetszervezési rendszerének szovjet rendszer által elfogadott kiterjesztése volt minden más felekezetre, amelynek értelmében 20 helyileg választott gyülekezeti tag képviselte az egyházközséget az állam felé. Tagja volt a gondnok, a jegyző, a kántor, a harangozó, a pénztáros és a presbiterek.

38 = = ЦДАВОУ, Ф. 4648, оп.4, спр. 66, 2–3.

tóztattak le és ítélték 4 és 25 év közötti, javító-nevelő munkatáborban letöltendő szabadságvesztésre.³⁹

= = = A magyar református közösség helyzete – Az egyházi élet fellendülésének évei: 1953–1957

Kárpátalján 1953-ban a reformátusoknak volt a legtöbb be nem jegyzett, de működő egyházközsége, szám szerint 28 (ahogyan az 1. táblázatban is látható). Ezek az egyházközségek (különböző okok miatt) 1948 óta nem kaptak engedélyt a legális működésre, de a VKÜT ennek ellenére nem oszlatta fel azokat.⁴⁰ Részben ennek tudható be, hogy Petro Vilyhovij⁴¹ már 1953. július 24-én Ungvárra látogatott. Kiszállására a vidék sajátos földrajzi helyzete mellett annak unikális nemzetiségi és felekezeti összetétele is sarkallta. Ezt Kárpátaljai beosztottja tudomására is hozta: „*Ezekben a történelemformáló időkben több figyelmet kell szentelni a vidék felekezeteinek, elsősorban a római katolikusnak és reformátusnak.*”⁴² Vilyhovij Kijevbe visszatérve beszámolt moszkvai felettesének a Kárpátalján tapasztaltakról, s valószínűleg elégedetlenségét is kifejezte Raszputykóval szemben, mivel Poljanszkij még július hó folyamán külön jelzett levélben róttta meg a reformátusok miatt, akikről jelentéseiben szinte semmit nem közölt. A feddést ezen kívül konkrétan két egyházközség (az ungvári és munkácsi) működési engedélyének elfektetése is kiváltotta, amelyeket már 1952. október elején megadott Moszkva, de Raszputyko saját felelősségére visszartartott.⁴³ A rendezetlen és átláthatatlan ügyintézés kapcsán határozott úgy a moszkvai VKÜT vezetése, hogy soron kívüli ellenőrzést tartanak a reformátusok ügyében Kárpátalján. 1953. szeptember 21-én magas beosztású egyházügyi felügyelő érkezett Ungvárra A. R. Rumjancev személyében, akinek a megbízatása szerint a nem regisztrált református egyházközségek kérdését kellett megvizsgálnia és megoldási javaslatot megfogalmaznia (emellett Raszputyko tevékenységéről jelenteni).⁴⁴

39 = = A letartóztatásokról bővebben lásd: Fodor, 2017: 108–111.

40 = = Ezt a felekezetet végig kiemelt figyelemmel kísérték részben lelkészeik miatt, mert (ahogyan a VKÜT referense többször is kifejtette jelentéseiben) „ezek a papok mind egyetemi végzettséggel rendelkeztek, magasan képzettek voltak”, a hívek közül pedig szinte mindenkinek voltak rokonai a környező szocialista országokban: Magyarországon, Csehszlovákiában, Romániában.

41 = = Petro Vilyhovij 1945–1959 között állt az USZSZK Vallási Kultuszok Ügyei Tanácsának élén.

42 = = ЦДАВОУ, Ф.4648, оп.4, спр. 114, арк. 22.

43 = = Uo. 24. A két fent említett egyházközség 1953 augusztusában kapta meg működési engedélyét. Erről lásd: ГАРФ, Ф. 6991, оп.3, д. 1114, арк. 250.

44 = = Rumjancev kiküldetése 1953. szeptember 21-től október 9-ig tartott.

s/sz	Egyházközség	Hívek száma	Lelkésze	A regisztráció megadásáról szóló megyei rendelet kelte
1.	Tiszaásvány	300	Ruszká Zs(igmond)	1952. 02. 25.
2.	Beregújfalu	650	Szilágyi (Endre)	
3.	Huszt	230	Szécsényi István	1952. 02. 25.
4.	Nagyszőlős	400	Lajos Sándor	1952. 02. 25.
5.	Técső	1 200	Gönczi (Miklós)	
6.	Tivadarfalva	200	nem volt saját lelkészük	
7.	Újlak	250	Sárkány (Lajos)	

4. táblázat. Az 1953 októberében még nem bejegyzett, de regisztrációra javasolt református egyházközségek⁴⁵

Ellenőrző körútja során (amely 18 napig tartott) Rumjancev végiglátogatta mind a 28 nem regisztrált egyházközséget, felkeresvén a település vezetőit, a lelkészeket, a Húszas Tanács tagjait, a járási végrehajtó bizottságok politikai osztályait. Tanulmányozva és mérlegelve a helyzetet, végül azt a javaslatot tette, hogy a fenti 7 közösséget önállóként, az alábbi 14-et pedig fiókegyházként kellene bejegyezni, mert utóbbiakhoz közel található működési engedéllyel rendelkező egyházközségek.⁴⁶

s/sz	Egyházközség	Melyik bejegyzett közösséghez van közel	Attól hány kilométer távolságra van
1.	Akli	Nevetlenfalva	2
2.	Asztély	Búcsú	4
3.	Bilke	Nagybereg	25
4.	Csepe	Feketeardó	1
5.	Csetfalva	Borzsova	–
6.	Gecse	Halábor	3
7.	Kígyós	Nagybereg	3
8.	Kisbégány	Nagybégány	2
9.	Mátyfalva	Fancsika	4
10.	Muzsaly	Borzsova	3

45 = = ГАРФ, Ф. 6991, оп.3, д. 1114, арк. 193–195. A táblázat saját szerkesztésű, a jelzett forrás adatai alapján.

46 = = Uo. 193.

s/sz	Egyházközség	Melyik bejegyzett közösséghez van közel	Attól hány kilométer távolságra van
11.	Rafajna	Gút	4
12.	Szernye	Barkaszó	2
13.	Tiszaújhely	Fancsika	3
14.	Verbőc	Feketepatak	1

5. táblázat. Az 1953 októberében regisztrációval még nem rendelkező, de főkegyháznak javasolt egyházközségek⁴⁷

Csak hat település esetében (Csap, Palló, [Korlát]Helmec, Újdávidháza, Macsola és Tiszapéterfalva) javasolta, hogy hagyják meg az egyházközségeket eredeti állapotukban, mert remélhetőleg idővel maguktól is feloszlanak.

Rumjancev beszámolójából tudjuk, hogy több egyházközség regisztrációját még 1952 elején javasolta és határozatban hagyta jóvá a Kárpátaljai Területi Végrehajtó Bizottság (lásd 4. táblázat), ám azok Raszputyko személyes ellenzése miatt nem kaptak működési engedélyt. A moszkvai ellenőr az ország számára szerint ez nemcsak hogy felesleges, de ártalmas is lehet, mert a reformátusok már majd ötszáz éve ahhoz voltak szokva, hogy minden faluban volt templomuk. Több szocialista államban – mint Magyarország, Csehszlovákia, Románia, Lengyelország – szabadabb vallásgyakorlatot biztosítanak, az mégsem okozott eddig problémát. Az itteni magyaroknak pedig (Lengyelországot kivéve) mindenhol vannak rokonaik, akik előtt a regisztráció további megtagadása rossz színben tüntetheti fel a Szovjetuniót.⁴⁸ A kérdés felvetése és a döntés megszületése végül két évbe tellett a hivataloknak, de 1956 elejére az a 26 református egyházközség, amely saját templommal rendelkezett, engedélyt kapott a legális működésre.⁴⁹ S csak a csapi gyülekezet kérvényét nem fogadták be, mivel nem volt templomuk, azt ugyanis a második világháború idején szétlőtték.⁵⁰

Ennek a mindenre kiterjedő ellenőrzésnek köszönhetően tudjuk, hogy 1953 nyarán 56 református lelkész 89 közösségben szolgált a következő megosztásban: 28-an csak egyben, 21-en kettő, míg 6-an három egyházközségben. Ez a helyzet, vagyis a több településen történő szolgálat lehetőséget adott a lelkészeknek az egymás közösségeiben történő helyettesítésre, kisegítésre.⁵¹ Ezzel azonban megszüntették a vallási kultuszokról szóló rendeletet, de a helyi tanácsok igazából nem törődtek vele, s Raszputyko sem szankcionálta a cselekedeteket (nagy valószínűséggel addig nem is szer-

47 == ГАРФ, Ф. 6991, оп.3, д. 114, арк. 196. A táblázat saját szerkesztésű, a jelzett forrás adatai alapján.

48 == Uo. 193.

49 == ГАРФ, Ф. 6991, оп.3, д. 116, арк. 104.

50 == Uo. 119.

51 == ГАРФ, Ф. 6991, оп.3, д. 114, арк. 201.

zett tudomást róluk). A moszkvai ellenőrt megdöbbenette, milyen mélyen gyökerzik a vidék reformátusainak (és katolikusainak) hite, mert a párttagok is egyházi temetési szertartást kértek elhalálkozásuk utánra, s a kérvényeket még életükben megfogalmazták.⁵²

Megemlítendő, hogy a vidék református közösségének élén ekkor Gencsy Béla állt, akit a szovjet terminológiában dékánnak neveztek.⁵³ Rumjancev mélyreható beszélgetést folytatott Gencsyvel is, akiről nem volt negatív véleménye, mert meglátása szerint a dékán egyetlen alkalommal sem lépte túl saját hatáskörét, és tisztában volt kompetenciájával. Ezzel ellentétben Raszputyko rossz véleménnyel volt Gencsyről, amelynek már 1951 óta többször is hangot adott. Az 1953-as évi beszámolójában azzal vádolta a dékánt, hogy a regisztrációval nem rendelkező gyülekezetekhez engedéllyel rendelkező lelkészeket küldött, hogy ne zárják be azok templomait.⁵⁴ És valóban, mindkét fenti megállapítás helytálló Gencsy Béla tevékenységére, ugyanis a források azt támasztják alá, hogy nagyon figyelt a vallási törvények és rendeletek betartására és betartatására, de ezzel párhuzamosan a református közösségek érdekeit képviselte mindenkor és minden kérdésben. Azért volt elégedett vele a moszkvai ellenőr, mert ő a törvényismerőt és -tisztelőt látta benne, míg Raszputyko a felekezete érdekeit (a megengedett kereteken belül) minden eszközzel érvényesíteni akaró vezetőt, aki azonban nem hódolt be teljes mértékben a fennálló hatalomnak (vagy legalábbis személyesen neki nem).

A területi vallásügyi megbízott Gencsy tevékenységét negatívan minősítette, amikor 1953 őszén a derceni lelkész 50 fiatal konfirmációját írásban bejelentette a dékánál. Gencsy a feljegyzéssel azonnal Raszputykónál állt meg, de utóbbi a hivatali formájában kifogástalan kérvényt visszautalta a dékán hatáskörébe.⁵⁵ Gencsy ezért nem tiltotta meg az első 25 fő csoportos vasárnapi ünnepélyes konfirmációját. A területi vallásügyi megbízott azonban berendelte magához a helyi párt- és Komszomol-titkárt, tanácselnököt, és „megmosta a fejüket”. A területi pártszervezet titkárát pedig kiküldte Dercenbe „rendet rakni”, aminek következtében a másik 25 fő végül is nem csoportosan, hanem egyesével-kettesével ugyan, de konfirmált.⁵⁶ Ugyancsak Gencsy marasztalta el Raszputyko az 1953. október 11-i fornosi lelkészbeiktatás ügyében, amelynek ünnepélyes templomi ceremóniáján Munkácsról és a környező településekről több mint 500 fő vett részt, miközben a kolhozföldeken jelentős mennyiségű betakarítatlan kukorica és burgonya maradt kint (Raszputyko szerint az egyházi

52 = = A forrás szövegében az ellenőr „vallási előítéletekről” írt. Lásd: uo. 204–205.

53 = = A dékán megnevezést 1949-től használták a szovjetek a református egyház élén álló személyre.

54 = = ГАРФ, Ф. 6991, оп.3, д. 1114, арк. 236.

55 = = A református lelkészek 1948–53 között nem végezhetek sem konfirmációs felkészítést, sem konfirmációt a fiatalság körében, mert különben elveszítették volna hivatali engedélyüket.

56 = = ГАРФ, Ф. 6991, оп.3, д. 1114, арк. 238.

eseményre történő készülődés miatt). Ez az eset egy tipikus korabeli lehetőséget tár fel, amely alkalmat adott arra, hogy más/több település reformátusai találkozzanak, illetve több lelkész igehirdetését is meghallgathassák. A lelkészbeiktatás (akár a templomszentelés) engedélyezése Gencsy Béla hatáskörébe tartozott, s a korabeli források szerint kivétel nélkül mindig beleegyezését adta azokra. Sőt, törekedett rá, hogy minden alkalmon jómaga is ott legyen. Hiába nevezte a szovjet hatalom dékánnak, a hívek püspökként emlegették maguk között, vagyis egyházi méltóság volt, akire a falusiak kíváncsiak voltak. Mivel a vallási törvények szerint a templom az állam tulajdona volt, az egyházközség csak akkor használhatta, ha rendben tartotta s időnként felújította. A felújítások a hívek jövedelméhez képest nagyon sokba kerültek, ezért Isten házának külső és belső megújítását nem tudták egyszerre megoldani, ennek ellenére minden gyülekezet nagyon vigyázott arra, nehogy rossz állagúnak minősítsék a templomukat, mert akkor az egyházközségtől is megvonhatták a működési engedélyt. Tehát elszórva, szakaszosan, de minden évben volt egy-két templomszentelés, ahol 500–600 hívő és 4-5 lelkész összegyűlhetett a környező településekről. Ilyen eseményre került sor 1954. szeptember 5-én az Ungvári járási Szalókán is, ahová a falu 400 lakosán kívül még 200-an érkeztek Bátyú, Eszeny, Ásvány és Csap településekről. A vallásügyi megbízott megint azzal vádolta Gencsyt, hogy elvonja a kolhoztagokat a betakarítási munkáktól. A dékán azonban azzal érvelt, hogy a vasárnap mindenképpen munkaszüneti nap, és a templomszentelés vasárnap volt. Ezenkívül a felújított templomokat mindig a püspökök szentelték fel, s különben is a falvakban augusztus 20. és szeptember 5. között aratási ünnepet szoktak tartani. Ez pedig annak a része volt a régi szokás szerint is.⁵⁷ Ezeket az ünnepi találkozókat továbbra is megtartották.

Gyakran visszatérő témája volt Gencsy és Raszputyko beszélgetéseinek előbbi azon igyekezete, hogy a szórványban, templom és lelkész nélkül maradt református gyülekezeteket rendszeresen látogatta, istentiszteleteket tartva a nagyobb egyházi ünnepek alkalmával. Meg az is, hogy 1950 óta újra meg újra kérvényezte, engedélyezzék a többi lelkésznek is a rotáció elve alapján történő igehirdetést ezekben a gyülekezetekben. Természetesen egyszer sem kapott rá engedélyt.⁵⁸

Az 1954. november 10-i rendelet nagyon hamar ismertté vált Kárpátalján, s a református egyházvezető maximálisan ki szeretne volna használni azt. A vidéket a késő sztálinizmus idejében mélyszegénység sújtotta, amely nem kerülte el a magyar falvakat sem, s aki csak tudott, menekülni próbált onnan. Nem voltak ez alól kivételek a református lelkészek sem, sokan törekedtek arra, hogy a falvakból a városokba költözhessenek. Gencsy azonban ragaszkodott ahhoz, hogy a lelkésznek a gyülekezete között kell élnie, és annak ellenére sem engedte őket városban lakni, hogy néhányuknak bejegyzett lakásuk volt ott. A lelkészek közül volt, aki kifogásolta a dékán-

57 = = ГАРФ, Ф. 6991, оп.3, д. 1115, арк. 73–74.

58 = = Уо. 5.

nak ezt az eljárását, és a területi vallásügyi megbízottnál fellebbezett a döntés ellen. Ám a kérdést Raszputyko mindannyiszor visszautalta Gencsy hatáskörébe. Az elhivatottabb lelkészek azonban nem kíváncskodtak el gyülekezetükből,⁵⁹ s már nemcsak vasárnap délben tartottak istentiszteletet, hanem minden szombat este és hetente 3-4 alkalommal esténként is, magánházaknál. Mivel ezek nem munkaidőben történtek, a falusi tanács- és kolhozelnökök nem avatkoztak bele vagy tiltották meg, s nem is jelentették a területi központ felé. Ezek az alkalmak erősítették a hívek kapcsolatát az egyházal, és a közösségi érzést, miközben nem vontak maguk után semmilyen gazdasági kárt. Ezt még a vallásügyi megbízott is elismerte.⁶⁰ Ám megengedőbb rendelkezés ide, szabadabb légkör oda, nemcsak az olyan nagyobb egyházi ünnepeken, mint a karácsony, húsvét, pünkösöd számolták meg minden templomban a megjelent híveket, hanem minden áldott vasárnap is. A területi vallásügyi megbízott külön statisztikát vezetett a hozzá befutott jelentések alapján az összes felekezetről. Ezek a statisztikák pedig egyértelműen jelezték, hogy az 1952–1953-as évekhez képest a templomba rendszeresen járók száma folyamatosan növekedett.⁶¹ Végül 1955 nyarán, harmadszori nekifutásra (de több szakaszban) elindították a még működési engedély nélküli 26 református gyülekezet bejegyzési folyamatát,⁶² de ez csak a következő év végére fejeződött be.⁶³

A korabeli forrásokból érdekesen rajzolódik ki, hogyan próbálta Gencsy Béla folyamatosan tágítani a református egyház (és saját maga) mozgásterét. Ennek volt az egyik megnyilvánulása, hogy még 1955-ben azzal a javaslattal fordult az egyházközségekhez, hozzanak létre egy pénzalapot, amelyből a munkaképtelenné vált lelkészeket segíyezhetnék, mivel azok nem kaphattak állami nyugdíjat. Ebbe az alapba (az évi egy rubel/fő egyházadón túl) 50 kopeket terveztek beadni egyháztagonként. Ám ennek a pénzügyi alapnak a létrehozása felvetette a kérdést, hogy akkor a dékán mellé kellene egy segítő/ellenőrző tanácsot választani, ahogy az a régebbi időkben is volt.⁶⁴ Gencsy 1956 januárjában érezte elérkezettnek az időt arra is, hogy felvesse, a Kárpátaljai Református Egyház élén álló személyt ne dékánnak (декан) nevezzék ezután, hanem inkább a magyar püspöknek megfelelő orosz episzkop (епископ) szót használják. Az egyházon belül ekkor valójában már létezett egy háromfős csoport, akik segítették Gencsy munkáját, s egyházi szempontból döntést is hoztak a dékán elnevezés megváltoztatásáról, majd kérvényezték azt a vallásügyi megbízottnál.⁶⁵

59 == Maga Gencsy egész haláláig az Ungvári járási Szürte faluban lakott, nem költözött Ungvárra, pedig beosztása szerint megtehetné volna.

60 == ГАРФ, Ф. 6991, оп.3, д. 1115, арк. 6.

61 == ГАРФ, Ф. 6991, оп.3, д. 1116, арк. 8-10., 19-21., 62-65.

62 == Уо. 104-105., 119.

63 == ГАРФ, Ф. 6991, оп.3, д. 1117, арк. 39-40.

64 == ДАЗО, Ф. Р-195, оп. 12, од.36. 41, арк. 1-2.

65 == A háromfős csoport tagjai Illyés István beregszászi, Petneházy Gyula mezőkaszonyi és Mitro István salamoni lelkészek voltak. Lásd uo. 4.

A vallásügyi hivatal területi, köztársasági és szövetségi vezetői között a felvetés (meglepő módon) belső vitát váltott ki: a kérést engedélyezzék-e, vagy sem? Végül március 27-én Moszkvából megérkezett az engedély, amely szerint a dékán ezután hivatalosan is mint a Kárpátaljai Református Egyház püspöke szerepelhet.⁶⁶ Gencsy Bélát hivatalosan és ünnepélyes keretek között, 1956. április 15-én avatták püspökké a szürtei református templomban. Ez a momentum valójában a reformátusok eredeti egyház-szervezetét próbálta visszaállítani, amelyet 1949-ben az állam durva beavatkozása bontott meg.

A püspökavatást követően Gencsy hivatalos látogatást tett Moszkvában a Szovjetunió Vallási Kultuszok Ügyei Tanácsának elnökénél, Poljanszkijnál.⁶⁷ S végre 1956 nyarára 89-re emelkedett a bejegyzett református egyházközösségek száma, amelyet 58 lelkész pásztorolt.⁶⁸ Fontos esemény volt a református közösség számára, hogy 1955–56 folyamán 14 elítélt református lelkész tért haza (a 18-ból) a kényszermunkatáborokból, s többségük ugyanoda került vissza szolgálni, mint ahonnan elhurcolták őket.⁶⁹ A hívek zöme örömmel várta és fogadta vissza a GULAG-táborokat megjárt hívő lelkészeiket.

Tehát a kárpátaljai reformátusok számára az 1956-os év egyházszervezetük részleges visszaállításával, illetve az elítélt és kényszermunkára hurcolt papjainak visszatéréseével kezdődött. Azonban az év őszén Magyarországon lezajlott forradalmi eseményeknek rájuk nézve is voltak negatív hatásai azon túl is, hogy lélekben a határ másik oldalán lejátszódó eseményekkel azonosultak, de csak titokban. Mindeközben a református püspök 1956 őszén tapasztalt ambivalens viselkedése akkor is és ma is sokakból értetlenséget váltott ki, mert miközben Gencsy Béla makacsul védte két, a magyar forradalom idején huzamosan Magyarországon tartózkodó lelkészét,⁷⁰ s nem ítélte el nyilvánosan Ravasz László püspök forradalom idején tett kijelentéseit és tevékenységét sem,⁷¹ eközben november 23-án meg- és/vagy aláírta azt az ENSZ-nek címzett levelet, amelyben cáfolta a magyar felkelők Szovjetunióba történő elhurcolásáról szóló híreket.⁷² Bár 1958 májusában az ún. „gálócsi csoport” ügyébe belekevert Gecse Endre lelkészt Gálocsról áthelyezte Husztra, nem sikerült megakadályoznia, hogy a lelkészt decemberben elhurcolja a KGB.⁷³

66 = = ДАЗО, Ф. Р-195, оп. 12, од.36. 41, арк. 18.

67 = = ГАРФ, Ф. 6991, оп.3, д. 1117, арк. 81.

68 = = Уо. 142.

69 = = ДАЗО, Ф. Р-195, оп. 12, од.36. 41, арк. 68., 87-89., 94., 110.

70 = = Horkay Lajos Salánkról több mint egy fél évet, Szécsényi István Husztról három hónapot tartózkodott Magyarországon a forradalom idején, lásd: ДАЗО, Ф. Р-195, оп. 12, од.36. 41, арк. 111, 115.

71 = = Уо. 112.

72 = = ГАРФ, Ф. 6991, оп.3, д. 1117, арк. 190.

73 = = Gecse Endre 1959 januárjában a KGB ungvári börtönében halt meg. Erről bővebben lásd: Gortvay, 2003; Váradi, 2006: 275.

= = A magyar református közösség helyzete – A megszorítások ideje: 1957–1964

Az államnak az egyházakhoz történő viszonyulásának változását először az 1957. november végén született korabeli dokumentumokban lehet fellelni, amikortól kezdve a területi vallásügyi megbízott soros jelentéseit (a szokásos közvetlen felettesein kívül) a területileg illetékes állambiztonsági osztályvezetőnek (КГБ) is elküldte, és nem adott engedélyt a Református Világszövetség titkárának fogadására Kárpátalján.⁷⁴ Erre azóta nem volt példa, hogy befejeződtek a koncepciók perек, vagyis 1951 óta. Aztán 1958 nyarán már teljes körű beszámolót kért a moszkvai vezetés a református egyházzal, amely 1944-től kezdődően vezette a közösség számbeli mutatóit, tevékenységének részletes bemutatásával, a templomlátogatási adatokkal, az egyházvezetés és lelkészek jellemzésével egyetemben.⁷⁵ És ugyancsak ebben az évben újra bekérték a papok tulajdonában található írógépek betűmintáit a belügyi és a vallásügyi osztályok számára, majd ettől kezdve a vasárnapi prédikációk másolatát újra be kellett nyújtaniuk, akár géppel, akár kézzel volt írva. Újra megszigorították a lelkészek tevékenységének ellenőrzését, s a gyermekekkel történt konfirmációs foglalkozások miatt 1958-ban megvonták a működési engedélyt Györke István beregújfalusi és Balog Miklós dávidházai lelkészekről.⁷⁶ A bíróság Petneházy Gyula mezőkaszonyi,⁷⁷ Huszti Béla kigyósi⁷⁸ és Papp István dédai lelkészeket pedig ezen túl még egy év kényszermunkára is ítélte.⁷⁹ A lelkész nélkül maradt gyülekezetekhez Gencsy a megmaradt lekipásztorok közül küldött szolgálni.

Az egyházra nehezedő, fokozódó nyomás az 1959-es évben a lelkészek teljes pénzügyi ellenőrzésével indult, amelyet a püspök sem kerülhetett el, s őt is megbírságotlák pénzügyeinek tisztázatlan volta miatt. Sőt, Gencsyt nem engedték külföldre utazni, még a baráti Csehszlovákiába sem. A püspök ekkor ajánlotta fel, hogy ha mindez a személye iránti bizalmatlanságból ered, ő szívesen lemond címéről. Épp ezt szerette volna elérni Raszputyko már 1951 óta, s kapva az alkalmon, azonnal javasolta is Moszkva felé, hogy egyben magát a püspöki címet is felszámolhatnák. Ám valójában Gencsy személye ellen nem volt kifogása a VKÜT központi vezetésének, csak őt is elérte a vallásellenes kampány „szele”. Ez Puzinnak a válaszleveléből egyértelműen kiolvasható, aki szerint nem kell sürgetni Gencsy lemondását, de amennyiben önként megteszi, akkor keresni kell helyére más személyt, mert a püspökség felszámolása nem időszerű.⁸⁰ Tehát az a „hintapolitika”, amit Gencsy mindaddig képviselt,

74 = = ГАРФ, Ф. 6991, оп.3, д. 1119, арк. 4., 10.

75 = = ГАРФ, Ф. 6991, оп.3, д. 1120, арк. 155–168.

76 = = ЦДАВОУ, Ф.4648, оп.4, спр. 239, арк. 16.

77 = = ГАРФ, Ф. 6991, оп.3, д. 1123, арк. 13.

78 = = ЦДАВОУ, Ф.4648, оп.4, спр. 257, арк. 216..

79 = = Уо. 192.

80 = = ГАРФ, Ф. 6991, оп.3, д. 1122, арк. 39–40., 43.

úgy tűnik, akkor is működőképes volt, amikor 1959 végén komoly személycserék zajlottak le úgy az ungvári, mint a kijevei vallásügyi megbízotti posztokon, s az új hivatalnokok is szeretnék volna eltávolítani őt. Ám a moszkvai felettes (aki helyén maradt, és sok mindent tudott már Gencsyről) szerint meg kellett várni, amíg nyugdíjba vonul vagy jobblétre szenderül.

1. kép. Gencsy Béla püspök (jobb szélén) a szürtei református templom előtt, a presbiterek egy részével, az 1960-as évek közepén⁸¹

Az 1961 áprilisában kiadott „*Utasítás*” szerint csak meglévő templom mellett lehetett kérni egy vallási közösség bejegyzését. Ha pedig nem volt működési engedélye a közösségnek, akkor templomot se nem vehetett, se nem építhetett. Ez a súlyosan diszkriminatív tiltás széles mozgásteret biztosított a hatalom vallási közösségek szűkítését célzó politikájához. A templomot be lehetett zárni, ha a közösségtől megvonták a működési engedélyt, vagy ha annak állapotát nem találták kielégítőnek, esetleg ha a templom a településfejlesztés során útban volt. Utóbbi esetben az állam sem kompenzációt nem adott, sem új földterületet nem jelölt ki az esetleges új épület számára. A vallásellenes kampány idején ennek a bonyolult szabályozásnak esett áldozatul az 1960-as években a verbőci, a tekeházai, a bulcsúti, a péterfalvai és kajdanói református templom is, mivel a gyülekezetektől megvonták a működési enge-

⁸¹ = A képet a rajta látható Katkó György presbiter (ő a nyakkendős úriember) dédunokája bocsátotta rendelkezésemre, amit ezúton is köszönök neki.

délyt, s így a lelkész sem végezhetett a templomban szolgálatot. A hatóságok különböző okokkal magyarázták a bezárásokat, a nagyszőlősi járásban lévő Verbóc esetében például 1961-ben történt meg a bezárás az épület életveszélyes állapotára hivatkozva, ami nem állta meg a helyét, hisz (ahogy már esett róla szó) a gyülekezetek nagy gondot fordítottak templomaik karbantartására.⁸² Ugyancsak a nagyszőlősi járásban található Tekeházán a templom regisztrációját 1962. január 14-én vonták meg, és zárták be. Ám a gyülekezeti tagok, annak ellenére, hogy többszöri pénzbeli bírságot kellett fizetniük, beszőktek és lelkész nélkül jártak énekelni és imádkozni templomukba egész 1983-ig.⁸³

A munkácsi járáshoz tartozó Kajdanó református templomának regisztrációját is különös körülmények között vonták meg 1962 szeptemberében. 1960-ban új területi vallásügyi meghatalmazott került Ungvárra, aki 1960/61-ben végiglátogatva a vidék működő gyülekezeteit, Kajdanóban úgy ítélte meg, hogy igen kevesen járnak a református templomba. Ekkor történt az is, ahogy a települést (az akkor zajló adminisztratív rendezés során) a tőle másfél km-re fekvő Beregrákoshoz csatolták, ahol úgyszintén volt működő református templom. A kultuszokról szóló, hatályban lévő törvények értelmében egy településen csak egy református templom „üzemelhetett”, ezért Szalamatin 1962 nyarán betérjesztette a kajdanói templom regisztrációjának visszavonását a területi végrehajtó bizottsághoz. Utóbbi pedig jóváhagyta azt. Ám a református hívek makacsul ragaszkodtak templomukhoz, és hiába hirdette ki a falusi tanácselnök nekik a végzést szóban, ők írásban szerették volna látni, mondván, írásos határozat nélkül az nem érvényes. Az ügyben 1963-ban az egykori Húszas Tanács tagjai kétszer nyújtottak be kérvényt Szalamatinhoz, de az nem válaszolt nekik. Ezután 1964 tavaszán a kajdanóiak Kijevbe és Moszkvába küldték el panaszlevelüket, amelyet 96-an írtak alá.⁸⁴ A kellemetlen helyzetbe hozott hivatalnokok próbálták úgy megoldani a helyzetet, hogy ne legyen belőle nagyobb ügy, ám a templom a regisztrációját nem kapta vissza többet a szovjet korszakban.⁸⁵

Város/járás	Egyházközségek száma	Lelkészek száma
Ungvár városa	1	1
Csap városa	1	1
Munkács városa	1	1
Beregszászi járás	50	24

82 = = Erről a konkrét esetről bővebben lásd: Székely, (megj. alatt).

83 = = 1983-ban a templom minden berendezési tárgyát elégették, majd ravatalozóvá alakították át, ám többet már nem használták.

84 = = ЦДАВОУ, Ф.4648, оп.4, спр. 374, арк. 193–196.

85 = = Ezt a templomot is gazdasági hasznosítás alá vették, tornyát még az 1960-as években lerombolták, nehogy emlékeztessen egykori funkciójára.

Város/járás	Egyházközségek száma	Lelkészek száma
Perecsenyi járás	18	11
Munkácsi járás	7	6
Husztai járás	2	2
Técsői járás	1	1
Mindösszesen:	81	47

6. táblázat. A református felekezet gyülekezeteinek és lelkészeinek megoszlás a Kárpátalján az 1963. december 29-i állapot szerint.⁸⁶

Ekkor Kárpátalja 81 református gyülekezetében hozzávetőlegesen 60 ezer hívőt tartottak nyilván,⁸⁷ és kilenc református közösség nem rendelkezett állami engedéllyel, amelyek közül nyolcnak 1961 után vonták vissza a regisztrációját.⁸⁸

= = = Összegzés

Végezetül elmondható, hogy a kárpátaljai reformátusok számára eseménydús időszakot jelentett a Hruscsov nevével fémjelzett évtized. A korszakban a református közösség meghatározó személyisége volt Gencsy Béla szürtei lelkipásztor, aki dékáni, majd püspöki címmel állt a Kárpátaljai Református Egyház élén, s mint az a személy, aki az állam felé képviselte felekezetét, nem volt könnyű helyzetben. A korabeli bonyolult helyzetben megtett egyes lépéseit mai ésszel felfogni szinte lehetetlen, hisz ha a püspök nincs legalább elfogadható kapcsolatban az állami szervekkel, azt a reformátusok közösségei szenvedték volna meg. Vagyis nyíltan szembeszegülni a szovjet hatalommal nem lehetett (vagy legalábbis csak a közösség számára is káros következményekkel). Valamiképpen együtt kellett működni a hatalommal a gyülekezetek túlélése érdekében. És ennek az együttműködésnek az eredményeképpen a reformátusok az 1953–57 közötti időszakban sok mindenben léptek előre:

- az 1948 óta illegálisan működő 26 gyülekezetük 1956 nyarára megkapták az állami működési engedélyt;
- 1955–56-ban 14 lelkészük tért vissza a kényszermunkatáborokból;
- az egyház vezetője visszakapta eredeti püspöki elnevezését;
- újra létezhetett hivatalosan a püspök munkáját segítő esperesi tanács;
- heti egyről 4-5-re emelkedett az egyházi alkalmak száma;
- újra tartottak konfirmációkat;

86 = = ДАЗО, Ф. Р-1490. оп. 2. од.36. 46. арк. 39–43. A táblázat saját szerkesztésű, a jelzett forrás adatai alapján.

87 = = ЦДАВОУ, Ф.4648, оп.2, спр. 403, арк. 7.

88 = = ДАЗО, Ф. Р-1490. оп. 2. од.36. 46. арк. 44.

- templomszenteléseket és lelkészbeiktatásokat rendeztek nagyszámú résztvevővel;
- pénzalapot hoztak létre a munkaképtelenné vált lelkészek segélyezésére.

Ekkor úgy tűnt, mintha bár lassan, de a normális meder felé terelődtek volna a dolgok. Ám az 1957-től kezdődő állami és pártrendelkezések vallásellenes kampánnyá szélesedtek, amely ugyan hangzatosan a szekták ellen irányult, de nem kevésbé sújtotta a többi felekezetet, köztük a reformátusokat is. Ennek hatására az állami szervek:

- visszatértek a lelkészi igehirdetések szó szerinti ellenőrzéséhez;
- öt református templomot zártak be;
- kilenc gyülekezettől vonták meg a működési engedélyt;
- az időszakban nyolc fővel csökkent a lelkészek száma: 5 lelkésztől konfirmációra történő felkészítés miatt vonták meg a működési engedélyt, közülük hármat újra javító-nevelő munkára ítélték, két lelkészt (kérésük ellenére) nyugdíjaztak, egynek pedig „engedélyezték” a Magyarországra történő áttelepülését.

Mindeközben megerősítették a gyermekek vasárnapi templomba járásának ellenőrzését, s a vasárnapi kommunista propagandatevékenységek számának emelésével, illetve a kultúrházakban tartandó foglalkozásokkal próbálták ellensúlyozni azokat. Ezekkel többnyire a városokban értek el sikert, a falvakban kevésbé. A reformátusok továbbra is ragaszkodtak templomaikhoz, lelkészeikhez, hitük gyakorlásához.

=== Rövidítések jegyzéke ===

Ф. = Фонд, fond

оп. = opis, opisz (levéltári állag jegyzéke)

д. = дело, gyelo (levéltári ügyirat, iratcsomó oroszul)

од.зб. = одиниця зберігання, odinicja zberihanja

(szó szerint = őrzési egység, iratcsomó ukránul)

спр. = справа, szprava (levéltári ügyirat, iratcsomó ukránul)

арк. = аркуш, árkus (oldal)

=== Levéltári-múzeumi források ===

Государственный архив Российской Федерации (ГАРФ), Москва / Orosz Föderáció Állami Levéltára, Moszkva. Фонд 6991 Совет по делам религий при Совете Министров СССР / 6991. fond. Az szszkksz Minisztertanácsa mellett működő Vallásügyi Tanács.

Опис 3. Совет по делам религиозных культов при Совете Министров СССР. 1944–1960 гг. / Opisz 3. Az szszkksz Minisztertanácsa mellett működő Vallási Kultuszok Ügyei Tanács. Az 1944–1960-as évek iratanyagai.

Опис 4. Совет по делам религиозных культов при Совете Министров СССР. Опись документальных материалов постоянного хранения за 1944–1965 гг. / Opisz 4. Az szszkksz Minisztertanácsa mellett működő Vallási Kultuszok Ügyei Tanácsa. Az állandó megőrzésre küldött anyagok dokumentumai az 1944–1965-ös évekből.

- ГАРФ, Ф. 6991, оп.3, дело ш4. – Материалы о работе уполномоченного по Закарпатской области 1952–1954 гг.
- ГАРФ, Ф. 6991, оп.3, дело ш5. – Материалы о работе уполномоченного по Закарпатской области 1954 г.
- ГАРФ, Ф. 6991, оп.3, дело ш6. – Материалы о работе уполномоченного по Закарпатской области 1955 г.
- ГАРФ, Ф. 6991, оп.3, дело ш9. – Материалы о работе уполномоченного по Закарпатской области 1957 г. Т.2.
- ГАРФ, Ф. 6991, оп.3, дело ш20. – Материалы о работе уполномоченного по Закарпатской области 1958 г. Т.1.
- ГАРФ, Ф. 6991, оп.3, дело ш22. – Материалы о работе уполномоченного по Закарпатской области 1959 г.
- ГАРФ, Ф. 6991, оп.3, дело ш23. – Материалы о работе уполномоченного по Закарпатской области 1960 г.

- ГАРФ, Ф. 6991, оп. 4, дело 428. – Итоги единовременного учета фактически действующих на территории СССР религиозных объединений.

•

Державний архів Закарпатської області (ДАЗО), Ужгород / Kárpátaljai Területi Állami Levéltár, Ungvár.

Фонд Р-195. Уполномоченный совета по делам Русской православной церкви по Закарпатской области / Р-195. fond. Az Orosz Pravoszláv Egyház Ügyei Tanács kárpátaljai területi meghatalmazottjának iratai.

Фонд Р-1490. Уполномоченный совета по делам религиозных культов / Р-1490. fond, Vallási Kultuszok Ügyei Tanács kárpátaljai területi meghatalmazottjának iratai.

- ДАЗО, Ф. Р-195. оп. 12, од.зб. 41.
- ДАЗО, Ф. Р-1490. оп. 1. од.зб. 9.
- ДАЗО, Ф. Р-1490. оп. 1. од.зб. 11.
- ДАЗО, Ф. Р-1490. оп. 2. од.зб. 46.

Центральный державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВОУ), Київ / Ukrajna Legfelső Hatalmi és Igazgatási Szerveinek Központi Állami Levéltára, Kijev. Фонд 4648. Рада в справах релігії при Міністерстві у справах міграції і національностей України та її попередники: (об'єднаний фонд) / 4648. fond. Ukrajna Migrációs és Nemzetiségi Minisztériuma mellett működő Vallási Ügyek Tanácsa és annak elődei: (összevont fond).

Опис 2. Уполномоченный совета по делам религиозных культов при Совете Министров СССР по Украинской ССР, дел за 1944–1965 гг., / 2. opis. Az szszksz Minisztertanácsa mellett működő Vallási Kultuszok Ügyei Tanács Ukrán szszk meghatalmazottjának 1944–1965-ös évekbeli anyagai.

Опис 4. Уповноважений Ради в справах релігійних культів при РНК РМ СРСР по УРСР дел за 1944–1965 гг. / 4. opis. Az szszksz Minisztertanácsa mellett működő Vallási Kultuszok Ügyei Tanács Ukrán szszk meghatalmazottjának 1944–1965-ös évekbeli anyagai.

- ЦДАВОУ, Ф. 4648, оп. 2, спр. 403.
- ЦДАВОУ, Ф. 4648, оп. 4, спр. 66.
- ЦДАВОУ, Ф. 4648, оп. 4, спр. 114.
- ЦДАВОУ, Ф. 4648, оп. 4, спр. 239.
- ЦДАВОУ, Ф. 4648, оп. 4, спр. 257.
- ЦДАВОУ, Ф. 4648, оп. 4, спр. 374.

Magyar Református Egyház Zsinati Levéltára (MRE ZSL), Budapest

- 2. fond, 41. doboz 1947/1726. Jelentés a Zakarpacka Ukrajnai Magyar Református Egyház helyzetéről, 1946. október 1-i állapot szerint.

=== Nyomtatásban és online elérhető források ===

Постановление ЦК КПСС, 1954

Постановление ЦК КПСС об ошибках в проведении научно-атеистической пропаганды среди населения. 10 ноября 1954 г.

Elérhető: <https://diletant.media/articles/39596726/>

(utolsó letöltés: 2020. augusztus 10.).

Программа КПСС, 1964

Программа Коммунистической Партии Советского Союза: принята XXII съездом КПСС. Москва: Политиздат.

РГАНИ. Ф. 4. оп. 16. д. 554. л. 5–13.

Записка Отдела пропаганды и агитации ЦК КПСС по союзным республикам «О недостатках научно-атеистической пропаганды». г. Москва 12 сентября 1958 г. РГАНИ. Ф. 4. оп. 16. д. 554. л. 5–13. Подлинник.

Elérhető: <https://rusoir.ru/03print/03print-02/03print-02-239/>

(utolsó letöltés: 2020. augusztus 10.).

=== Sajtó ===

Правда, 1954: 1.

Шире развернуть научно-атеистическую пропаганду. *Правда*, 1954. 24 июля.

Передовая.

=== Hivatkozott irodalom ===

Fodor, 2017

Fodor Gusztáv: A református egyház első évtizede Kárpátalja szovjetizálásának idején (1944–1954). In Molnár D. Erzsébet – Molnár D. István (szerk.): *Hadifogság, málenkij robot, gulág. Kárpát-medencei magyarok és németek elhurcolása a Szovjetunió hadifogoly- és kényszermunkatáboraiiba (1944–1953). Nemzetközi tudományos konferencia Beregszász, 2016. november 17–20.* Beregszász–Ungvár, „Rik-U” Kiadó.

Gereben, 2001

Gereben Ágnes: A szovjet egyházpolitika gyökerei. *Magyar Szemle*, Új folyam, x. évf. 11–12. sz.

Gortvay, 2003

Gortvay Erzsébet (szerk.): *Jó pásztor volt. Gecse Endre mártír tiszteletes emlékezete. Emlékkönyv.* Ungvár–Budapest, Intermix Kiadó.

Marosi, 2020

Marosi István (szerk.): *A Munkácsi Görögkatolikus Egyházmegye 1945. évi sematizmusa.* (Bendász-hagyatéksorozat 3.) Beregszász, Bendász István Görögkatolikus Könyvtár és Levéltár.

Székely, (megj. alatt)

Székely Marianna: A verbőci református templom bezárásának körülményei. In „*Hívek maradtak bajban, vészben...*” *Fejezetek a kárpátaljai református egyház XX. századi történetéből.* Budapest, Nemzeti Emlékezet Bizottság – Református Közéleti és Kulturális Központ Alapítvány.

Szamborovszkyné Nagy, 2020

Szamborovszkyné Nagy Ibolya: Hogyan nem lettek a kárpátaljai reformátusok a szovjet baptisták egyházába beolvasztva 1947-ben? *Kárpátalja*, xx. évf. 18. (1005.) sz., május 7.

Elérhető: <https://karpataljalap.net/2020/05/10/hogyan-nem-lettek-karpataljai-reformatusok-szovjet-baptistak-egyhazaba-beolvasztva-1947> (2020. augusztus 12.).

Váradi, 2006

Váradi Natália: Az 1956-os forradalom kárpátaljai eseményei. In Szesztay Ádám (szerk.): *Együtt. Az 1956-os forradalom és a határon túli magyarok.* Budapest, Lucidus Kiadó.

Бондарчук, 2012

Бондарчук, П. М., Даниленко, в. м. Особливості релігійної ситуації в УРСР (середина 1950-х – перша половина 1960-х років). Науковий вісник Миколаївського національного університету імені в. о. Сухомлинського. Сер.: *Історичні науки*. – Вип. 3.33.

Войналович, 2005

Войналович, Віктор. *Партійно-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні 1940–1960-х років: політологічний дискурс: [монографія]*; НАН України, Ін-т політ. і етнонац. дослідж. – Київ: Світогляд.

Заватски, 1995

Заватски, В. *Евангелическое движение в СССР после Второй мировой войны*. Москва.

Курганская, 2011

Курганская, Е. А. Обострение церковно-государственных отношений в Беларуси (1958–1964 гг.) / *Сборник работ 67 научной конференции студентов и аспирантов Белорусского государственного университета. 17-20 мая 2010 г.*, Минск. В 3 ч. Минск: Изд. центр БГУ, Т. 3.

Мицель, 1998

Мицель, Михаил: *Общины иудейского вероисповедания в Украине (Киев, Львов: 1945–1981)*. – Киев.
Elérhető: <http://judaica.kiev.ua/old/eg9/mizel/miz3.htm>
(utolsó letöltés: 2020. augusztus 4.).

Петров, 2013

Петров, с. в. Молитовні будинки в контексті релігійної політики СРСР щодо євангельських церков у 1940–1960-і роки. *Наука. Релігія. Суспільство*, №1.

Советов

Советов, И.М. (Одинцов М. И.). *Совет по делам религиозных культов при СНК СССР в 1944–1945 гг.: обязанности и сфера компетенции, организационная структура и основные направления деятельности*. Российское Объединение Исследователей Религии.
Elérhető: <https://rusoir.ru/president/president-works/president-works-186/>
(utolsó letöltés: 2020. augusztus 4.).

Степанов, 2009

Степанов, Владимир: Работа по отрыву от церкви. *Мирт* №1 (66).

Elérhető: <https://gazeta.mirt.ru/stat-i/obschestvo/post-1348/>

(utolsó letöltés: 2020. augusztus 7.)

Kulcsszavak

=====

egyházak, református egyház, Szovjetunió

/ Hungarians in the Reformed Church in the Soviet Union in the Period of the Persecution of Churches under Khrushchev /

After Stalin's death there was a certain degree of liberalisation in the Soviet Union in the relationship between the churches and the state. Consequently, the activities of religious organisations became more intense. Members of the Reformed Church in Transcarpathia had managed to obtain state permission for their 26 unregistered communities by 1955/56, they could use the bishop titles officially again, the council of deans was re-established, the number of religious events increased, and confirmations were held again. But after Khrushchev gained total power in March 1958, a coordinated legislation process began with a series of consecutive laws, which later developed into a real persecution of religion. Religions and churches were declared to be one of the main enemies of the Soviet way of life, and they were preparing to "exterminate religious 'deviations' forever". At the 21st congress of the CPSU in 1959, the first secretary said: "At the end of the Seven Year Plan we will show that last priest on television."

In my research I used the documents of the representative of the Council of Religious Affairs were mainly used, which were prepared at various levels of the Soviet bureau of religious affairs. The largest amount of documents are held in the Central State Archives of the Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine in Kiev, and almost the same number of documents can be found in the State Archive of the Russian Federation in Moscow. The smallest number are held in the State Archives of Transcarpathian Oblast. Unfortunately, none of the archival fonds are intact. These sources mainly shed light on the church organisation, the processes and events that determined the actions of the leaders, and some elements of the lives of communities and pastors in the Hungarian Reformed Church communities which were stuck in the westernmost end of the former Soviet empire in the Khrushchev era.

= Társadalomtörténeti mélyfúrások =
////////////////////////////////////

===== Balogh F. András =====

/// Megjegyzések a román titkosszolgálati iratok kutatásához

Balogh Edgár és a *Korunk* példája

A titkosszolgálati archívumok egyedi és sajátos jelentősége abban áll, hogy hatalmas – szinte áttekinthetetlen – mennyiségű anyagot őriznek a hajdan megfigyelt személyekről, ezért – amennyiben a megfigyelték írók, költők, szerkesztők voltak – nagyon sok mindent, releváns és irreleváns részletet megtudhatunk az irodalom életéről. Mivel a lehallgatás a célszemélyek¹ tudta és beleegyezése nélkül történt, olyan élethelyzetek, beszélgetések, gondolatok tárulnak elénk, amelyeket a megfigyelték a nyilvános kommunikációs térben teljesen másként jelenítettek volna meg. A megfigyelés és a lehallgatás a magánszférából közsférát teremtett még akkor is, amikor a különböző országok törvényei ezeket az adatokat a személyiségi jogok szempontjából védik. Ez a védelem, például az egészségi állapotra vonatkozó adatok kitakarása vagy a román törvényi szabályozásban a hálózati személyek neveinek elfedése, elenyészően csekélynek tűnik, a megfigyelt személyek teljesen védtelenül állnak az utókor előtt abban az értelemben, hogy magánbeszédben elmondott szavaikat hajlamosak vagyunk közbeszédként értelmezni. A két regiszter keverése az illető személyek lejáratását eredményezheti. A helyzet annál súlyosabb, minél több dokumentum áll rendelkezésünkre, mert annál több lehet bennük a kompromittáló kijelentés. Egyes dokumentumokban olyan kijelentések sora, sőt egyenesen tömkelege lelhető fel, amellyel a lehallgatott személyek lejárathatóak, amelyek becsületükben súlyosan sérthetik őket. Ezért ezen dokumentumok kiértékelése csak etikai elvek mentén lehet tisztességes, így védhető meg a már elhunyt személyek méltósága. Bátran kijelenthető, hogy a tudományos közösségnek ki kell dolgoznia és önmagára kötelezőnek kell tekintenie bizonyos elveket az emberi méltóság és egyben a tudományos objektivitás igényéért.

¹ == A titkosszolgálat korabeli szóhasználata lefordítva románról magyarra: obiectivul, rövidítve: ob.

= = = Bevezetésként a témáról

Klebensberg Kunó-ösztöndíjasként² Bukarestben Balogh Edgár lehallgatásának dokumentumait tanulmányoztam, de pályázatom és az abból finanszírozott kutatás abban tért el a szokványos kutatási munkáktól, hogy annak családi szálai is vannak. Egy klasszikus projekt jól meghatározott, de általános célt követ, valamint objektív távolságtartás jellemzi; ez a távolságtartás ebben az esetben csak részben valósul meg, ugyanis az általános irodalomtörténeti célkitűzés mellett nagyon személyes okokból is kutattam, ugyanis Balogh Edgár, a kutatott személy a nagyapám. Mivel az 1970-es és az 1980-as években közös házban laktunk, sok olyan részletre is emlékszem, illetve szereztem róluk tudomást családi forrásokból, amelyeket még egy jól informált történész, avagy irodalomtörténész sem tudhat. Ez a tény a kutatásnál előnyt és hátrányt is jelentett, mivel egy családtag ritkán tud objektív maradni a hozzá közel álló személyek esetében. Ezért ezt a tanulmányt is ennek tudatában érdemes olvasni. A szerző mentségére szóljon, hogy irodalomtörténészként és irodalmat oktató egyetemi alkalmazottként megvan az előképzettsége egy ilyen jellegű kutatáshoz. A vizsgált anyag, a lehallgatások jegyzőkönyvei azonban az élet komplexitását tükrözik, az anyag egyaránt bír irodalmi és történeti vonatkozásokkal és jelentőséggel. Tehát egyszerre előnyökkel és hátrányokkal vágtam bele ebbe a munkába.

= = = A korpusz

Az „I 259212”-es jelzetet viseli a Balogh Edgárról vezetett dossziésor, amelyet Bukarestben a CNSAS archívumában őriznek. Ugyanitt őrzik a „P 217” jelzetű 12 kötetes dossziét, amely a Magyar Népi Szövetség vezetőinek peranyagát tartalmazza. A dokumentumok megtekintését minden esetben előzőleg egy bizottság engedélyezi, ezért az ügymenet lassú. Ezen „I 259212”-es jelzet 70 darab vaskos, átlagban 500 oldalas dossziét rejt. Az egyes iratcsomókon a kötet száma fel van tüntetve, az oldalakat nagy pontossággal beszámolták, tehát minden adat visszakereshető. A kötetek tartalma egyenként 300 és 800 oldal között változik, így átlagosan ötszáz oldalról beszélhetünk. Ezt az iratmennyiséget tovább növeli a korabeli gyakorlat, miszerint – takarékosági okokból? – a lapok hátoldalára is írtak, tehát a dossziénként számított 500 oldalas átlag 80 százalékban megduplázható, így akár 800 írott oldalról is beszélhetünk. Az összes irat mennyisége a kutatás jelenlegi állása alapján hozzávetőleg 32 000 lap. Ehhez hozzáadódik még a lapok hátoldalára írott szövegmennyiség, tehát hozzávetőleg 50 000 oldal a megtekintendő anyag. Tekintetbe kell venni azt is, hogy ennek az anyagnak körülbelül a fele kézzel írt szöveg, amely az A4-es gépelt lapnál kevesebb szöveget tartalmaz ugyan, ám gyakran nehezen olvasható, tehát kibetűzése és megértése időigényesebb, mint a legépelt oldalaké.

² = = A szerző köszönetet mond a Külgazdasági és Külügyminisztériumnak a Klebensberg Kunó-ösztöndíj odaítéléséért.

A dossziék tartalmát a megfigyelés során többször átcsoportosították, így ma tematikailag rendezett és nem tökéletes kronológiát felmutató csoportosítást kapunk kézhez, amely 1949. december 6-tól 1989. június 28-ig követi nyomon Balogh Edgárt, a Balogh családot és az 1960-as években a *Korunk* folyóirat szerkesztőségét. A lehallgatások ideje alatt elsősorban a célszemélyt meglátogató vendégekre fókuszáltak, így legtöbbször Benkő Samu, Gáll Ernő, Kányádi Sándor, Sütő András szavai olvashatóak a mintegy 50 000 oldalnyi anyag szinte feldolgozhatatlan mennyiségű oldalain.

= = = A korpusz értelmezhetősége

A 50 000 oldalnyi anyag a véges idejű kutatót valamely stratégia követésére kényszeríti. A minden részletet feltáró, az összefüggésekre rávilágító értelmező munka azt jelentené, hogy forráskiadás esetén körülbelül 70 kötetet kellene publikálni, valamint a peranyag közel 3000 oldalát. Egy ilyen kiadványsorozatnak nemcsak a szövegeket kell tartalmaznia, hanem a helyzeteket is értelmeznie kell, ez további köteteket jelent. A lehallgatott beszélgetések ugyanis mindig egy konkrét esetre vonatkoznak, számos aktuális vonatkozásuk van, tehát a korabeli sajtóból tájékozódni kellene a napi kül- és belpolitikai események felől, utána kellene nézni a szereplőknek, a megjelenő könyveknek és folyóiratoknak, a beszélgetőtársaknak, akik közül sokan ismert értelmiségiek ugyan, ám sok olyan ember is feltűnik a lehallgatott beszélgetésekben, akiknek nem volt történelmi–irodalmi hatásuk és jelentőségük. A gyakran használt álnevek és fedőnevek tovább bonyolítják a helyzetet.

Az anyag gyors átlapozása már most feltárt egy fontos, eddig nem ismert részletet, nevezetesen az 1960-as és az 1970-es évek elején a *Korunk* folyóirat szerkesztőségének lehallgatási anyagát a Balogh Edgár-féle dossziéban helyezték el. Aki a *Korunk* szerkesztőségének életét kívánja majd tanulmányozni, annak ezeket a dokumentumokat is át kell néznie. Ez a fontos információ eddig nem volt ismert, a 2016-ban megjelent, a *Korunk* és a titkosszolgálat kapcsolatát elemző kötet erről nem tesz említést.³ Ugyanez vonatkozik egyes személyekre is, pl. Gáll Ernőre, Kántor Lajosra, Kányádi Sándorra, akik akkor gyakran megfordultak a *Korunk* szerkesztőségében, illetve Balogh Edgár lakásán.

= = = Az értelmezés határai

A hatalmas anyagmennyiség azt a gondolatot ébresztheti, hogy a dokumentumok alapján szinte mindent meg lehet tudni a célszemélyről, tehát életművének értelmezéséhez itt a kulcs; a témérdek jelentés és a hetente készített összefoglalók alapján még az a remény is feléledne, hogy Balogh Edgár és beszélgetőtársai életét szinte újra lehetne élni, azaz rekonstruálni lehetne egy írói pályát. Ezt a reményt azonban el kell vetnünk, ugyanis ezeknek a szövegeknek korlátozott az értelmezhetősége, számos

³ = = Lásd Kántor (szerk.), 2014.

belső határ és buktató nehezíti a remélt életpálya rekonstrukcióját. A legfontosabb buktató az, hogy ez az immens anyag sem tartalmaz mindent, sok esetben kulcsfontosságú dolgok hiányoznak. Két idevágó példa hivatott ezt bizonyítani. Balogh Edgár 1978. október 3-án eltörte a lábát, amit aztán begipszeltek (lásd 39. kötet, 155. lap, illetve pár oldal előtte és utána, mert a kronológia nem tökéletes, és a lapszámozáshoz képest fordítva fut egy dosszién belül). A „célszemély” jó néhány hétig az ágyat nyomta, ezért barátai, tisztelői, valamint a rá állított besúgók is nagy számban felkeresték. Ekkor meglátogatta őt Márton Áron is, Erdély legendás püspöke. Balogh Edgár ezt a látogatást szimbolikusan és nagy jelentőségűnek értékelte, nekem többször is mesélt róla, mert a látogatás tényét úgy értelmezte, hogy Márton Áron – a valláshoz való viszonyukon túllépve – tiszteli az ő munkáját, és a magyar nemzetiség ügyében kifejtett tevékenységüket közösnek értelmezi. Egyazon értékek megvalósításáért küzdenek, tehát becsülik egymást, és ez a megbecsülés jutott kifejezésre a betegágnál tett látogatással. A látogatásnak a családon kívül Benkő Samu is tanúja volt, erről nekem beszámolt egy interjúban, sőt Kolozsváron is elterjedt hír abban a formában, hogy a püspök meglátogatta a beteg kommunistát és gyógyulást kívánt neki.

A látogatást annak a ténynek a fényében kell értékelni, hogy Balogh Edgár az 1945–1947-es politikai csatározások idején kommunista álláspontot képviselve a magyar történelmi egyházakat nagyon keményen támadta a *Világosság* című lap hasábjain megjelent cikkeiben. Balogh azzal érvelt, hogy egy új, kommunista társadalom megteremtésének előfeltétele az „egyházakkal folytatott elvtelen barátság” feladása. A Magyar Népi Szövetség vezetői, így Balogh Edgár – erdélyi magyar szempontból – a leghelyesebb stratégiának a román kommunista párttal és a Szovjetunióval szoros együttműködést tartotta, és ez az egyházaknak joggal fáj. Köztudott ugyanis, hogy a berendezkedő kommunista vezetés nagy károkat okozott az egyháznak. Ennek a konfliktusnak a lezárásaként értelmezhető a személyes kapcsolatfelvétel, azaz a betegágnál tett látogatás. E szimbolikus értékű, fontos látogatásnak semmiféle nyoma nincsen a dokumentumokban, a lakáslehallgatási jegyzőkönyvek nem rögzítik, miközben a lábtörés okán keletkezett nagy vendégjárást körülbelül 100 lapon keresztül dokumentálja az említett 39. kötet. Könnyen lehet, hogy a Márton Áronnal folytatott beszélgetés a Márton-féle dossziéban van, amely a maga 90 kötetével a legterjedelmesebb dosszié a magyar vezetőket és értelmiségieket dokumentáló gyűjteményben.⁴ Balogh Edgár dossziéja a második legterjedelmesebb, valószínűsíthető, hogy ezeket a célszemélyeket tartotta a korabeli titkosszolgálat a legfontosabb megfigyelendő „objektumoknak”. Akármilyen okból is hiányzik a jelzett dokumentum – aznap nem működött a lehallgatóberendezés, elkallódott az irat, áttették a Márton-dossziéba, megsemmisítették, nem adják ki valami megfontolásból stb. –, ez mégis csak azt bizonyítja, hogy az erdélyi társadalmi és szellemi folyamatok pontos és biztos

4 = = A Márton-dossziéről még csak egy vaskos kötet látott napvilágot, amely az 1960 előtt keletkezett lehallgatási jegyzőkönyveket teszi közzé. Lásd: Nagy–Bodeanu, 2019.

leírását nem lehet kizárólag ezekre a dokumentumokra alapozni. Talán ezért is dönthetett úgy a Kántor Lajos – Láng Gusztáv szerzőpáros, hogy a legújabb erdélyi magyar irodalomtörténetből kihagyja a titkosszolgálati színt,⁵ miközben nyilvánvaló, hogy a titkosszolgálat beavatkozása jelen volt az irodalomban. Csak a legfontosabb példát említjük meg ennek alátámasztására, nevezetesen, hogy Szilágyi Domokos, a legjelentősebb erdélyi magyar költő öngyilkosságának oka nagy valószínűséggel a besúgónak történt beszerzéséből adódott lelki konfliktus lehetett.⁶

Hasonló módon hiányoznak a Kós Károlyra vonatkozó források. A neves transzilvanista építész, irodalomszervező és politikus az 1970-es években a Rákóczi (ma General Eremia Grigorescu) út 42. szám alatt lakott, három házzal odébb, mint Balogh Edgár (Rákóczi út 48.). Bár – családi emlékezet szerint – nem látogatták egymást, ám az utcán és rendezvényeken találkoztak. Akkoriban – mivel nagyon kevés személygépkocsi közlekedett – az emberek gyalog jártak Kolozsvárott, így szomszédok lévén gyakorta összefuthattak. A titkosszolgálat utcai megfigyelést is végzett, ezekről a feltételezett találkozókról nincsen leírás, legalábbis eddig nem leltem rá. A titkosszolgálati anyagok alapján úgy tűnhet, mintha a két személy nem is ismerné egymást.

Benczédi Sándor: Kós Károly (baloldalt) és Balogh Edgár. 1970-es évek

5 = = Kántor–Láng, 2018.

6 = = Selyem (szerk.), 2008.

Mindez másképp történt. A két személy találkozott egymással, vitáztak is. Egyféle latens, visszafogott barátság jellemezte az időben változó kapcsolatukat. Tulajdonomban van például a fehéregyházi Petőfi-emlékházat ábrázoló grafika, amit a tervező Kós Károly „Balogh Edgár barátomnak” ajánl. Balogh a dogmatikus időkben elítélt és agyonhallgatott transzilvanista hagyományt kívánta a szocialista kultúrába beemelni, elsőként írt a hatvanas években erről a mozgalomról, amelyet Kós neve fémjelez a legjobban, s akit név szerint is említ a cikkében.⁷ A két személy találkozásait egy másik típusú dokumentum is rögzíti. A mellékelt Benczédi Sándor-féle kisplasztika Kós Károly és Balogh Edgár közös útkeresését ábrázolja. A közös útkeresés gondolatának ugyancsak volt alapja, hiszen teljesen más módon látták a nemzetiségi kérdés megoldását. Ez a fontos momentum is hiányzik a végtelen mennyiségű titkosszolgálati dokumentumhalmazból.

Az értelmezhetőség határait nemcsak a hiányzó, hanem a fölöslegesen túlterjedő dokumentumok is feszegetik. Ennek a legékeesebb példája a 62. kötetben található, amely mintegy 80 oldalon adja vissza azt a beszélgetést, amit Balogh Rebeka folytatott a férjével. A családi viszonyok ismeretében, valamint a szöveg elemzése után azt kell kijelentennem, hogy a hosszas beszélgetés tulajdonképp a beteg Balogh Rebeka összefüggéstelen monológja; politikai, társadalmi relevanciája nincsen. Balogh Rebeka – nagyanyám – nehéz időket élt át, a férje 1949-es letartóztatása után nem tudta, hogy valaha viszontlátja-e párját, miközben két kisgyerekről kellett gondoskodnia. A hatóságok azzal kínozták, hogy váljon el a férjétől: a többi politikusszerűség esetében (pl. Csörgör Erzsébet⁸) ezt el is érték, ezzel tovább zsarolva a börtönben lévőket. Nyakába szakadt ekkor még egy harmadik gyermek, Méliusz Péter,⁹ akinek anyját, Méliusz Annát és apját, Méliusz Józsefet egyszerre vetették börtönbe: róla egy ideig szintén Balogh Rebeka gondoskodott. A lakásukból is kitették a családot: ekkor csak tanácsbírlakások voltak, az akkori néptanács felmondta a bérletet. Ezen nehézségek után a hatvanas évekre Balogh Rebeka idegei felmondták a szolgálatot. Ez azt jelentette, hogy időnként, időskorára, a nyolcvanas években már havonta egyszer „kiborult”, és összefüggéstelen mondatokkal, 1-2 napig vitázott a férjével. Nagyanyám méltóságának megőrzése érdekében, a kegyelet és tisztelet jegyében részleteket nem kívánok leírni, csak érzékeltetni kívánom, hogy ezen családi háttérinformáció nélkül ez a titkosszolgálati dokumentum teljességgel félreértelmezhető.

7 = = Balogh, 1964.

8 = = Csörgör (összeáll.), 2010: 120. A bebörtönözöttek feleségeit, itt Csörgör Erzsébetéről van szó, nyomás alá helyezték, hogy váljanak el a börtönben levő férjüktől. Cs. Erzsébet elvált, majd a férj szabadulása után újra összeházasodtak.

9 = = Ifj. Méliusz Péter az író, Méliusz József fia. Szó esik róla a CNSAS, I 259 212, 52. kötet, 447. lap versóján: Gáll Ernő és Méliusz József író reménykednek abban, hogy Péter, a fiú meggyógyul a pszichiátriai kezelés után. Sajnos később, egyetemista korában öngyilkos lett. A teljesen zilált körülmények között eltöltött gyermekkor miatt betegedett meg.

A lehallgatott, lejegyzett és románra lefordított beszélgetést ugyanis a gyanútlan olvasó, egy jövőbeni történész úgy olvashatja, hogy a Balogh család valamiféle puccsot tervez, felkelést szorgalmaz, mivel az elborult elmével elmondott mondatokban olyan szó is áll, hogy kit kell „megölni”. A szöveg nem egy erőszakos hatalomátvétel tervezete, hanem egy betegség kórképe, ám erről a tényről a 70 dossziében nem esik szó: tulajdonképp csak egyetlen elejtett megjegyzés olvasható a teljes dokumentumban, amikor is a jegyzetelő tiszt leírja, hogy Balogh Rebeka számárságokat mond.¹⁰

A két végletes példa, a Márton Áron szimbolikus látogatásáról hiányzó, valamint a kontextusában jelentéktelen Balogh Rebeka-monológ szinte könyvnyi méretű visszaadása azt hivatott bizonyítani, hogy ezeket a dokumentumokat csak a legszigorúbb forráskritikai megközelítés után szabad értelmezni. Ami itt leírva található, korántsem jelenti azt, hogy az úgy is történt. Ám e dokumentumokat teljesen negligálni sem lehet, inkább a helyes értelmezésükre kell törekedni. Az értelmezést és annak kontextusát mindenképpen etikai megfontolás tárgyává kell tenni.

Az etikai megfontolás szükségességét még egy, tulajdonképpen nem nagy horderejű, ám jellemző példával kívánom alátámasztani. Az 1968-as év során Balogh Edgár találkozott András János szerkesztővel, néprajztudóssal, és dehonesztáló módon beszélt róla. A lebecsülő szavak András János érkezése előtt hangzottak el családi körben.¹¹ Ezen szövegrészlet alapján azt lehetne gondolni, hogy Balogh rossz véleményvel volt András Jánosról, valamiféle konfliktus feltételezhető. Valójában Balogh Edgár nagyra becsülte András fordítói munkásságát, közösen adtak ki könyvet,¹² Andrásról pozitívan írt a *Romániai magyar irodalmi lexikon*ban.¹³ Az elítélő szavak onnan eredtek, hogy András János megkérte Balogh Edgárt, hasson oda a néptanácsnál, hogy számára kiutalják a megálmodott, kertre nyíló kis lakást. Balogh – megint személyes tapasztalat – nem szerette ezeket a kijáráásokat, irtózott tőlük, ennek ellenére legtöbbször teljesítette őket. A lehallgatási jegyzőkönyveket tovább olvasva kiderül ez a fontos részlet, vagyis a konfliktus forrása. Általánosságban azt lehet kijelenteni, hogy a magánbeszélgetések érzelmeket, indulatokat hordoztak, amelyeket a beszélők a privát szféra szintjére szántak. A nyilvánosság azonban már más duktust és narratívát kívánt, ezért az olvasóközönségnek vagy a nemzetiségi közösségnek szánt véleményekben/szövegekben már a megfontolt, a személyes indulatoktól mentes gondolatok jelentek meg. A titkosszolgálati dokumentumok alapján a nyilvánosság ezen különböző tereit összekeverni etikai vétség.

10 == CNSAS, I 259 212, 20. kötet, 406. lap, „zice prostii obișnuite” (a megszokott számárságokat mondja).

11 == Lásd CNSAS, I 259 212, 57. kötet, 3. lap verso.

12 == Bălcescu, 1956.

13 == *Romániai magyar irodalmi lexikon*, 1981. András János-szócikk.

= = = Az értelmezés nyelvi határai: a román nyelvi környezet

A dokumentumok 99 százaléka román nyelven íródott, a kevés magyar nyelvű dokumentum a P 217-es jelzetű dosszié első három kötetében lelhető csak fel. Ennek az a nagyon egyszerű magyarázata, hogy minden lehallgatott szöveget lefordítottak a belügyi szervek számára. Az eredeti feljegyzésekről nincsen információ. De nézzük a nyelvi helyzetet. Balogh Edgár nem tudott jól románul, mert 35 éves korában került Romániába, azelőtt Pozsonyban élt, ahol fel sem vetődött az a lehetőség, hogy esetleg román földre kerülhet. Ebben a korban már nagyon nehéz jól, az anyanyelvi szintet megközelítően elsajátítani egy nyelvet még akkor is, amennyiben a nyelvtanuló megfelelően ismeri a nyelvcsalád más nyelveit. Balogh Edgár jó latinos volt, franciatajánró édesanyjától megtanult franciául is, ám a románban annyira jutott, hogy mindent tökéletesen értett, miközben enyhe hibákkal beszélt. Román nyelven írásra nem vállalkozott, oldalas körmondatokban megfogalmazott gondolatait amúgy is nehéz lett volna átültetnie. Németül kitűnően beszélt, ez az apja nyelve volt, azonkívül a prágai német egyetemen végezte a tanulmányait, csehül és szlovákul is tudott. Tulajdonképp ez a generáció Erdélyben magyar nyelven élte le életét; amennyiben igényes román szöveget, politikai beadványokat, leveleket, pártjelentéseket kívántak készíteni, megkértek valakit a korrektúrára, avagy a fordításra. Ugyanakkor teljesen nyilvánvaló, hogy Balogh Edgár és az erdélyi értelmiségiek magyarul beszélgettek. A lehallgatás ezen tények alapján a következőképpen működött: a beszélgetéseket magnóra vették, és 1-2 nappal később magyarul jól tudó román nemzetiségű fordítók leírták a szöveget. A leírás kézzel történt, a fontosnak ítélt beszélgetéseket viszont le is gépelték, hogy a felettesek könnyebben és gyorsabban olvashassák. A magnószalagok hiányában a lefordított szövegekre kell hagyatkoznunk. A szövegek fordításának stílusából megállapítható, hogy nem művelt műfordítókat alkalmazott a titkosszolgálat, hanem bizalmi embereket. A fordítóknak magyar iskolázottságuk nem volt, például a románra nem fordítható személyneveket, helységneveket rengeteg hibával írták le, viszont román nyelvi hibát nem fedeztem fel a szövegekben, tehát román anyanyelvű fordítóktól származtak a szövegek. Tehát azt az abszurd problémát kell megoldanunk, hogy a magyarul, esetenként németül elhangzott szöveget hevenyészett román fordításban olvassuk azzal a szándékkal, hogy rekonstruáljuk, mit is mondott pontosan a magyarul beszélő személy. Az oda-vissza fordítás természetesen akadályt jelent a megértésben, ezt különösebben nem kell részletezni.

Csak egyetlen, ám nagyon súlyos fordítási probléma felvetésével kívánom jelezni az értelmezési keret ingoványosságát. A dokumentumokban számtalanszor szerepel az, hogy Balogh és beszélgetőtársai a „problema națională/naționalității” témakört érintik. Ezt a román szófordulatot a „nemzetiségi kérdés”-re magyarosíthatjuk vissza azzal az indokkal, hogy Balogh Edgár könyvet is írt erről a témakörrel,¹⁴ vala-

14 = = Balogh, 1985.

mint szócikk is született róla a *Romániai magyar irodalmi lexikon*ban,¹⁵ amelyet később még a Wikipédia is átvett.¹⁶ A feltételezett „nemzetiségi kérdés” szófordulatot a titkosszolgák rendszeresen a „problema națională” kifejezéssel fordították románra,¹⁷ ami nem tükrözi a magyar kifejezés értelmét, mert románul a problema a ’probléma’, ’gond’, ’baj’, ’konfliktus’ jelentéssel bír.¹⁸ A „nemzeti kérdés”-t vagy a „nemzetiségi kérdés”-t problémának fordítani azért súlyos, mert a probléma szó szemantikai mezője románul a ’háborús konfliktus’ mellett van, a ’probléma’ után románul már a ’fegyveres összetűzés’ következik. Ahogy Balogh Edgárt és beszélgetőtársait, pl. Gáll Ernőt, Kányádi Sándort, Sütő Andrást, Benkő Samut, vagy akár a véreskezűnek mondott Nonn Györgyöt¹⁹ számtalan könyvükből és tetteikből ismerjük, kijelenthetjük, hogy a radikális megoldásokat a legszigorúbban elutasították, a tárgyalásnak és a békés egymás mellett élésnek voltak a hívei. Radó György, a magyar fordítás-tudomány egyik megalapítója a „logéma” átültetéséről értekezett, szerinte nem szavakat, hanem a szó pontos jelentését kell a másik nyelven megadni, esetleg körülírással pontosítani.²⁰ A dokumentumok nyelve alapján feltételezem és kijelentem, hogy a titkosszolgálat fordítói eltolták a beszélgetés tenorját egy lényegesen durvább, agresszívabb regiszterbe, ami által egy mai román történész vagy a nem kellően felkészült magyar kutató túlértelmezheti a beszédhelyzeteket. Minden egyes konkrét szöveghely esetében javasolt tehát az elővigyázatosság.

A fordítási csapdáknak nagyon konkrét hatásuk volt. A Balogh Edgárról vezetett dosszié címe: „nacionalista szervezkedés”. Szinte az összes dossziében van olyan átirat az egyik belügyi osztályról a másikra, hogy a „nacionalista szervezkedésért” figyelik a célszemélyt. Tehát a dossziéval dolgozó titkosszolgák, valamint a fordítók is valamiféle súlyos nemzeti konfliktusra, már-már háborús helyzetre voltak ráhangolva, amit a „probléma” szó folyamatos súlykolása csak egyre növelt, miközben Balogh Edgár és beszélgetőtársai csak a „nemzetiségi kérdést” kívánták a román–magyar békés, sőt baráti együttélés keretei között megoldani. A pontatlan fordításból egy preszuppozíció keletkezett, amely az egész dokumentum alaphangját és a rendőri reakciókat meghatározta. Pontosán nem tudjuk – dokumentumok hiányá-

15 == *Romániai magyar irodalmi lexikon*, 2002. „Nemzetiségi kérdés” szócikk.

16 == https://hu.wikipedia.org/wiki/A_nemzetis%C3%Aggi_k%C3%Agrd%C3%Ags_irodalma_Rom%C3%A1ni%C3%A1ban

17 == Egy locus: CNSAS, I 259 212, 34. kötet, 507v.

18 == Lásd a dexonline.ro internetes szótár értelmezéseit, amely a legfontosabb 10 román szótár címszavait vágja egybe.

19 == A Budapesten élő Nonn György gyakran látogatott Romániába a szatmári német származású szüleihez, a barátaihoz és fiatalkorának színhelyeire. Az 1950-es évek Magyarországon államügyészként a kommunizmus megszilárdításán ügyködött, ám az 1956-os forradalomkor és utána visszavonult az első vonalbeli politizálástól.

20 == Radó, 1981: 216–236.

ban –, hogy milyen más anyagokra támaszkodva hozták meg a belügyi szervek a döntéseiket. Látható, hogy a lehallgatott anyagra reagáltak, ám az is kiolvasható, hogy a célszemélyek cikkeit, tanulmányait és könyveit nem olvasták a titkosszolgák, azokra nem fedeztem fel reakciót a dokumentumokban.

A magyar–román fordításból, illetve nyelvi helyzetből számtalan tanulság levonására alkalmas érdekességet lehet kiemelni, most csak egy – iróniára okot adó – locust adok meg. Az 1970-es esztendő során Balogh Edgár bevitte egyetemi tanítványait a *Korunk* szerkesztőségébe gyakorlatra. Ez nyilván az illetékesek tudomására jutott, így meg akarták tudni, hogy kik járnak a szerkesztőségbe. A beszélgetések fordításaiból megállapítható, hogy a lehallgatók ismerték a *Korunk* szerkesztőit, a gyakran publikáló szerzőket, illetve azok hangját, tehát meg akarták tudni, hogy kik az újabb, számukra ismeretlen emberek, ez esetben fiatalok: „*Tov. Rugină / Informați-mă ce este cu omul [unul] / de studenți care merg la Conferințele / de la Korunk? / Cj [olvashatatlan szignó].*”²¹ A piros ceruzával a lap tetejére írt mondat nyilvánvalóan parancsra utal, a hangneme is az.²² A mondat, akárhogy is olvassuk, többrendbeli hibát tartalmaz, az alany egyes száma nem talál az állítmány többes számával, a tárgy a raggal. Románul helytelen továbbá a konferencia szó használata, mivel gyűlésekről volt szó, nem konferenciáról, nem meghívott vendégek előadásairól. Ezen keszekuszóság ellenére rekonstruálható a mondat értelme, amely a Radó-féle „logémák” szerinti szabad fordításban, a román nyelvi-nyelvtani hibákat magyarra átültetve így hangzik: „Rugină [Rozsda] elvtárs, monnya má meg mi van azal a szarházi diákkal, aki járnak a Korunk Gyűléseire!” A konferencia szó a szövegben dél-romániai í-ző tájszólásban van írva (feleslegesen nagybetűvel): Conferințele. Vagyis egy dél-romániai, a magyarság helyzetét talán alig ismerő, érettségi szint alatti helyesírási hibákat vétő tiszt vezette a lehallgatást, a nyomozást és tartotta kézben az ügyeket, és döntött a sorsok befolyásolásáról. Ez ebben az esetben azt jelentette, hogy a „szarházi diákok” valahova berendelték, megleckéztették. Az információ erről a tényről ugyanebben a dossziében olvasható, ugyanis Balogh Edgár és Gáll Ernő arról vitázott 1970. június 17-én, hogy a szerkesztőségbe járó diákokat valakik zaklatják.²³ A titkosszolgálat ezzel a módszerrel kívánta a *Korunk* utánpótlásának a színvonalát csökkenteni.

21 = = CNSAS, I 259 212 jelzet, 34. kötet, 509.

22 = = A diktatúrák által használt módszerek az apróságokban is tovább élnek: a nemzeti-szocialista Harmadik Birodalomban használt színkód szerint a miniszter zöld, az államtitkár v. főosztályvezető piros, osztályvezető vagy beosztott fekete színnel írt. A román titkosszolgálatnál kék tintát vagy golyóstollat, esetenként zöld golyóstollat és ceruzát használt a beosztott munkatárs, míg a piros a parancsot adó közvetlen felettes privilégiuma volt.

23 = = CNSAS, I 259 212 jelzet, 34. kötet, 191.

= = = Az irodalom befolyásolásának dokumentumai

Az erdélyi magyar irodalom legutolsó, nagy ívű összegzése, a Kántor–Láng szerzőpáros *Száz év kaland* című portrészorozata²⁴ előtanulmányok hiányában nem jelzi a külső befolyásolás tényét, az irodalmat az adott történelmi körülmények között öntörvényűen fejlődő entitásnak tartja. Ezt a szemléletet – nemcsak az ösztöndíjas kutatásom, de az utóbbi években közzétett dokumentumok alapján is – fel kell adnunk, és a jövőbeni irodalomtörténetekbe be kell venni azt a láthatatlan iszapbirkózást, amit az irodalom folytatott a meg nem nevezett, fel nem fedett ellenőreivel. A Balogh Edgárt követő dossziésor tanúsága szerint a titkosszolgálat aktívan beavatkozott az irodalom és a kultúra életébe, befolyásolni kívánta a szereplőket. Erre jellemző példa – egy a sok közül – a 43. kötet, amely hosszas intézkedési tervet tartalmaz Balogh Edgár elszigetelésére. A titkosszolgálati átirat megfogalmazza a célt, miszerint el kell érni azt, hogy az egyetemi hallgatók ne vegyenek részt Balogh Edgár terveiben – amelyekkel a neves szerkesztő és egyetemi tanár mindig tele volt: múzeumot alapított, szerkesztőségi gyakorlatot tartott, falujárásra biztatott stb. Ennek a célnak a megvalósítására ki lett adva a parancs, hogy a célszemélyt körül kell venni besúgókkal – itt szerepel az Aczél, Kovács P., Szempeteri és Balázs Béla fedőnév –, akik diszkreditálják a célszemélyt.²⁵ Meg kell gátolni továbbá a tervezett irodalmi önképzőkör létrejöttét, amit Balogh Edgár szorgalmazott arra hivatkozva, hogy az írószövetség Gaál Gábor-köre nem elegendő a hallgatók fejlesztésére.

Nagyon súlyosan esik a latba az az intézkedési terv, amely a holokausztot felhasználva próbált ártani a magyar irodalom ügyének. A 41. kötetben hosszas elemzés és intézkedési terv olvasható arra vonatkozóan, hogy feszültséget kell szítani a zsidó származású kommunisták és Balogh Edgár között, amihez pedig anonim leveleket és hamis információkat kell felhasználni.²⁶ A terv azért különösen visszataszító, mert azok a zsidó származású írók, szerkesztők, tanárok, orvosok, akik a *Korunkkal* kapcsolatot tartottak, általában a haláltáborokat megjárt emberek voltak. Gáll Ernőt, a *Korunk* főszerkesztőjét például Buchenwaldba hurcolták el, ám fiatal kora és jó egészségi állapota megmentette a haláltól. Ám sokak, például Karácsony Benő író és ügyvéd ott pusztult el. Gáll minderről sokat írt az *Ettersbergi töprengések* esszéjében.²⁷ Ettersberg a buchenwaldi tábor gyülekezési helye volt, az Appellplatz. Balogh Edgár az antiszemitizmus ellen harcolt már az 1930-as évek derekától kezdve, amikor is egy Hitler-ellenes könyvet jelentetett meg.²⁸ Így ez a kampány – magánbeszélgetésekből tudom – fájtnak, mert azzal vádolták, ami ellen harcolt, miközben teljesen tisztán látta, hogy az emberiség és a magyar politika által is elkövetett legszörnyűbb

24 = = Kántor–Láng, 2018.

25 = = CNSAS, I 259 212 jelzet, 43. kötet, 86.

26 = = CNSAS, I 259 212 jelzet, 41. kötet, 6–123., majd a 257-től újabb hosszú anyag.

27 = = Gáll, 1975.

28 = = Balogh (szerk.), [1934].

bűnről van szó. Az intézkedési tervet sikerült hatékonyan végrehajtani, különböző helyeken még ma is jelennek meg olyan emlékezések, amelyek az erdélyi antiszemitizmust említik, és benne Balogh Edgárt, így például Tóth Imre professzoré, aki az 1970-es években Regensburgba távozott, és ott a matematika európai rangú tanára lett.²⁹ Jellemző, hogy Gáll Ernő a titkos naplójában – pár éve adták ki halála után – több mint százszor említi azt a Balogh Edgárt, akivel 30 évig egymás mellett dolgoztak a szerkesztőségben, életük végéig látogatták egymást, vitáztak is rengeteget – de antiszemitának egyszer sem nevezte őt. Az erdélyi magyar irodalomban jelen volt a cenzúra és a titkosszolgálat, ezzel minden alkotó szembesült, tehát ennek a hatalomnak a hatását értelmezni kell.

= = = Összefoglalás

Az I 259212-es jelzetű dosszié tanulmányozása után több tézist lehet megfogalmazni, amelyek jövőbeni kutatások kiindulópontjaként szolgálhatnak. Ezek a következők: az iratanyagból kiolvasható „tények” csak etikai mérlegelés után hozhatók nyilvánosságra, ezeket az adatokat kizárólagosan csak más, a szerzőktől származó autentikus szövegekkel egybevetve szabad közölni. A magánbeszélgetések feltárásakor védeni kell az érintettek emberi méltóságát, mindegyik etikai kódex bevezetése lenne szükséges. Részemről bizonyítottnak látszik, hogy minden és mindennek az ellenkezője is bebizonyítható ezen irományok és koholmányok alapján. Nemcsak a dokumentumok, hanem az emberek hitelességének kérdése is tárgyalandó akkor, amikor közzéteszünk ilyen forrásokat.

A kutatás során megfogalmazódott az, hogy szükség lenne egy olyan átfogó munkára, amely a titkosszolgálatnak az erdélyi magyar irodalomra gyakorolt befolyását elemzi. Ez a hatás jelentős volt, Szilágyi Domokos öngyilkossága is ezzel magyarázható. Ezzel újszerű perspektívát lehet nyitni a diktatúra természetrajzáról, de akár az antiszemitizmusról is. Egy ilyen munka az esztétikum létrejöttéhez szolgáltatna életszerű adatokat, amelyek még az oktatásban is bevetethők, hogy közelebb hozzák a fiatalokhoz az irodalmat. A titkosszolgálatról már sokan írtak (Cs. Gyimesi Éva a szekusdossziék hermeneutikájáról,³⁰ Könczei Csilla Könczei Ádámról,³¹ Szécsi Antal Borbáth Károlyról,³² Molnár János Tőkés Lászlóról³³ stb.), ám szükséges egy áttekintő munka, mivel nem tudjuk, hogy kiket befolyásoltak, kik voltak a haszonélvezői, milyen művek születtek ebből, és mi nem. Ugyanígy hasznos lenne a jövőben a romániai német nemzetiségű írókról keletkezett dokumentumokkal való összevetés, annál is inkább, mert német nyelven is sok ilyen jellegű munka látott

29 = = Lásd Várdy, 2004.

30 = = Cs. Gyimesi, 2009.

31 = = Könczei Csilla szekus blogja.

32 = = Szécsi, 2011.

33 = = Molnár, 2013.

napilágot.³⁴ A román irodalommal való egybevetés meg a dolgok természetéből adódik majd.

Záró gondolatként azt lehet megfogalmazni, hogy a múlt terhét fel kell dolgozni még akkor is, ha ez a végeérhetetlen iratmennyiség sok esendőséget hoz elő. Az emberi gyarlóság e dokumentumait a helyi értékükön kell kezelni, mert az irodalom és a kultúra végső soron – minden elnyomás és manipuláció ellenére – a szabadság és a humánus kis köreit teremtette meg.

=== Levéltári források ===

Consiliul Național pentru Studierea Arhivelor Securității (CNSAS)

I 259 212 I–70.

Balogh Edgár és a *Korunk* szerkesztőségének operatív dossziéi

P 217 I–12.

Balogh Edgár, Csörgör Lajos és társainak vizsgálati anyaga

==== Hivatkozott irodalom =====

Bălcescu, 1956

Bălcescu, Nicolae: *Válogatott munkái*. Összeállította, előszóval és jegyzetekkel ellátta

Balogh Edgár. Ford. Kelemen Béla és András János. Bukarest, Állami és Irodalmi Művészeti Kiadó.

Balogh, 1964

Balogh Edgár: Helikoni örökségünk. *Korunk*, 12. sz. 1701–1703.

Balogh, 1985

Balogh Edgár: *Hídverők Erdélyben 1944–46*. Budapest, Kossuth Kiadó.

Balogh (szerk.), [1934]

Barnakönyv Hitler-Németországról és a lipcsei perről. Előszó: Fábry Zoltán.

Szerkesztette: Balogh Edgár. Bratislava: Schwarz.

34 == A bibliográfiai adatok felsorolása nélkül csak az általam tanulmányozott szerzőket említem fontossági sorrendben, akik titkosszolgálati dossziékat elemeztek és adtak ki: Herta Müller, Johann Lippet, Laura Laza, Stefan Sienerth, Joachim von Puttkamer, Ulrich A. Wien, Florian Kühner-Wielach, Michaela Nowotnick, Michael Markel, Karl-Heinz Brenndörfer, Wilfried Heller.

Cs. Gyimesi, 2009

Cs. Gyimesi Éva: *Szem a láncban. Bevezetés a szekusdossziék hermeneutikájába.* Kolozsvár, Komp-Press Kiadó.

Csörgör (összeáll.), 2010

Csörgör Lajos börtönévei (1949–1955). Összeállította Csörgör István. Kolozsvár, Polis Könyvkiadó.

Gáll, 1975

Gáll Ernő: Eppersbergi töprengések. *Korunk* 6. sz. 459–464.

Kántor (szerk.), 2014

Titkosan – nyíltan. Korunk-történetek a titkosszolgálatok működéséről. Emlékezések, tanulmányok, dokumentumok. Szerkesztette: Kántor Lajos. Kolozsvár, Korunk – Komp-Press Kiadó.

Kántor–Láng, 2018

Kántor Lajos – Láng Gusztáv: *Száz év kaland. Erdély magyar irodalmáról (1918–2017).* [Csíkszereda], Bookart.

Könczei Csilla szekus blogja. <http://konczeicsilla.egologo.transindex.ro/>

Utolsó letöltés: 2020. szeptember 21.

Molnár, 2013

Molnár János: *A Securitate célkeresztjében. Tőkés László küzdelme a román politikai rendőrséggel.* Kolozsvár, Kriterion Könyvkiadó.

Nagy–Bodeanu, 2019

Nagy Mihály Zoltán – Denisa Bodeanu: *(Le)hallgatásra ítélve. Márton Aron püspök lehallgatási jegyzőkönyvei (1957–1960).* Marosvásárhely–Nagyvárad–Kolozsvár, Lector Kiadó – Varadinum Alapítvány Kiadó – Iskola Alapítvány Kiadó.

Radó, 1981

Radó György: Rendszeres fordítástudomány. In: Bart István – Rákos Sándor (szerk.): *A műfordítás ma.* Budapest, Gondolat Kiadó, 216–236.

Romániai magyar irodalmi lexikon, 1981

I. kötet. Szépirodalom, közírás, tudományos irodalom, művelődés. Főszerkesztő: Balogh Edgár. Bukarest, Kriterion Könyvkiadó. „András János” szócikk. Elektronikus verzió: <https://mek.oszk.hu/03600/03628/html/>

Romániai magyar irodalmi lexikon, 2002

4. kötet. Szépirodalom, közírás, tudományos irodalom, művelődés. Főszerkesztő:
Dávid Gyula. Bukarest–Kolozsvár, Kriterion Könyvkiadó – Erdélyi Múzeum-
Egyesület. „Nemzetiségi kérdés” szócikk. Elektronikus verzió:
<https://mek.oszk.hu/03600/03628/html/>

Selyem (szerk.), 2008.

Magány és árnyék: egy Szilágyi Domokos nevű ember a Szekuritáté hálójában.
Szerkesztette: Selyem Zsuzsa. Kolozsvár, Láthatatlan Kollégium.

Szécsi, 2011

Szécsi Antal: *Meglesett élet. Besúgói jelentések dr. Borbáth Károly történészről.*
Székelyudvarhely, Udvarhelyszéki Kulturális Egyesület – Hargita Megyei
Hagyományőrzési Forrásközpont.

Várdy, 2004

Várdy Péter: *Az életben van, amit az ember nem tesz... és tesz. Beszélgetések Tóth
Imrével.* Budapest, Pont Kiadó.

Kulcsszavak

=====

*határon túli magyarok, Románia, titkos állambiztonsági eszközök
és módszerek*

/ Notes on Researching Romanian Secret Service Documents /

The example of Edgár Balogh and the periodical *Korunk*

The aim of the paper is to provide insight into the 70 volumes of Dossier I 259 212 held in the state security archives based in Bucharest (cnsas.ro). The dossier contains the interception transcripts of Edgár Balogh (1906-1996) together with the interception material of the Kolozsvár/Cluj-Napoca editorial board of the periodical *Korunk*. After examining the approx. 50,000 pages, the author concludes that even such a huge volume of material cannot guarantee that it contains data about important events of the era: for instance, the names of Áron Márton and Károly Kós are missing from the dossier in spite of their contact with the target person. The author also points out that the Hungarian conversations can be read in hastily-prepared Romanian translation, and therefore the corpus must be used with great caution, and although it can be a basis of reconstruction, it cannot provide an accurate picture of the authors and writers under surveillance. Nevertheless, these documents are still important because they contain action plans which were implemented and resulted in tension between the writers, for instance by spreading the accusations of anti-Semitism.

=== Oláh Sándor =====

/// „...a papok mind hallgattak”

Diktatúra a mindennapokban:

Gellérd Imre unitárius lelkész félelmei¹

A történeti irodalomban a félelem újabban mint figyelmet érdemlő, jelentős történelemformáló tényező jelenik meg.² A félelem előhívta lehetséges viselkedésről írja Gyáni Gábor, hogy „a féktelen állami terror által előidézett félelemérzet elvtelen, pragmatikus alkalmazkodást, szervilizmust, folytonos önfeladást, szellemi és morális öncsonkítást követelt a hatalomnak kiszolgáltattaktól”.³

A félelem „látens erőként is képes hatni. Különösen akkor, amikor az állami terror, a hatalmi központ által kifejtett represszió lesz úrrá az életen”.⁴ Dennis Deletant szerint az elnyomó szervezetek működtetése szempontjából „a félelem rendkívül alkalmas eszköz az erőforrásokkal való takarékoskodásra. Ez volt a Securitate sikerének a kulcsa is: sikerült úgy belecsepegtetni a félelmet a román társadalomba, hogy általános meggyőződésé vált...”⁵

A társadalmi ágensek egyéni és csoportos cselekvéseit meghatározó indítékoknak, a viselkedés mozgatórugóinak megismeréséhez fontos tudni, „milyen erővel hat a félelemérzet az illető elhatározásaira? Milyen cselekvésre ösztönzi őt, vagy talán éppen a passzivitásra való hajlamában erősíti meg”?⁶ Ennek a kutatói törekvésnek jelentékeny akadálya, hogy a „hajdani többség tényleges félelme egészében dokumentálatlan és az utókor előtt ily módon ismeretlen...”⁷

1 == Készült a NKFI 128848. sz. Székely önkép-építés a 19–20. században c. program támogatásával.

2 == Gyáni, 2016: 247.

3 == Uo. 257.

4 == Uo. 246.

5 == Deletant, 2011.

6 == Gyáni, 2016: 249.

7 == Uo.

Mivel „a múltbeli félelem adatszerű megragadása különösen nehéz feladat”,⁸ ritka és értékes forrásoknak tekinthetők azok, amelyek a több-kevesebb ideje letűnt életvilágok cselekvő ágenseinek félelmeit és ennek következményeit dokumentálják.

Dolgozatom célja feltárni, hogy milyen társadalmi magatartásra, cselekvés- és viszonyulásmódra ösztönözték Gellérd Imre Siménfalván⁹ szolgáló unitárius lelkészt¹⁰ a múlt század ötvenes éveiben félelmei, hogyan, milyen külső körülmények hatására született meg az évtized elejének egyházellenes támadásaival bátran szembeálló lelkészben az ötvenes évek végére az erős, a cselekvéseit meghatározó félelem-érzete? Úgy véljük, Gellérd Imre életútjának ez a szakasza (1949 – 1959. november 5.) általános érvényű ismeretekkel bővítheti az alávetettségbe, kiszolgáltatottságba taszított autonóm személyiség és a hatalom kölcsönviszonyainak formáit, sajátosságait. A következőkben – rövid történeti-politikai kontextusba helyezés után – Gellérd Imre félelmeinek társadalmi körülményeit és következményeit próbálom rekonstruálni levéltári források¹¹ és a siménfalvi parókia irattárában található egyházi források alapján.¹²

= = = Belpolitikai kontextus

Romániában 1948-tól a klasszikus sztálinizmus időszaka kezdődött, a Gheorghe Gheorghiu-Dej vezette Román Munkáspárt ideologikusan meghatározott törekvése a proletárdiktatúra kiépítése volt.¹³ Az 1956-os magyar forradalom sokkolta a román

8 = = Uo.

9 = = Siménfalva a Nyikó mentén, Székelykeresztúrtól 7 km, Székelyudvarhelytől 21 km távolságra fekvő település. A történet időszakában a község közigazgatásilag 1950–1956 között a Magyar Autonóm Tartomány Udvarhely rajonjához, 1956–1960 között Székelykeresztúr rajonhoz tartozott, ekkor községközpont is, hozzátartozott Nagymedesér, a község összlakossága 1959-ben 2041 fő volt. A falu lakosságának felekezeti megoszlása: az 1941-es népszámláláskor az 1087 fős lakosságból 812 unitárius, 224 református, 41 római katolikus, 4 evangélikus, 4 izraelita felekezetű személy élt a faluban. A lakosság fő foglalkozása a földművelés és az állattenyésztés, a 20. század elejétől a helyi cigány lakosság számára pedig a kosárfonás.

10 = = Gellérd Imre (1920–1980) részletes életrajzi adatainak közlésétől jelen keretek között eltekintünk. Három könyv jelent meg róla: *A lélekből építő. Gellérd Imre emlékére. Gellérd Imre emlékkonferencia.* Székelykeresztúr, 2005. augusztus 6.; Gellérd Judit: *A Liberté rabja. Dr. Gellérd Imre (1920–1980).* Kolozsvár, ODFIE-UNIQUEST, 2005; Gellérd, 2016. Gellérd Imre munkásságát és életrajzi adatait Jakab Dénes foglalta össze: *Meghalt Gellérd Imre. Keresztény Magvető,* 86. évf. (1980.) 1–2. sz. 45–51.

11 = = Az írásomban használt levéltári forrásokat az Unitárius Egyház keretében működő Egyházi Átvilágítási Folyamatot Koordináló Bizottság kérte ki a Securitate Levéltárait Vizsgáló Országos Tanács Levéltárából (ACNSAS) 2014–2015-ben, és a történeti kutatások rendelkezésére bocsátotta.

12 = = Köszönettel tartozom Szén Sándor siménfalvi unitárius lelkésznek, amiért lehetővé tette a Gellérd Imre lelkészi szolgálata idején keletkezett iratanyag kutatását.

13 = = Novák, 2016: 676.

kommunista vezetést, a korábbi frakcióharcokból győzelmesen kikerült, hatalmon lévő elit legnehezebb időszakát élte. A magyar forradalomból leszűrt következtetése szerint a szomszéd országban azért volt lehetséges a szembeszállás a rendszerrel, mert nem ültették át következetesen a gyakorlatba a sztálini politikát.¹⁴ Gheorghiu-Dej úgy vélte, a SZKP XX. kongresszusa zárt ülésének személyi kultuszra vonatkozó jelentését nem kellett volna Magyarországon széles körben ismertetni: „*Nem lett volna szükség arra, hogy ennek a jelentésnek a tartalmát ismertessék [...] Ehelyett felolvasták a jelentést, amivel szovjetellenes robbanást idéztek elő.*”¹⁵ A főtitkár szerint „*a szovjetellenes érzelmek robbanásszerűen kitörttek*”, a magyar kommunista „*vezetőség kiengedte kezéből az irányítást, széthullott a vezetés*”.¹⁶

A román politikusok többsége ellenállt a Sztálin halála utáni moszkvai új hullámnak, a kommunista és munkáspártok moszkvai kongresszusát követően (1957. november) újra elővették a társadalmi elnyomásban az ötvenes évek elején alkalmazott hatalomgyakorlási technikákat: a vezető elit ekkor elég erősnek gondolta magát, hogy új ostromot indítson a társadalom ellen.¹⁷

A belpolitikában, társadalom és hatalom viszonyában 1956 után a főbb változások: új iparosítási program, az 1949-ben elkezdett kollektivizálás folytatása – átmeneti stagnálás után –, erőszakos eszközökkel ideológiai szigor, rendőri elnyomás és terror.

Az egyébként is értelmiségellenes román kommunista pártvezetés ismerte az értelmiségi csoportosulások (*Írószövetség, Petőfi Kör*) szerepét a magyar forradalom kitörésében, és a hazai értelmiség elleni mély gyanakvása az 1956 utáni években ideológiai terrorba fordult: idealizmus, revizionizmus elleni harc, reformellenesség, szigorú társadalmi kontroll, sajtókampányok, cenzúra, letartóztatások sújtották az értelmiséget. Másfelől a kormányzat gazdasági engedményeket is tett: részben felszámolta a parasztságot sújtó terménybeszolgáltatási kötelezettségeket, a munkáságnak kedvező életszínvonal-javító intézkedéseket vezetett be.¹⁸ Uralmának megerősítésében a pártvezetés „*taktikája a gazdasági engedmények és a rendőri elnyomás összekapcsolása volt*”.¹⁹

Hatalmának megszilárdításáért a kommunista vezetés törvényes eszközöket is biztosított a retorzió kiterjesztéséhez. Az 1958. július 27-én közzétett 318. sz. rendelettel lényegesen módosították a büntető törvénykönyvet és perrendtartást, jogi keretet nyújtva a rendkívül súlyos politikai ítéletekhez. Rendszerellenes tevékenységnek, azaz bűncselekménynek minősült a nyugati rádióadók híreinek terjesztése,

14 = = Tănase, 1998: 123.

15 = = Pál-Antal, 2006: 266.

16 = = Uo.

17 = = Tănase, 1998: 143.

18 = = Hunya, 1990: 95.

19 = = Tănase, 1998: 127.

a szocialista tábor országainak és – különösen a Szovjetunió – vezetőinek becsmérése, a hazai népi demokratikus rendszer rágalmozása, a nyugati társadalmak dicsérete, a kommunista sajtó hitelességének megkérdőjelezése. Büntethető volt az 1956-os magyar forradalom dicsőítése, a forradalmi események Romániába való áttérjedésében való reménykedés, a Szovjetunió beavatkozásának elítélése, egy esetleges Kelet–Nyugat háborúban a nyugatiak győzelmének óhajta, a kommunista rendszerek összeomlásának megjósolása.²⁰ Stelian Tănase a korszak közállapotait így jellemezte: *„A társadalmi viszonyrendszerben valójában a bűnösség és az ártatlanság közti határ eltűnik, az egész társadalmat árulással, összeesküvéssel gyanúsítják. Ez a kormányzó elit ellentmondásos helyzetének, bizonytalanságának és félelmének szimptomája. Egyfelől, hogy biztonságát növelje, nehéz tárgyalásokba bocsátkozott a hűbérúrral a megszálló hadsereg és a szovjet tanácsadók kivonásáért. Másrészt nem bízott a saját társadalmában [...] nem sikerült integrálódnia, elfogadtatnia magát a társadalommal.”*²¹

Az értelmiségi csoportok ellen *„általános offenzíva indult. Az elit 1956-ra vonatkozó konklúziója szerint a rendszer elleni támadás főleg intellektuális környezetből jött, mely köré a krízishelyzetben felzárkózott a fiatalság, az egyetemisták és a régi elit túlélői.”* Romániában 1956 után ezek a társadalmi csoportok lesznek a megtorlás fő célpontjai. *„Újrarendelték a politikai perek megrendezésének gyakorlatát. Szerepük a megfélemlítés, a civil társadalom autonóm szerveződésének megakadályozása, minden reformkezdeményezés megakadályozása [...] A különböző városokban szervezett nyilvános leleplezések célpontja főleg az értelmiség volt. A cél a megfélemlítés volt, azok tekintélyének tönkretétele, akik alternatívát jelenthettek volna a hivatalos kultúrával szemben.”*²² *A nyilvános leleplezések a több száz résztvevővel szervezett gyűléseken, a tisztogatások, az egyes élharcosok elleni kivizsgálások a félelem légkörének fenntartását szolgálták.”*²³

Denis Deletant szerint *„a népi demokrácia építésében a politikai rendőrség feladata a korábbi politikai intézmények és társadalmi struktúrák eltörlése volt. A rendőrségi erőszak és beavatkozás a mindennapi élet részévé, sőt jellemzőjévé vált, és olyan félelemmel áthatott lelkiállapotot generált a társadalomban, amely átalakította nemcsak a társadalomszerkezetet, hanem az egyének magatartását is.”*²⁴

A forradalom következményeként a Romániában *„belpolitikai síkon megváltozott a többség–kisebbség viszonyrendszer”.*²⁵ A román kommunista vezetés 1956 után *„Erdély magyar népességének körében a magyar forradalom hatására keletkezett*

20 == Pál-Antal, 2013: 359.

21 == Tănase, 1998: 158. (Kiemelés – O. S.)

22 == Uo.

23 == Uo. 168.

24 == Deletant, 2011: 1.

25 == Bottoni: 2006: 49.

feszültségeket arra használta fel, hogy határozottan elhallgattassa politikai ellenfeleit és a szocializmussal szemben leginkább ellenálló társadalmi csoportokat: a parasztokat és a városi kispolgárságot.”²⁶ A 77,3%-ban magyarok lakta Magyar Autonóm Tartományban 1956. október 28. és 1961. december 31. között 1089 személy ellen folytattak bűnvádi vizsgálatot, 781 személyt állítottak bíróság elé, 380 személy esetében tételesen szerepelt az 1956-os forradalommal való rokonszenvezés, a támogató, pozitív viszonyulás mint a fennálló társadalmi rend elleni cselekedet.²⁷ A büntetőpereket a katonai ügyészségek terjesztették a katonai törvényszékek elé, de az ellenőrzéseket, letartóztatásokat, kivizsgálásokat és vád alá helyezéseket az állambiztonsági szerv, a Securitate végezte.²⁸ A politikai rendőrség a kommunista párt nyers elnyomó eszközeként működött. „*Megszervezése szovjet minta és irányítás mellett történt.*”²⁹

Az 1989 után megjelent erdélyi magyar történeti és memoárirodalomból, illetve a szóbeli forrásokból számos adalékkal bizonyítható, hogy a 20. század ötvenes éveiben a társadalom uralom alá vetésében alkalmazott erőszaknak, a hatalmi retorzió legkülönbözőbb formáinak következményeként a félelem alapvető társadalmi tapasztalat volt. Ezt az általános közérzületet dokumentálták évről évre Gellérd Imre lelkeszi jelentései is. Példaként idézünk két év lelkeszi jelentéseiből: „*Az 1954 év valláserkölcsei szempontból hit- és erkölcsi életünk megpróbálásának esztendeje volt. Nehézségeink minden esztendőben voltak, de annyi gond és félelem osztályrészül soha nem jutott, mint 1954-ben. Nevezhetjük ezt az évet a gondok évének, a félelem évének, a panaszok évének...*”³⁰ A hívei lelki profilját megrajzoló lelkesz 1954-ben fokozódó türelmetlenségről és nyugtalanságról, „növekvő sorsfélelem”-ről, aggályosságról írt.³¹ „*Fokozódott a félelem a holnaptól. Ki tudja, mi lesz velünk! Háttha éhen halunk, háttha holnap már nem lesz, amit felvegyünk! Ez a félelem híveink egy részét valósággal kétségbe ejti és arra ösztönzi, hogy minden eszközzel, minden úton biztósítsa családjá részére az életszükségleteket.*”³² Az évek továbbra is nyomasztó hangulatban, kétségek közt teltek: „*Lelkeszi jelentés a Siménfalvi Egyházközség életéről [...] 1957-ik évben: Az elmúlt évben sokkal érezhetőbb volt az aggodalom a jövőért, a félelem a bizonytalan holnapokért. A jó termés ellenére is híveink fokozott nyugtalansággal néznek az újesztendő elé, melytől több szkepticizmussal várnak jót, mint az eddigi évek akármelyikétől. Mi lesz a világgal, lesz-e béke, vagy a háború tüze fog fel-*

26 == Bottoni, 2014: 143.

27 == Pál-Antal, 2013: 342.

28 == Uo.

29 == Deletant, 2011. 1.

30 == Jkv. U.E.S. 186. 139–141.

31 == Uo. 144.

32 == Uo. 144–145.

*perzselni mindent?*³³ A székely falu világában „a félelem légköre – láthatóan – mindenkire hatott, általános közérzület volt”.³⁴

= = = A „klerikális reakció” megfélemlítése

Politikai céljainak megvalósítása érdekében a magát mindenhatónak feltételező párt átalakította a korábbi államberendezkedés erőszakszervezeteit. 1948. augusztus 30-án megjelent a 221. számú rendelet a Népbiztonsági Főigazgatóság (Direcția Generală a Securității Poporului) létrehozásáról. 1949. január 23-án közzétették a csendőrség és rendőrség megszüntetéséről szóló 25. sz. rendeletet. A rendőrség helyett megalakul a „népi milícia” (Direcția Generală a Miliției). A brassói Regionális Igazgatósághoz tartozó Udvarhely megyében, a járásközpontokban (Oklánd, Székelykeresztúr, Parajd) Népbiztonsági Irodákat hoztak létre, ezekkel alárendeltségben működött együtt a helyi milíciaőrök személyzete. E hatósági intézmények ellenőrző, felügyelő tevékenységét a helyi káderek a kezdetektől segítették. Az erőszakszervezetek használata mellett az anyagi és szimbolikus erőforrások birtokában a hatalom ideológiai fronton is folyamatosan támadta a hagyományos vallásos értékrendet sajtókampányokban, a propagandairódalom, „tudományos ismeretterjesztés” kiadványaiban.

A negyvenes évek végén az állambiztonságnak az erdélyi magyar történelmi egyházakról differenciált képe volt. Egy 1948 júniusában keletkezett feljegyzésben különbséget tettek a református és unitárius egyházak kommunista vezetéshez való viszonyulása és a Márton Áron püspök vezette római katolikus egyház következetes szembenállása között:

„Mindkét egyház hívei kizárólag magyar nemzetiségűek és az esetek többségében ezeknek az egyházaknak az antidemokratikus és rendszerellenes magatartását a magyar római katolikus egyház befolyásolta. Olyan eseteket jeleztek, amikor ezen egyházak képviselői csatlakoztak a római katolikusok harcához a marxista doktrínák megdöntésére. A református és unitárius egyházak reakciós és antidemokratikus akciói intenzívebben a nacionalizmus és revizionizmus talaján bontakoztak ki. A templomokban magyar himnuszt énekeltek, a vallásos megnyilvánulásokon zászlókat és magyar nemzeti színű kokárdákat tűztek ki.

Mégis azt lehet mondani, hogy ezekben az egyházakban a papoknak több cselekvési szabadsága van, különösen politikai vonalon, ezért nagyobb arányban vannak klerikusok a demokratikus szervezetekben, különösen a Magyar Népi Szövetségben.”

„Az utóbbi két hónapban a református és unitárius egyházak tartózkodtak mindenféle rendszerellenes megnyilvánulástól, sőt egyes helységeken elhatározták a református papság aktívabb részvételét a haladó demokratikus szervezetekben.”³⁵

33 = = Eccl. Dom. U. E. S. 213. 12–13.

34 = = Gyáni, 2016: 253.

35 = = ACNAS. Fond Documentar. Dosar. Nr. 2342. Vol nr. (leragasztva a szám). Uniunea Comunitatilor Unitariene din Romania (anii 1949–1951.) Do13081. 120 f. Feljegyzés A Református és az Unitárius Egyház.

1951 februárjában a Sztálin Tartományi Állambiztonsági Igazgatóság „mely informatív behatolásra” utasította az Udvarhely rajoni irodáját, „az unitárius egyház és a parókiák megnyilvánulásainak” megismerésére. Az utasítás kitért a közelgő egyháztanácsai választásokra, ezeket szintén „nagyon diszkrét informatív intézkedések előzzék meg, hogy idejében megismerjük az osztályellenség beszivárgását erre a célterületre”.³⁶

A romániai magyarság politikai szervezete, a Magyar Népi Szövetség a negyvenes évek végétől az erdélyi magyar történelmi egyházakkal szemben érvényesítette a kommunista ideológia vallásellenességét: „Népi Szövetség politikája az egyházakkal szemben minél erősebb kell legyen. Mi nem a vallás ellen vagyunk, de az egyházfőket meg kell győzni, hogy jöjjenek közénk” – fejtette ki Czíkó Nándor, az MNSZ egyik vezető politikusa már 1946-ban.³⁷

A következő évek ismert hatalmi intézkedései (a gazdasági javak kisajátítása, a vallásos nevelés és a hitélet gyakorlásának korlátozása, valamint a kulturális erőszak más formái) az egyházfőket éppen ennek az elvárásnak az ellenkezőjéről győzték meg.³⁸

„1957 tavaszától a belügyi szervek és a politikai vezetés egyaránt »felfedezte« azt, amit addig csak néhány elemző tiszt vagy nacionalista káder feltételezett: hogy a magyar lakosság »ellenséges« tevékenységéről túl keveset tudott addig az állambiztonság. Ez azért alakult így, mert gyenge információs csatornákkal rendelkezett a kisebbségi közegben.”³⁹

1957 májusában négy tartományi állambiztonsági igazgatóság (köztük Kolozs és a Magyar Autonóm Tartomány [MAT]) tevékenységét vizsgáló belügyminisztériumi testület bírálta a MAT állambiztonsági ezredese, Kovács Mihály beszámoló jelentését. Alexandru Drăghici belügyminiszter kifejtette, hogy a MAT magyar lakosságának ellenőrzése nem kielégítő: „Egészen egyszerűen az a véleményem, hogy ebben a régióban [a Magyar Autonóm Tartományban] létezik egy sovinizmus, amelyet az elvtárs nem ért meg. Ez abban nyilvánul meg, hogy nem akarnak magyar ügynököket toborozni, mivel nincs határozott állásfoglalásuk a magyar elemek ellen. Úgy gondolják, hogy a magyarokat átfésülték az elmúlt években, és nincs szükség most ezzel a kérdéssel foglalkozni. Ez egy téves felfogás.”⁴⁰ Stefano Bottoni értelmezésében „Drăghici beszéde mérföldkő volt nemcsak az 1956 utáni megtorlás »szakmai« megalapozásában, hanem a román pártvezetés magyarságpolitikai attitűdjében is. A belügyminiszter

36 == Uo. D.081127. 266 f. (leragasztva a szám). Uniunea Comunitatilor Unitariene din Romania (anii 1949-1951.)

37 == Nagy-Olti, 2009: 454. A Magyar Népi Szövetségben a Román Munkáspárt befolyása 1948 után fokozatosan erősödött. Lásd: Nagy, 2009: 94–95.

38 == Jelen keretek között nem térhetek ki a jogrend és a törvénykezés egyházakat sújtó átalakítására. Ezt a folyamatot részletesen összefoglalta Pál, 2017: 33–38.

39 == Bottoni, 2008: 292.

40 == Bottoni, 2006: 261.

*ugyanis nemcsak a magyar lakosság Romániához való lojalitását kérdőjelezte meg, hanem a magyar nemzetiségű belügyeseknek és pártkádereknek a nemzeti kérdéshez való hozzáállását is.*⁴¹

„1958 nyarán a román hatóságok elmozdultak a korábbi várakozó álláspontról, és frontális támadásba lendültek az »egyházi reakció« ellen.”⁴² Az előző évek egyházellenes politikájához képest „a legjelentősebb fordulatot a párt és az állambiztonságnak a mintegy 700 ezer hívet számláló, a magyar lakosság mintegy 40 százalékát képviselő, magyar protestáns egyházakkal szembeni drasztikus álláspont-változtatása jelentette. Már 1952-ben az állambiztonsági szervek elemző tisztje azt állította, hogy a protestáns gyülekezeteknek mind a vezetői, mind a hívei őszinte lojalitást mutatnak az állam irányába, kijelentve, hogy a katolikusoktól eltérően egy meglehetősen visszafogott szinten fejtenek ki »államellenes és románellenes« tevékenységet. 1958–1959-ben azonban éppen a reformátusokat (különösen a bethánista mozgalom híveit) és az unitáriusokat sújtotta egy intenzív megtorlási hullám [...] A protestánsokra ezekben az években kirótt több tucat büntetőítélet közös nevezője beleilleszkedett a hatalomnak abba az immár rögeszmekeként megjelenő gondolatmenetébe, miszerint a belső és külső biztonság hiánya a magyar területi revizionizmus fenyegetésének tulajdonítható.”⁴³

1958. augusztus és 1959. november eleje között Kolozs és a Magyar Autonóm Tartományban a Securitate 17 unitárius teológiatanárt, lelkészt és teológushallgatót tartóztatott le.⁴⁴

A makroszinten bekövetkezett változásoknak, az erőszakban, agresszivitásban tobzódó hatalmi intézkedéseknek közvetlen cselekvésorientáló hatása volt a szolgálatban lévő lelkészek egyházi és társadalmi szerepvállalásaira is. A rendelkezésre álló források lehetővé teszik, hogy az ötvenes évek végén Gellérd Imre életútján a félelem hatására bekövetkezett magatartásbeli változásokat a makroszintű politikai változásokkal összefüggésben vizsgáljam.

= = = A kompromittáló adatoktól az ellenőrzésig

A Gellérd Imréről írt hálózat jelentések időrendi sorrendje azt mutatja, hogy az állambiztonság kezdeti szórványos adatgyűjtése az egyházi és közéleti tevékenységének, valamint külső kapcsolatainak megismerésére irányult. 1949. október 6-án a Brassó Megyei Népbiztonsági Igazgatóságtól Kalousek Josif állambiztonsági ezredes

41 = = Bottoni, 2008: 298–299.

42 = = Uo. 324.

43 = = Uo. 328–329.

44 = = Nyitrai Mózes lelkész (1958. aug. 17.), Benedek Ágoston (1958. aug. 18.), Sándor Balázs (1958. aug. 21.), Kelemen Imre (1958. szept. 17.), Pálfi Albert (1958. nov. 26.), Nyitrai Déák Berta (1959. jan. 6.), Szabó Dezső (1959. jan. 6.), Léta Áron (1959. jan. 30.), Kelemen Csongor (1959. jan. 31.). A kolozsvári egyházvezetésből letartóztatottak: Dr. Simén Dániel (1959. máj. 16.), dr. Lőrinczi Mihály (1959. jún. 3.), Dr. Erdő János (1959. szept. 24.). Gellérd Imrét 1959. november 5-én tartóztatták le.

a Bukaresti Népbiztonsági Főigazgatóságnak Gellérd Imréről a következőket jelentette: „...alaposan megszervezi a vallásórákat és az unitárius lelkészek tevékenységét a híveik hitélet színvonalának növelésére. Tevékenysége a községben szemtelen, kétarcú tevékenységet folytat, a párttagokkal szemben meggyőződéses demokrata, másfelől befolyásolja a fiatalokat a velük rendezett vallásos, misztikus, a fiatalságra káros színdarabokkal, amelyeket ő írt. Szoros kapcsolatban van a község kulákjaival. Intézkedtünk megfigyelés alatt tartásáról, megállapításainkat jelenteni fogjuk.”⁴⁵

Ellenőrizték Gellérd Imre levelezését, a lelkészeiről megbízott helyi informátorok jelentettek:

„Feljegyzés

Gellérd Imre Siménfalva községből Udvarhely, Dr. Erdő János tanárnak, Kosuth u. 9. sz. 1950. I. 24., írja, hogy a gyermekek nem merik a vallásos könyveiket kivinni az utcára, és több helyen úgy rendelkeztek, hogy a papoknak ne köszönjenek, és sok helyen tiltják a templomlátogatást, sok iskolában tantárgy az ateizmus, és ha a gyermekek azonnal nem alkalmazkodnak, a papot hibáztatják...”⁴⁶

Az informátorok írott jelentéseiből mindössze 3 irat maradt fenn, a besúgók ekkor többnyire szóban adták információikat a tartótiszteknek. Ezekre alapozva írták tájékoztató jegyzékeiket a tartótisztek az információszerzés utáni napokban, előfordult, hogy négy-öt nap után. „Mihály Imre” alkalmi megbízottal a tartótiszt két alkalommal konspirációs lakásban találkozott. Forrásaink tehát a feljelentő és a tartótiszt közös konstrukciói. Nem tudható pontosan, mit mondott/írt a feljelentő, mennyire igazodott a tartótisztől előzetesen kapott utasításokhoz, és a hallott információkat mennyire, milyen szempontok, érdekek szerint szűrte, szerkesztette a feleteseinek megfelelni szándékozó tartótiszt.

Az időszakos beszámoló jelentésekből látható, hogy az informátorok közölte valóságselemek (ezek is a feljelentő besúgók szelekcióinak eredményei) az előzetes utasítások, feladatok szempontjainak megfelelően szerkesztett válaszok.

Miután a Sztálin Tartományi Áb. Igazgatóság az Udvarhely Megyei Áb. Irodát utasította, (13/1950. december 30.), hogy „hosszanak szigorú intézkedéseket a siménfalvi Gellérd Imre felügyeletére egy jól előkészített informatív behatolással”, a rajoni iroda a székelykeresztúri szolgálatnak közvetítette a feladatot. A Székelykeresztúri Áb. Iroda 1951. január 11-én az Udvarhely Megyei Áb. Szolgálatnak jelentette, hogy „az 1951. január 4-i 13/22.048 sz. a siménfalvi Gellérd [sic!] Imrére vonatkozó rendelkezésekre az alábbiakat jelentjük: Nevezett felügyelet alatt van, ugyanakkor egy információs hálózatot hoztunk létre körülötte. Hogy mélyebben behatoljunk környezetébe, felvettük a kapcsolatot a postással, hogy a pap minden levelezése, ami jön, és ami megy, legyen nekünk ellenőrzésre bemutatva. Tehát felügyelete folyamatban van, ab-

45 = = ACNAS, D. 13081. 46. f. 1949. okt. 6.

46 = = ACNAS, D. 13081. 84 f. Fordításrészlet Gellérd Imre leveléből. 1950. febr. 1.

ban az esetben, ha lesz levele [kihúzott név] felé, amit mi megszerzünk, jelenteni fogjuk Önöknek, hogy rendelkezzenek.

*Both Francisc Áb. főhadnagy*⁴⁷

1951–53-ban a Gellérd Imre megfigyelésére beszervezett helyi besúgók („Misi”, „Pityu”) a lelkész rendszerellenességének bizonyítására a színvonalas és népszerű, nagyarányú részvétellel folytatott valláserkölcsi nevelésről, aktív társadalmi szerepvállalásáról jelentettek.

1953. február 7-én „Pityu” fedőnevű informátor tájékoztatta Szabó Carol szakaszvezetőt, de az altiszt csak négy nap múlva írta jelentését: *„A következő információkat kaptam Gellért [sic!] Imre Siménfalva községi unitárius papról. Ez a pap minden vasárnap rendszeresen tartja a templomi szolgálatot, ahol a lakosság 70-80%-a vesz részt. Ez a pap olyan propagandát csinált, hogy állandóan összegyűl a lakosság, még a kicsi gyermekek is, akik óvodába járnak, a szülők a templomba küldik. Ugyanakkor minden héten vallásórákat tart a gyermekeknek, minden héten kétszer. Úgy befolyása alatt tartja a lakosságot, hogy ha például egy gyűlést szervezne a néptanács vagy mások, nem mennek, csak akkor, ha a pap kihirdeti, hogy gyűlés van, és oda kell mennetek, de ha nem hirdeti ki, akkor nem mennek gyűlésbe. Innen látszik, hogy a pap befolyása alatt tartja a lakosságot, és olyan dolgokkal foglalkozik, amelyek a mi rendszerünk ellen irányulnak.*

Kiadott konkrét feladatok.

*Az informátort irányítjuk, hogy bármilyen tevékenységet jelezzon szerveinknek; abban az esetben, ha más papok érkeznek, vagy a püspök, azonnal jelezze.”*⁴⁸

A fenti tájékoztató jegyzék tartalmi szempontból alig különbözik egy két évvel korábban keletkezett jegyzéktől: ez jelentheti a lokális világ viszonyainak folytonosságát is, de jelenthette a tartótiszt információhiányát, aki a feladatteljesítés kényszerében újra felhasználta a két évvel korábban kapott jelentést.

Az alábbi, 1954. február 3-án kelt jelentést március 2-án hagyta jóvá a parancsnok (olvashatatlan aláírással): *„Az alábbiakat jelentem Gellért [sic!] Imre Udvarhely rajoni, siménfalvi unitárius papról. Megállapítottuk, hogy fent nevezett pap egy izgató elem a lakosság soraiban, különböző módszerekkel vonja befolyása alá, hogy éljenek vallásos életet és ne ismerjék meg a demokratikus rendszer céljait, a párt- és kormányhatározatokat. Fent nevezettről van három feljegyzésünk és referátunk, tehát gyanús elemként tartjuk nyilván.*

*Kérem a parancsnok úr jóváhagyását, hogy legyen nyilvántartva a község Obiectiv dossziében. Sándor Iuliu hadnagy.”*⁴⁹

47 = = ACNSAS, I. 328. Nr. 383. Vol. III. 120 f. . A Székelykeresztúri Áb. Iroda 1951 január 11-én kelt, 1/5025 sz. jelentése az Udvarhely Megyei Áb.Szolgálatnak. Feigl (?) Stefan hadnagy és Both Francisc Áb. Főhadnagy aláírásával.

48 = = Uo. 102 f. Az irat keltezése, 1953 február 11, nincs rajta a címzettre vonatkozó adat és az altiszt aláírása.

49 = = Uo. 107. f. A fejléc nélküli iraton nincs a címzettre vonatkozó adat.

Nem tudjuk meg, hogy Gellérd Imréről „a három feljegyzés és referát” milyen időintervallumban keletkezett, azt viszont igen, hogy a községnek a célszemélyek nyilvántartásával objektum dossziéja volt (nagy valószínűséggel más községeknek is).

1955 decemberében Barabas Ludovic hadnagy arra utasította „Misi” informátort, hogy kövesse a lelkész közeli barátait és részletes jellemzéseket írjon róluk, a foglalkozásukról és múltbeli politikai tevékenységeikről.”⁵⁰

= = = Az állandósult félelem képei

Gellérd Imre megfigyelésében lelkésztársa, „Bako Laurențiu” fedőnevű hálózati személy ráirányításával új szakasz kezdődött: „Bako” 1958. nyaratól–1959. november 6-ig 13 alkalommal jelentett Gellérd Imréről, utoljára a lelkész letartóztatásának másnapján.

Az eddig megismert levéltári forrásokból látható, hogy az állambiztonság Székelykeresztúr (1956-tól) rajoni irodájának az unitárius egyházat követő tevékenységében „Bako Laurențiu” a legtöbbet foglalkoztatott hálózati ügynök volt az ötvenes évek második felétől. Jelentései személyeskedéstől mentes beszámolók az egyházi eseményekről és lelkésztársai tevékenységéről, szóbeli megnyilvánulásairól a csoportos találkozásokon (egyházkori gyűlések, közös ünnepek). A „Bako Laurențiu”-tól kapott (nagy valószínűséggel írott) jelentések alapján a tartótisztjei tájékoztató jegyzékeket készítettek feletteseiknek. E szövegekben nincsenek elkülönítve az ügynöktől és a tartótiszttól származó szövegrészek, a tiszték műveltnek ismerték el „Bako”-t, megbízható, minősített informátornak tartották. Tájékoztató jelentéseinek tartalmát nem valószínű, hogy módosították, csak utasításaikkal egészítették ki. „Bako” hálózati szolgálataiért rendszeresen anyagi juttatásokban részesült.

Alább a Gellérd Imre félelmeit dokumentáló feljegyzések idézésével a lelkész cselekvéseiben, viszonyulásaiban a félelem hatására bekövetkezett változásokat ilusztráljuk.

„Tájékoztató jegyzék, 1958. július 6”⁵¹

Informálom, hogy Gellérd Imre siménfalvi lelkész részt vett a papok Keresztúron tartott gyűlésén, mely alkalommal az alábbiakat mondta: július elején Kolozsváron volt, ahonnan néhány napja tért vissza, és több pap előtt, mint nevezettek [két kihúzott név], kijelentette, hogy Kolozsváron nagy az elégedetlenség, különösen a román nemzetiségűek részéről a Magyar Autonóm Tartománnyal szemben, mert az ország legkommunistább része. A volt legionáriusok⁵² nyíltan fenyegetőznek, hogy nemsokára megváltozik a rendszer, s akkor véglegesen kiirtják a magyarokat a Magyar Autonóm Tartományból, mert nagymértékben vádolhatók azért, hogy Romá-

50 = = Uo. 97.f. Barabas Ludovic hadnagy 1955 dec. 2-án kelt tájékoztató jegyzéke az Állambiztonság Udvarhely Rajoni Szolgálatához.

51 = = A román nyelvű tájékoztató jegyzékek a szerző fordításai.

52 = = A legionáriusok a betiltott nacionalista, antiszemita, magyarellenes Vasgárda tagjai voltak.

niában demokrácia lett. A fent nevezett ezért meg van ijedve. Továbbá, mondta fent nevezett, egyes kolozsvári és más helységbeli Katonai Törvényszékek a volt legionáriusokat mind szabaddábra helyezték, akiket akkor is letartóztattak, ha komoly bizonyítékokat mutattak fel.

Ezek a legionáriusok rémhíreket kezdtek terjeszteni és kezdtek újrászerveződni – fejezte be mondanivalóját fent nevezett.

Feladat: Az ügynök jelentse nekünk Gellérd Imre utazásait. Ilyen alkalmakkor az ügynök különböző problémákról beszéljen, speciálisan politikai problémákról. Állapítsa meg közelebbi kapcsolatait, főleg a papok között.

Intézkedés: Az esetet jelentjük a Tartományi Igazgatóságnak, és újranytjük az ellenőrzési dossziét a meglévő anyag alapján.”⁵³

1958 nyaratól az állambiztonság Gellérd Imrével magasabb fokú munkában foglalkozott: Birtalan Iosif alhadnagy július 30-án kelt akciótervében Gellérd Imre ellenséges tevékenységének összefoglalása után „a szóban forgó elem”-ről jelentette, hogy további „ellenséges tevékenységének megállapítására 1958. július 25-én megnyitottuk az ellenőrzési dossziét. Az ellenséges tevékenység megállapítására az egyéni informatív akció előtt a következő feladatok állnak:

1. megállapítani, hogy a szóban forgó elemnek milyen kapcsolatai vannak a siménfalvi és más helységeken lévő barátaival.

2. tanulmányozni a szóban forgó elem baráti körét, különösen nevezett [két kihúzott név], és amelyiket megfelelőbb beszervezni ügynököknek.

3. megállapítani, hogy a szóban forgó elem ellenséges tevékenységet folytat-e Siménfalván a mezőgazdaság szocialista átalakítása ellen.

4. Kérni fogjuk a Magyar Aut. Tartomány Áb. Igazgatóságát és Kolozs Tartomány Igazgatóságát informatív felügyeletre azokban az esetekben, amikor a szóban forgó elem Kolozsvárra utazik. Ezt az informatív felügyeletet »Incze Wálter« ügynök végezze.

5. Kérni fogjuk a Magyar Aut. Tartomány Áb. Igazgatóságát a szóban forgó elem belső levelezésének követésére.”⁵⁴

A fenti feladatok megvalósítására az altiszt „Mihály Imre” helyi bizalmi embert és „Bako Laurențiu” ügynököt javasolta, akivel „fent nevezett nagyon jó kapcsolatban van, mivel ő is unitárius pap”. Továbbá egy újabb ügynök beszervezését a Gellérd „közvetlen környezetéből, két személy közül, akik kölcsönösen látogatják egymást, életkorban is közel vannak, és majdnem ugyanolyan a képzettségük”.⁵⁵

Az ellenőrzési dosszié megnyitása után új tartalmi elemekkel bővültek a tartótisztek utasításai és a hálózati jelentések: pl. „gyanús kapcsolatot tart Dr. Simén Dániel kolozsvári unitárius teológiai professzorral és az unitárius teológusokkal”;

53 = = ACNSAS, I. 328. Nr. 383. Vol. III. 64. f.

54 = = Uo. 10–11 f.

55 = = Uo.

„gyakran utazik Kolozsvárra és minden alkalommal felveszi a kapcsolatot Dr. Simén Dániellel, akivel politikai kérdésekről és a siménfalvi földművesek életéről beszélnek”; „Nevezett Gellérd Imre többször készített prédikációkat a teológusoknak, amelyeket postán küld el”. Ezeket az információkat a kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet titkára, „Incze Walter” hálózati ügynök hozta a Securitate tudomására.⁵⁶

A korábbi évek szorongást, félelmet keltő egyházellenes hatalmi támadásai mellett a siménfalvi lelkésznek és híveinek újabb korlátozásokkal is szembeszűlnie kellett: „Bako” 1958. október 3-i jelentésében tájékoztatta tartótisztjét, hogy „nevezett Gellérd Imre a papok keresztúri gyűlésén azt mondta, hogy ismeretlen emberek jártak kétszer a lakásán, egy községi néptanácsi képviselő kíséretében. Ezek az emberek figyelmeztették, hogy fejezze be az egyház keretében folytatott vallásos nevelést. Ha ezt a nevelést nem fejezi be, kellemetlenségei lesznek. Ahogy fent nevezett mondja, ezekkel az emberekkel együtt elhatározták, hogy folyó év december 31-től ő nem lesz a vallás-erkölcsi nevelés egyházköri előadója, és nem foglalkozik ezzel a neveléssel.

Kis idő múlva újból néhány ember jött hozzá, a siménfalvi parókia könyvtárával kapcsolatban, ezek közül egyik neve [kihúzott név] a tartományi könyvtár részéről, a másik ismeretlen volt, aki fent nevezett feltételezése szerint az állambiztonsági szervektől volt. Ezek az emberek utasításuknak megfelelően – amit feldolgoztak fent nevezett előtt is – zárlat alá helyezték a könyvtár körülbelül 6 000 kötetét, és elrendelték, hogy a könyveket adják át a községi könyvtárnak...⁵⁷

A hatalmi fenyegetettség egyik következményeként erősödött a szolidaritás a lelkészcsoporthoz belül. Pierre Mannoni írja: „Ugyanabban a nyugtalanságban osztozni, és pedig ugyanabban a pillanatban, úgy látszik, ténylegesen elősegítheti a közösségi állapot észlelését az egyének részéről: a közös megosztott érzelmek erős bizonyíték, hogy vannak mások is, hasonlóak, akik ugyanazokat a dolgokat ismerik, ugyanazoktól a dolgoktól félnek. Az érzelmi azonosság egymáshoz közelíti az egyéneket, akiket normális körülmények között természetes önzésük inkább elkülönít.”⁵⁸

„Tájékoztató jegyzék, 1958. november 8.

Informálom, hogy folyó év november 6-án az unitárius papok Keresztúron tartott gyűlésén Gellérd Imre siménfalvi lelkész felhívta lelkésztársai figyelmét, hogy vigyázzanak, miket beszélnek, mert minden papot legkevesebb három híve követ, akik az állambiztonsági szerveknek információkat kell adjanak a papok minden beszédéről. Ő ezt biztos forrásból hallotta, és ezért figyelmezteti lelkésztársait. Amit Gellérd Imre mondott [kihúzott név], a gagy⁵⁹ lelkész is megerősítette, aki azt mondta, őt is feljelentették valamiért (pohárköszöntő és egybek.)

56 = „Incze Walter” fedőnevű ügynökről vö. Oláh, 2013.

57 = ACNSAS, I. 328. Nr. 383. Vol. III. 70. f.

58 = Mannoni, 1991: 86.

59 = Gagy, 1958-ban Székelykeresztúr rajoni, ma Hargita megyei falu a Gagy patak mentén, Székelykeresztúrtól nyugatra.

Kitűzött feladatok:

Az ügynök, amikor Gellérd Imre lelkésszel beszélget, térjen vissza a pap említette problémára, és jelezze, hogy őt is figyelik. A beszélgetésekben állapítsa meg, kitől, milyen forrásokból hallotta Gellérd a mondottakat, a kapcsolatait, különösen a kolozsvári kapcsolatait.

*Máté Alexandru, főhadnagy*⁶⁰

A félelem következménye a hallgatás is: a hatalmi agresszió elhárításának egyik veszélytelennek látszó eszköze a biztonságosnak ígérkező hallgatás. „A hallgatás erénye sokaknak adott és megtanult lecke volt, és később még mélyebben elsajátított tapasztalat az osztályellenségre kirótt hosszú börtönbüntetések alatt.”⁶¹

„Tájékoztató jegyzék, 1958. december 6.

*Informálok, hogy a nagymedeséri pap letartóztatása után*⁶² *az unitárius papok nagyon megijedtek. Folyó év dec. 4-én az unitárius papok gyűlésén részt vett a Vallásügyi Minisztérium udvarhelyi küldöttje is [kihúzott név], és komolyan felhívta a papok figyelmét, hogy ne foglalkozzanak törvénybe ütköző problémákkal. Minden pap tegyen meg mindent a szocialista mezőgazdaság megerősítéséért, ez a papok érdeke is, fejezte be a beszélgetéseket az esperes. Informálok, hogy a papok mind hallgattak, mintha lakatott tettek volna szájukra, nem beszélgettek sem társaságban, sem külön.*

Gellérd Imre lelkész Kolozsváron volt, ahová valószínűleg vizsgázni ment.

Kitűzött feladatok: Az ügynök feladatokat kapott Gellérd Imre és [kihúzott név], a papok ellenforradalmi tevékenységének követésére.

*Máté Alexandru, főhadnagy*⁶³

A belpolitikai változásokkal és a módosított büntető törvénykönyvvel összefüggésben először itt jelenik meg a Gellérd Imre ellenőrzésére vonatkozó tartótiszti utasításokban az „ellenforradalmi” tevékenység követése.

„Bako Laurentiu” alábbi jelentése dokumentálja, hogy a fenyegető rendszer kiszámíthatatlanságától, a megtorlástól való félelem olyan hétköznapi döntéseket is befolyásolt, mint a lelkész háztartásgazdaságának tervezése:

„Informálok, hogy 1958. december 14-én a keresztúri piacon Gellérd Imre síménfalvi lelkésszel találkoztam, ahol fent nevezett két disznót szándékozott eladni. Kérdésemre, hogy miért akarja azokat a disznókat eladni, azt válaszolta, hogy túl sokba kerül a tartásuk, de azért is, mert az az előérzete, hogy az Állambiztonsági Szervek le fogják tartóztatni. Kérdésemre, hogy mire alapozza előérzetét, azt felelte, hogy: letartóztatták a nagymedeséri papot. Letartóztatásakor nagy mennyiségű irat-

60 = = ACNSAS, I. 328. Nr. 383. Vol. III. 74 f.

61 = = Kligman–Verdery, 2015: 337.

62 = = Pálfi Albert unitárius lelkészről 1958. november 14-én nyitottak ellenőrzési dossziét. Egy helyi alkalmi megbízottat és „Bako Laurentiu” ügynököt utasították a megfigyelésére azzal a feladattal, hogy derítsék fel: a lelkész a vallás leple alatt milyen ellenforradalmi tevékenységet folytat. November 26-án tartóztatták le.

63 = = ACNSAS, I. 328. Nr. 383. Vol. III. 75 f.

anyagot vittek el. Ezek között prédikációk is voltak, amelyeket én adtam kölcsön [kihúzott név] a nagymedeséri papnak, amelyekbe beleköthetnek. Ezek a prédikációk 1956-ban készültek és a magyarországi eseményeket tárgyalták, s ezeket elvitték, ezt onnan is tudom, hogy ott jártam a letartóztatott lakásán és már nem találtam meg.

Megjegyzés:

Gellérd Imre siménfalvi lelkésről ellenőrzési akció folyik.

Kitűzött feladatok: Az ügynök azt a feladatot kapta, hogy találkozásain a fent nevezettel beszélgesen ezekről a prédikációkról, amelyeket a lelkész készített, röviden a tartalmukról és arról, hogyan tárgyalja a 1956. őszi magyarországi eseményeket.

Intézkedések: Az anyagot az ellenőrzési dossziében használjuk.

*Máté Alexandru, főhadnagy*⁶⁴

A következő év elején a Gellérd Imre félelmeit mondhatni állandósító esemény híre terjedt el az unitárius lelkészek körében:

„Tájékoztató jegyzék, 1959. február 5.

Informáljuk, hogy nevezett Gellérd Imre a papok előtt kifejezte aggodalmát, hogy fél a letartóztatástól. Mikor megkérdezték, hogy ezt mire alapozza, a következőket mondta: a Kolozsvári Unitárius Teológián [kihúzott név] professzor terjesztette prédikációk közül egyeseket én állítottam össze. Ezekből a prédikációkból egy-egy példányt egy kolozsvári látogatáson lévő magyarországi pap Budapestre akart vinni. Azonban a határon a Belügyminisztérium szervei az összes prédikációt elkobozták cenzúrázásra. Az általam összeállított prédikációkba belefoglaltam egyes tetteket a magyarországi eseményekből. Ezek a prédikációk felhasználhatók ellenem, mint kompromittáló anyagok. Ezért félek a letartóztatástól.

Megjegyzés: Gellérd Imre unitárius lelkész ezt a félelmét más alkalmakkor is kifejezte. Ellenőrzési akció alatt van.

Kitűzött feladatok: Az ügynököt utasítottuk, hogy Gellérd Imre lelkésszel újra beszélgesen ezekről a prédikációiról, és tudja meg tartalmukat, konkrétan állapítsa meg, mi a tartalmuk, és azt, hogy a Kolozsvárra küldöttekből ő egy-egy példányt megőrzött-e?

Intézkedések: A tájékoztató jegyzék egy példányát megküldjük a Tartományi Igazgatóságnak, hogy a Kolozsvár Tartomány ellenőrizze.

*Máté Alexandru, főhadnagy*⁶⁵

A lelkészt szűkebb társadalmi környezetében is próbálták elszigetelni:

„Tájékoztató jegyzék, 1959. március 6.

Informálok, hogy beszélgettem Gellérd Imre siménfalvi unitárius lelkésszel, aki kijelentette, hogy neki megtiltották, hogy a siménfalvi lakossággal a község utcáin beszélgesen, vagy a házaikban meglátogassa őket. Fél, hogy letartóztatják, noha az utób-

64 == Uo. 77 f.

65 == Uo. 78 f.

bi időben nagyon visszavonult, mert beteg, és az idegesség miatt, hogy letartóztatják, betegsége még fokozódott...”⁶⁶

A félelem a lelkési szolgálatban a prédikációk tartalmára is hatással volt, ugyanakkor fokozott lojalitást bizonyító cselekvésekhez vezetett.

„Tájékoztató jegyzék, 1959. május 17.

Informálok, hogy Gellérd Imre lelkész kifejezte, hogy minden lelkész vigyázzon, mit beszél. Ő úgy beszél, hogy senki ne tudjon belekapaszkodni, ugyanakkor azt mondta, hogy lehet, sötét napok jönnek egyes egyházi személyekre. Fent nevezett részt vesz minden sporteseményen, kapcsolatot tart a községi Néptanács hivatalnokaival és minden tanítóval, ezt a forrás a falu lakóitól hallotta...”⁶⁷

„Tájékoztató jegyzék, 1959. június 27.

Informálok, hogy Gellérd Imre siménfalvi lelkész, ahogy hallottam, a múlt héten hazajött Marosvásárhelyről a kórházból, időlegesen, mert legrövidebb időn belül vissza kell mennie a mája kezelésére. Amikor meghallotta [kihúzott név] professzor letartóztatását, amint hallottam, egy fél óráig egy szót se tudott szólni, és néhány nap múlva beutaltatta magát a kórházba. Amint hallottam, közeli kapcsolatban volt [kihúzott név] professzorral...”⁶⁸

„Tájékoztató jegyzék, 1959. augusztus 8.

Informálok, hogy Gellérd Imre siménfalvi lelkész hosszabb ideig Marosvásárhelyen volt, a máját kezelte. Most otthon van, és a felesége adja be a szükséges injekciókat. Azt mondja, hogy elég jól kigyógyult a betegségből ezzel a kezeléssel, és még jobban kigyógyulna, de állandóan fél, ez a félelme azóta van, hogy [kihúzott név] kolozsvári professzort letartóztatták [kihúzott név] [akivel] nagyon szoros kapcsolatban volt. [kihúzott név] a Gellérd prédikációit a teológusoknak példának adta. Ezek a prédikációk, ahogy mondja, nem a mai rendszernek valók, és ezért fél Gellérd a hatóságoktól. Más egyebet nem mondott a félelmeiről.

Gellérd lelkész komoly békemunkát végez. A múlt hónapban a »Béke védelmében« folyóiratnak 18 előfizetőt szervezett. A békegyűléseken többször előadásai voltak, úgy Siménfalván, mint más helységeken. Az esperes a papok gyűlésén fent nevezett tevékenységét követendő példaként említette a papok előtt, és a munkát, amit a Vörös-kereszt, a sport vonalán visz, és a kultúrotthon építésénél.”⁶⁹

1959. szeptember 11-én „Bako Laurentiu” írja Fazakas Francisc főhadnagynak (aki a kapott információkból 13-án szerkeszti jelentését feletteseinek):

„Informálok, hogy Gellérd Imre siménfalvi unitárius lelkész a teológiára készül, hogy letegye a doktori vizsgáját. Le is adta már a doktori dolgozatát. Most úgy látszik, tanárnak készül a Kolozsvári teológiára [kihúzott név] helyébe, aki most le van tartóztatva. [kihúzott név] meg is kérdezte, hogy akar-e Kolozsvárra menni,

66 == Uo. 80. f.

67 == Uo. 85 f.

68 == Uo. 83 f.

69 == Uo. 86 f.

amire azt válaszolta, hogy igen, tehát arra számít, hogy ki fogják nevezni ebbe a funkcióba.

Elmondta, hogy eddig félt a letartóztatástól, mert voltak prédikációk, amelyeket ő írt, és [kihúzott név] példaként emlegette a teológusoknak, de most tudja, hogy [kihúzott név] letartóztatása más okokból történt. Elmondta, hogy őt a hatóságok úgy ismerik, mint a legdemokratikusabb lelkészt, mert a legjobb békemunkát végzi, és más társadalmi tevékenységeket is, például a Vöröskereszt, a Sport és a Szövetkezetek.

Ahogy ő mondja, ezeket ismerősei mondták, akik ismerték a helyzetet.

A firtanusi⁷⁰ közgyűlésen, mint köri nevelési előadó, beszámolót tartott az 1958. évi nevelőmunkáról. A beszámoló kifogástalan volt, és nagyon sokat foglalkozott demokratikus problémákkal és az ifjúság hazafias szellemű nevelésével. Javaslatot tett a szocialista nevelésre és mindenki szerepére ebben a nevelésben. A hívekkel való kapcsolatot szintén így kell tartani. Ez vagy az átnevelődésnek tulajdonítható, vagy mert nagyon óvatos. Kijelentette, hogy hívei körében más tevékenységet nem folytat, csak egyházi tevékenységet.

Feladat: Az ügynök a következő találkozásakor Gellérd Imre lelkésszel az aktuális politikai helyzetről beszélgessen. Fazakas Francisc főhadnagy.⁷¹

„Bako Laurentiu” október 11-i jelentése szerint a folytatódó letartóztatások (Dr. Erdő János, Székely László, Bálint Ferenc) fokozták Gellérd Imre félelmeit.

„Kérdezték, miért fél, mert jó békemunkát végez, régebben a párt vonalán is dolgozott,⁷² nincs mitől félnie, a származása is jó. Vagy tett valamit, amiért letartóztatnák? Erre azt válaszolta, hogy [kihúzott név] a professzornak írt prédikációkért letartóztathatják, mert Luka László⁷³ és Ana Pauker⁷⁴ is nagy pártaktivisták voltak, és mégis letartóztatták, ő is elhajlott, mint ezek, ezért fél. Mindenkinek felhívta figyelmét a nevelőmunka szigorú korlátozására, hogy ez csak a törvények és rendelkezések alapján történjen, ne menjen az iskolai munka rovására.⁷⁵

„Bako Laurentiu” 1959. november 6-án, Gellérd Imre letartóztatását követő napon írta tartótisztjének utolsó tájékoztatását:⁷⁶ „...Gellérd Imre siménfalvi lelkész több embernek megmutatta az újságokat, amelyek azt írják, hogy a neve alatt az unitárius egyháznál reakciós elemeket lepleztek le, papokat és másokat és most mégis őt

70 == Firtosmartonos, Hargita megyei falu, Székelykeresztúrtól 18 km-re északra a Gagy patak folyásának felső szakaszán. Szentábrahám községközpontjához tartozik.

71 == ACNSAS, I. 328. Nr. 383. Vol. III. 87. f.

72 == Gellérd Imrét 1947-ben zárták ki a pártból.

73 == Luka László (1898–1963) kommunista politikus, volt pénzügyminiszter (1947–1952). 1952. augusztus 16-án tartóztatták le, az enyedi börtönben halt meg.

74 == Ana Pauker (1893–1960) kommunista politikus, miniszterelnök-helyettes, külügyminiszter. 1953-ban letartóztatták, kihallgatták. 1954 májusában kizárták a pártból.

75 == ACNSAS, I. 328. Nr. 383. Vol. III. 89. f.

76 == A hatvanas–hetvenes években „Bako” továbbra is folytatta hálózati tevékenységét, folyamatosan jelentett az unitárius lelkészekről, köztük Gellérd Imréről is.

támadják. A továbbiakban azt mondta, hogy ebben a rendszerben az embert kihasználják és utána eldobják. Most is olyan személyeket vettek fel a Teológiára, akiknek semmi tevékenységük nincs. Egyes lelkészek letartóztatásáról kijelentette, hogy a legszigorúbb büntető törvénykönyv a világon a román. Sehol nem történt meg, hogy jelentéktelen tettekért ilyen nagy büntetéseket kaptak volna.”⁷⁷

A terror éveiben, a megfélemlített, meghurcolt lelkésztársak sorsából „az embernek meg kellett tanulnia, hogy melyek a kerülendő helyzetek, a tanítás-tanulás mestere és eszköze pedig a félelem volt. Ez a testi tünetek kiváltásával figyelmezteti az embert sérülékenységre, végső soron halandó mivoltára.”⁷⁸

James C. Scott *Erős-e a hamis tudat?* című esszéjében a hatalomnak alávetettek viselkedésmódját így értelmezte: „Minél nagyobb hatalmat gyakorol valaki felettük, és minél szorosabb a felügyelet, az alávetetteknek annál nagyobb a késztetése arra, hogy az engedelmesség, egyetértés, tisztelet látszatát keltsék. De ugyanezen az alapon azzal is tisztában vagyunk, hogy minél szigorúbb körülmények csikarják ki az engedékenységet, ez annál kevésbé lesz összhangban a színpalak mögötti helyzettel...”⁷⁹

Gellérd Imrét Páll Ferenc századosnak, a Kolozsvár Tartományi Állambiztonsági Igazgatóság tisztjének 1959. szeptember 11-én kelt letartóztatási javaslatára – a belügyminiszter jóváhagyása után – november 5-ről 6-ra virradó éjjel hurcolták el a siménfalvi parókiáról. A faluban „azonnal elterjedt a rettenetes hír – mégse nyitott be senki a parókiára. Ha azelőtt megesküdtek volna, hogy a tűzbe mennének a lelkészekért, most rá kellett döbenniük: a félelem beléjük fojtotta a tisztességet és megbénította akaratukat. Ez a demoralizálás volt a kommunizmus igazi diadala.”⁸⁰

Pierre Mannoni a félelem társadalmi funkciójáról értekezve kifejtette, hogy „a félelem rávilágíthat a politikai vagy vallási hatalom hiányosságaira vagy túlkapásaira. Ha a hatalom gyenge vagy elnyomó, és a hivatalos képviselők nem töltik be szerepüket, tehát róluk és hivatalukról gyengeség, ingatagság vagy zsarnokiság képe alakul ki, erős rossz érzés keríti hatalmába azoknak a tömegét, akik tekintetüket rájuk függesztik. A hatalmi vákuum vagy a szélsőséges hatalom nyilvánvalóan a társadalmi bizonytalanság előidézője. A társadalom tagjai ezzel az ürrel vagy túlzással szembesülve, megfosztva megszokott fogódzóiktól, tökéletesen ki lesznek szolgáltatva szorongásaiknak, és ez a krízis jele.”⁸¹

Fényes Ferenc százados, az Állambiztonság Kolozs Tartományi Igazgatóságának nyomozója 1959. november 14-én elrendelte a büntügyi nyomozást, azzal indokolva, hogy Gellérd Imre 1956–1958 között uszító, államrendellenes, nacionalista,

77 == ACNSAS, I. 328. Nr. 383. Vol. III. 91 f.

78 == Keszei, 2012: 13.

79 == Scott, 1996: 94.

80 == Gellérd, 2016: 66.

81 == Mannoni, 1991: 85.

soviniszta, a magyar forradalmat dicsőítő tartalmú prédikációkat írt és terjesztett az unitárius teológusok között.⁸²

A százados a nyomozás megkezdése és a vád bizonyítása előtt tudni vélte, hogy a büntető törvénykönyv mely paragrafusaiba illeszthetők a felsorolt (akkor még bizonyítatlan) vádak.

=== *Levéltári források* ===

Arhivele Consiliul National pentru Studierea Arhivelor Securității. ACNSAS
[A Securitate Levéltárát vizsgáló Országos Tanács Levéltára]

Fond Documentar [Adatgyűjtő fond], privind uniunea comunităților unitariene din România [a romániai unitárius közösségek összességéről] (1949–1951).
D. 13081.

Fond Informativ [Megfigyelési fond], Dosar de urmărire informativă Nr. 328
privind „PROFETUL” [a „Próféta” követési dossziéja] Arhivă Nr. 383. Vol. III.

Fond operativ. [Műveleti fond], Dos. nr. 868. Vol. nr. I. Dosar ancheta.
Gelerd [sic!] Emeric, Kelemenn Stefan. P.999/1.

A siménfalvi Unitárius Egyházközség Irattára

A siménfalvi Unitárius Egyházközség Jegyzőkönyve 1950-től.
Leltári szám: U. E. S. 186.

Unit. Ekg. Siménfalva ECCLESIA DOMESTICA. 1956–1986. Leltári szám: U. E. S. 213.

82 == ACNSAS, O. 868. [dosszié] P. 999/1. f. Gellérd Imre és Kelemen István vizsgálati dossziéja.

=== Hivatkozott irodalom ===

Bottoni, 2006

Bottoni, Stefano: 1956 Romániában – eseménytörténet és értelmezési keretek.

In: *Az 1956-os forradalom és a romániai magyarság. (1956–1959).*

Főszerkesztő: Stefano Bottoni. Csíkszereda, Pro-Print Könyvkiadó. 14–49.

Bottoni, 2008

Bottoni, Stefano: *Sztálin a székelyeknél. A Magyar Autonóm Tartomány története (1952–1960).* Csíkszereda, Pro-Print Könyvkiadó.

Bottoni, 2014

Bottoni, Stefano: *A várva várt Nyugat. Kelet-Európa története 1944-től napjainkig.*

A Budapest, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet.

Deletant, 2011

Deletant, Dennis: A román állambiztonság szervezeti felépítése és működése, 1944–1989. *Betekintő*, 4. sz. 1–13.

Gellérd, 2016

Gellérd Judit: *A kudarc áldásai.* Csíkszereda, Pro-Print Könyvkiadó.

Gyáni, 2016

Gyáni Gábor: *A történelem mint emlék(mű).* Budapest, Kalligram.

Hunya, 1990

Hunya Gábor: Az élelmezési válság okai. „Falusi osztályharc.”

In: *Románia 1944–1990.* Budapest, Atlantisz, Medvetánc. 94–98.

Keszei, 2012

Keszei András: Jelentés, törés, identitás. In: *Az identitások korlátai. Traumák, tabusítások, tapasztalattörténetek a II. világháború kezdetétől.*

Szerkesztette: Bögre Zsuzsanna, Keszei András és Ö. Kovács József.

Budapest, L'Harmattan. 11–35.

Kligman–Verdery, 2015

Kligman, Gail – Verdery, Katherine: *Țăranii sub asediu. Colectivizarea agriculturii în România (1949–1962).* Iași, Polirom.

Mannoni, 1991

Mannoni, Pierre: *A félelem*. Budapest, 1991.

Nagy, 2009

Nagy Mihály Zoltán: Érdekképviseleti lehetőség – integrációs alku.

In: *Érdekképviselet vagy pártpolitika? Iratok a Magyar Népi Szövetség történetéhez 1944–1953*. Összeállította: Nagy Mihály Zoltán, Olti Ágoston. Csíkszereda, Pro-Print Könyvkiadó. 17–100.

Nagy–Olti, 2009

Érdekképviselet vagy pártpolitika? Iratok a Magyar Népi Szövetség történetéhez 1944–1953. Összeállította: Nagy Mihály Zoltán, Olti Ágoston. Csíkszereda, Pro-Print Könyvkiadó.

Novák, 2016

Novák Csaba Zoltán: Az átmenet és a szocializmus évei, 1944–1989. In: *Székelyföld története. III. kötet. 1867–1990*. Szerkesztette: Bárdi Nándor, Pál Judit. Székelyudvarhely, MTA BTK–EME–HRM. 675–722.

Oláh, 2013

Oláh Sándor: Egy „demokratikus magatartású pap” az ügynökhálózatban. 1. rész. *Székelyföld*, 4. sz. 74–95.; 2. rész: 5. sz. 115–137.; 3. rész: 6. sz. 79–100.

Pál-Antal, 2006

Pál-Antal Sándor: *Áldozatok – 1956. A forradalmat követő megtorlások a Magyar Autonóm Tartományban*. Marosvásárhely, Mentor Kiadó.

Pál-Antal, 2013

Pál-Antal Sándor: Egyházi személyek elleni megtorló perek a romániai Magyar Autonóm Tartományban az 1956-os magyar forradalom után. In: *székelyek földje és népe*. Marosvásárhely, Mentor Kiadó.

Pál, 2017

Pál János: *Ellenállás, alkalmazkodás, kiszolgálás. Az Unitárius Egyház szerepkörei (1945–1965)*. Csíkszereda, Pro-Print Könyvkiadó.

Scott, 1996

Scott, James C.: Erős-e a hamis tudat? *Replika. Társadalomtudományi folyóirat*, 23–24. sz. 81–108.

Tănase, 1998

Tănase, Stelian: *Elite și societate*. București, Humanitas.

Kulcsszavak

=====

határon túli magyarok, Securitate, ügynöki hálózat

/ “...the Priest were all Silent” /

Dictatorship in Everyday Life:

The Fears of Unitarian Pastor Imre Gellérd

Fear was a fundamental social experience in Romania in the 1950's as a result of the violence the power used to subdue the society and the various forms of retaliation. The state terror and repression exerted by the central power dominated life, and police violence and intrusion became a part and even a characteristic of everyday life, thus creating a feeling permeated with terror in the society which did not only change the social structure but also the behaviour of individuals. Between August 1958 and early November 1959, the Securitate arrested 17 Unitarian theology teachers, pastors and theology students in the Kolozsvár/Cluj Region and the Magyar Autonomous Region. This aggressive act of power had a direct consequence in orienting the active Unitarian pastors' activities regarding their ecclesiastical and social engagements. The paper reveals how activities and attitudes were determined by the feeling of fear among rural Unitarian pastors. The changes of a pastor's way of thinking illustrate it how powerful impact fear had on the decisions of a pastor who bravely stood up against the anti-clerical attacks in the early 1950s, how fear made him active or how it forced him to remain passive.

==== *Orosz Júlia* =====

/// A falusi parasztság – egy kolhoz belső életének jellegzetességei Kárpátalján, 1948–1953¹

== Bevezetés

A második világháború alapján megrendítette számos nép és állam életét, és megváltoztatta a világ addigi képét. A háborút követő történések gyökeresen átalakították Európa politikai, gazdasági és társadalmi struktúráját. A Szovjetunió megnyerte a háborút, s ezzel jelentős területekre tett szert. Európa keleti fele szovjet érdekszférába került, ahol forgatókönyvszerűen elkezdődött a szovjet rendszer kiépítése.² A Vörös Hadsereg előrenyomulása következtében 1944 őszétől Kárpátalja is belekerült a kommunista berendezkedés olvasztótégelyébe. Az 1945. június 29-én aláírt szovjet–csehszlovák egyezményen a Szovjetunió részévé, a Szovjetunió Legfelsőbb Tanácsának elnöksége 1946. január 22-i rendelete értelmében pedig az Ukrán Szovjet Szocialista Köztársaság Kárpátontúli területévé vált.³ Kárpátalja alapvetően agrárjellegű régió volt,⁴ ahol az emberek jelentős része mezőgazdasági tevékenységből élt. A kommunista rendszer lerombolta az aránylag jól működő, hagyományos paraszti életformát a földek államosításával, a magántulajdon, az egyéni gazdaságok felszámolásával.⁵ Az új körülményekhez az évek során a helyi lakosság kénytelen volt hozzászokni, alkalmazkodni. Jelen tanulmányom a kolhozrendszer kiépülésével foglalkozik; azt szeretném bemutatni, hogy miként alakult, épült fel egy szovjet mintán alapuló kollektív gazdaság, mik a főbb jellegzetességei, illetve hogyan működött a valóságban. A mikrotörténeti kutatás alapját a jelenlegi Kárpátalja Beregszászi járásában található Bányászi község⁶ *Bolsevik* kolhoza és a helyi lakosság visszaemlékező perspektívájú interjúi alkotják.

1 == A levéltári kutatást a Klebelsberg Kunó-ösztöndíj támogatásával végeztem.

2 == Kalmár, 2014: 39, 42.

3 == Ofcinszkij, 2010: 243, 233.

4 == Uo. 274.

5 == Dupka, 2014: 75.

= = = A kollektivizálás és a kolhozrendszer létrejötte

A sztálini rendszer alapját képezte az államosítás, azaz a magántulajdon felszámolása, melyből a mezőgazdaság sem maradhatott ki. A kollektivizálással a mezőgazdaságban és ezzel a parasztság életében is gyökeres fordulatot hajtottak végre. A lenini agrárpolitikát követve, kolhozok⁷ és szovhozok⁸ létesítésével az egyéni gazdaságról fokozatosan áttértek a kollektív földművelésre, a föld közös (társas), artelszerű megmunkálására. A kolhoz eredendően egy gyűjtőfogalom, hiszen a Szovjetunióban a kollektív gazdaságoknak több típusa volt ismert (pl. kommuna, ahol a tagok személyes birtokukban semmit sem tarthattak), melyből az artel forma vált a legelfogadottabbá és a legelterjedtebbé, a későbbiekben pedig ennek a megnevezésére használták egyszerűen a kolhoz szót.⁹ Sztálin szerint a kolhozmozgalom egyedüli helyes formája az artel, mely „sikeresen idomítja hozzá a személyes, mindennapi érdekeket a társadalmi érdekekhez, s ezzel megkönnyíti a tegnap még egyénileg gazdálkodó parasztnak a kollektivizmus szellemében való nevelését”.¹⁰ Az 1935-ös Mezőgazdasági Artel Mintaalapszabályzata tárgyalta a kolhozra és a kolhozistákra vonatkozó legfontosabb előírásokat. Egyik fő elve, hogy a személyi érdekek az artelben alá legyenek rendelve a közös érdekeknek, tehát a legfontosabb a közös gazdaság. Az artelben minden kolhoztag jogosult volt arra, hogy kisebb háztáji személyi gazdasága legyen a fogyasztási szükségletek kielégítésére, amíg a közös gazdaság nem tudja ezeket teljes mértékben kielégíteni.¹¹ Ahogy a Szovjetunió gazdaságpolitikájának, így az agrárpolitikájának is meghatározó jellemzője volt az ún. ötéves tervek kidolgozása és azok megvalósítása. „Az ötéves terv – [...] a tömegek szocialista átnevelésének terve, a szocialista társadalom alapjainak megteremtését szolgáló terv”¹² – hangzott el 1929. április 29-én az ŐК(б)Р XVI. konferenciáján. Az áttérés a szocialista gazdaságra és a kolhozok útjára hosszú folyamatot ölelt fel, amely tulajdonképpen már az 1917-es októberi

6 = = A szovjetizálás a kárpátaljai helységneveket sem kímélte. Az USZSZK Legfelsőbb Tanácsának elnöksége 1946. június 25-ei rendelete értelmében a városok és községek új, orosz, majd ukránosított neveket kaptak. Így lett Bányából ukránosítva Vuzlove (oroszosítva Uzlovoje). Ukrajna függetlenné válása után, az 1990-es években a legtöbb magyarul lakta helység visszakapta eredeti történelmi megnevezését. Ma a község kétnyelvű magyarukrán táblával rendelkezik (BányúBatyovo), viszont a hivatalos dokumentumokban továbbra is Batyovo néven találjuk. Beregszászi Cserniczkó, 2004: 75, 79. A Vörös Zászló című lap 1946. július 11-i száma közli a körzetek falvainak új elnevezését.

7 = = Oroszul: *kollektivnoje hozjajsztvo*, közös gazdaság, rövidítve: kolhoz.

8 = = Oroszul: *szovjetszkoje hozjajsztvo*, szovjet gazdaság, rövidítve: szovhoz.

9 = = Varga, 2014: 8, 3435.

10 = = Lenin–Sztálin, 1950: 343.

11 = = SZKPSZ, 1958: 658.

12 = = Uo. 408, 412.

forradalommal kezdetét vette, viszont a tömeges kolhozépítés a Szovjetunióban csak az 1930-as évek elején kezdődött el.¹³

A második világháború után a szovjet érdekszféra alá tartozó országok számára a kollektivizáláshoz adott volt a sztálini modell, ami kötelezően követendő példa volt (az alaptörvények, sőt még az alkotmányok is hasonlítottak a sztálini 1936-os alkotmányhoz¹⁴). 1945. december 15-én Kárpátontúli Ukrajna Néptanácsának¹⁵ dekrétumával bevezették „*a föld államosítására vonatkozó szovjet törvényeket*”,¹⁶ s ezzel kezdetét vette az a folyamat, amely Kárpátalja gazdaságát is totálisan átalakította. A parasztgazdaságok alapja többé nem a magán-, hanem a kollektív tulajdon és a kollektív munka volt. A kolhozok népszerűsítése érdekében megkezdődött az erőteljes agitáció, amiből nem hiányzott a lakosság megfélemlítése sem. A kárpátaljai lakosságot bekényszerítették a kolhozokba, amit a legtöbb visszaemlékezés alátámaszt: „*A szüleim gazdálkodó emberek vótak, földdel foglalkoztak. Sok jószáguk vót, sok földjük is vót, míg a kolhoz meg nem alakult, addig. 36 hold földet vittek be a kolhozba. [...] apám egy kicsit makacsabb vót, nem, nem, nem. Édesanyám azért olyan előrelátó vót, azt mondta, hogy egy fecske nem csinál nyarat, ha a falu be fog lépni, te hiába fogsz vergődni, arra csak te fizetsz rá, vót elég a hercehurca életből, a büntetésekből, ha Isten nekünk ezt az utat szánta, nemcsak nekünk, hanem úgy látszik, hogy mindenkinek, hát akkor, ami lesz a többivel, az lesz mivelünk is. No hát oszt akkor apám is csak belépett a kolhozba*” – emlékezett vissza Hidi Erzsébet, nagydobronyi lakos.¹⁷ A kollektivizálás velejárája volt a kuláküldözés, a kulákság felszámolása, akiket a szovjet nép legádázabb ellenségeivé nyilvánítottak.¹⁸ Mindezt a hivatalos nyelvhasználatban így fordították le: „*A kulákok ellenállást tanúsítanak a szovjet politikával szemben a gabonabegyűjtés terén, a kolhoz- és szovhozépítés terén, s megpróbálják terrorizálni az új falu építőit.*”¹⁹ Kárpátalján is számos jómódú családnak kellett komoly próbákat kiállnia, s a legtöbb esetben a behódolás volt az egyedüli megoldás. „*Kuláknak minősítettek bennünket. [...] Bontották elfelé az udvaron a nagy ólunkat, a csüört [...] apám meg azt mondta, hogy visszarakjátok azt ti még. Ezt meg szaladtak be-mondták a bezpekán [állambiztonsági szerv], és akartul kezdve az apám fel volt jelentve, minden héten menni kellett neki a bezpekára, és ott ki tudja, mit csináltak vele, mert nem szabad vót mondani egy szót se senkinek se. Állandóan hívogatták, állandóan. Úgyhogy nagy bajba vótunk, hát mert akkor, akiket kulákoknak nyilvání-*

13 = = Lenin–Sztálin, 1950: 319320.

14 = = Kalmár, 2014: 50.; Váradi, 2019: 46.

15 = = Kárpátontúli Ukrajna 1944. november 26-án létrehozott legfontosabb államhatalmi szerve], Iván Turjanica (19011955) vezetésével.

16 = = Oficinszkij, 2010: 276.; Dupka, 2014: 76.

17 = = Hidi Erzsébet-interjú, 2016. Családja kuláknak lett nyilvánítva, édesapját málenkij robotra is elvitték, de végül szerencsésen hazatért a szolyvai lágerből.

18 = = Vörös Zászló, 1948. augusztus 15.

19 = = SZKPSZ, 1958: 408.

tották, elvitték, elvették mindenét.”²⁰ A sajtó olyan lejárato cikket közölt, miszerint a kulákok kibújnak a beszolgáltatási kötelezettség alól, terményt és állatokat rejtegetnek, vigyázni kell velük.²¹ Tuba Olga bátyúji adatközlőm elmesélte mostohaédesapja és családjának nem mindennapi történetét, akik Amerikából hazatérve nagy vagyont tettek szert, s közel 120 hold nagyságú földterületet vásároltak, illetve megvették Fedák Sári (1879–1955) színésznő halábori házát: „*Mikor az oroszok bejöttek, akkor ki akarták zavarni a kastélyból, mert azt mondták, hogy szükség van tanácsházára, osztán zsidóházat akartak nekik adni, [...] de az öreg nagyapa [Belánszky Gyula], az büszke és gögös vót, mert azt mondta, hogy ű aztat keservesen kereste Amerikába, annak az árát. [...] Tudod mit csinált? Megbeszélte a rokonokkal, lebontották a kastélyt, és akkor a kastélyból abba az utcába, amit mondom neked, hogy egy egész utca vót az övék, abba az utcába három házat csináltak. [...] A fődeket elvették, meg a sok jószágot is. [...] a sok tehenet, a lovát, szekeret elvették, akkor nagy pajtája vót, aztat lebontották, még dohánnal is foglalkoztak. Úgyhogy az öreg belebetegedett és meg is halt.*”²² A kulákoknak minősített embereket megfosztották vagyontuktól, ingóságuktól, az ellenállókat pedig kényszermunkára ítélték.²³ A bátyúji Bagu Mihályt is kuláknak minősítették, tagfelvételét a kolhoz közgyűlése külön napirendi pontban tárgyalta, bár a mezőgazdasági artel alapszabálya szerint a kulákok felvétele szabályellenesnek bizonyult – néhány kivételtől eltekintve²⁴ –, azonban a kolhoz vezetőségi tagjai hű állampolgárként ismerték, ezért 1948. szeptember 5-én elfogadták a belépését. Bagu Mihály megköszönte, és ígéretet tett, hogy becsülettel fogja megállni a helyét, és teljes erejével azon lesz, „*hogy a sztálini alkotmány életet adó napjának fénye alatt mind előbb és előbbre vigye a Bolsevik kolhozunkat a kommunizmus teljes győzelme felé.*”²⁵

A kolhoz abból alakult, épült, amit a lakosságtól elvettek, összeszedtek. A második világháborút követő első, vagyis a Szovjetunió negyedik ötéves (1946–1950) tervének fő feladata volt a háború utáni népgazdaság helyreállítása, átszervezése és fejlesztése, vagyis a kárt szenvedett területek újjáépítése, az ipar és a mezőgazdaság háború előtti színvonalának az elérése s meghaladása.²⁶ Iván Turjanica, a Néptanács elnöke 1946-ban úgy vélte, hogy a kárpáti terület az új sztálini ötéves terv ideje alatt gazdasági elmaradottságból modern, virágzó szocialista területté fog átalakulni.²⁷ A kolhozrendszer megismertetésére megkezdődött a tömegfelvilágosítás. „*A kollektív,*

20 == Ködöböcz Veronka-interjú, 2016.

21 == Vörös Zászló, 1947. augusztus 3.

22 == T. Olga-interjú, 2018.

23 == Varga, 2014: 39.; Dupka, 2014: 7779.

24 == Szovjet Szibéria, 1935. február 20.

25 == KTÁL, Fond P-1971. Opisz 1. Odinica Zberihányá 2.

26 == SZKPSZ, 1958: 860.

27 == Vörös Zászló, 1946. augusztus 1.

*a közös gazdálkodás a boldogulás legbiztosabb útja*²⁸ – volt olvasható a sajtó hasábjain. Kárpátalján az első két kolhoz még 1946 folyamán létrehozták, 1950 elejére pedig már 532 kolhoz volt a térségben.²⁹ Nagyobb falvakban több kisebb kolhoz is létrehoztak,³⁰ így például Nagydobronyban három is volt, amit a későbbiekben összevontak.³¹ „1948-ban alakult meg az első kolhoz itt Dobronyban, [...] abba csak azok léptek be, mert ijesztették a fiúkat, a 17 éven felülieket, hogy elviszik Donbászra, ha nem lépnek be a kolhozba. Ugyhogy beírogatták az olyan fiúkat, meg fiatal emberek is vótak [...] még mikor megalakult a kolhoz, három kolhozra osztották el a falut. Három kolhozelnök, osztán azut mán összevonták egybe.”³² Az erőszakos kollektivizálás kiváltotta a helyi lakosság ellenszenvét, de a kényszerítő eszközök, a nyomás és a háború utáni kilátástalanság miatt a legtöbb ember számára nem maradt más kiút, mint beállni kolhoztagnak.

= = = A bátyúi Bolsevik kolhoz

Bátyúban a kolhozkezdeményező csoport 1948. június 4-én tartotta alakuló közgyűlését, ahol 25 tag jelenlétével döntöttek a kolhoz (artel) megszervezéséről, mely a *Bolsevik* nevet kapta. Határoztak arról, hogy a település mely területei és épületei kerülnek a kolhoz fennhatósága alá, illetve megszavazták a kolhoz vezetőségét. A kolhoz vezetése a kolhozelnökből, annak helyetteséből, a választott vezetőségi tagokból és egy ellenőrző bizottságból tevődött össze. Első elnöke Szacsarovszky János lett, aki már a kolhoz kezdeményezésében, a falu lakosságának agitálásában is fontos szerepet töltött be.³³ Vezetőségi tagnak választották Lefkó Jánost, Tóth Bélát, Barató Margitot és Holovnécsot. Az ellenőrző bizottságba hárman kerültek be, elnöke Rébacsenkó Nyikoláj lett.³⁴ Az ellenőrző bizottság feladata volt átvizsgálni a vezetőség gazdasági és pénzügyi tevékenységét, figyelemmel kísérni a bevételeket és a kiadásokat, az állammal szembeni kötelezettség maradéktalan teljesítését, s intézkedéseket tenni a kolhoz vagyonának szétlopkodása ellen.³⁵ Rendszerint évente négyszer kellett ellenőrizni a kolhozot, melyről jelentések készültek.³⁶ Tóth Béla, későbbi brigádvezető a kolhoz megalakulásáról a következőket nyilatkozta: „*A szovjet rendszer megmutatta nekünk az új utat, azt az utat, amely a szabad élethez, a mezőgazdaság felvirágzásához vezet, s megszabadít bennünket a kulákok kizsákmányolásától.*”³⁷

28 = = Vörös Zászló, 1947. április 20.

29 = = Oficinszkij, 2010: 277.; Dupka, 2014: 7980.

30 = = Dupka, 2014: 80.

31 = = Móricz, 1993: 6971.

32 = = Szanyi Jolán-interjú, 2017.

33 = = KTÁL, P-1971. Opisz 1. Odinica Zberihányá 3.

34 = = Uo. 2., 5.

35 = = Sztálini Győzelem, 1952. december 27.

36 = = Sztálini Győzelem, 1951. március 24.

37 = = Vörös Zászló, 1948. július 4.

A tagokkal a közgyűlésen ismertették a kolhoz alapszabályát, mely szerint a kolhoz legfelsőbb irányító testülete maga a közgyűlés, ahol nyílt szavazással dönthettek a kolhoztagok a napirendi ügyekről. A magánföldeket megszüntették, tagosították, eladását megtiltották, minden kolhoztag viszont kaphatott egy kisebb földterületet, saját háztáji megművelésre.³⁸ A tagok állatállománya közös tulajdonba került, ez vonatkozott a gazdasági felszerelésekre is (minimális számú háztáji állatot tarthattak otthon). Az új kolhoztagok felvételét a közgyűlés hagyhatta egyedül jóvá, kilépni csak nagyon nehezen, nyomós okkal lehetett, kizárni pedig azokat tudták, a teljes taglétszám legalább 2/3-ának jelenlétében, akiket lopáson vagy egyéb kollektíva-sértésen kaptak. Munkavégzés szerint a kolhoztagokat brigádokra és azon belül munkacsoportokra osztották. Minden brigád saját földterületet kapott. A brigádvezető adta ki a feladatokat, illetve köteles volt agitálni, felszólítani a kolhoztagokat a munka elvégzésre, s ellenőrizni a munkafegyelmet, a hiányosságokat pedig jelenteni. A csoportvezetők kint dolgoztak a mezőn a kolhoztagokkal, ők a brigádvezetőknek voltak kötelesek beszámolni, a brigádvezetők pedig a vezetőségnek tartoztak elszámolással.³⁹

Már 1948 szeptemberében megválasztották a kolhoz első brigádját (vezetője Tóth Béla), és kijelölték a csoportvezetőket (Bagu Mihály, Tóth József, Bence Károly). Megkezdték a kolhozudvar szervezését, a szükséges vetőmagot a tagoknak haladéktanul be kellett adni a kollektíva részére. „*Mindent elszedtek, még a tyúkokat is, libát [...] a terményt a padról.*”⁴⁰ Demjén Endre bátyúú lakos az agitátorok többszöri felszólítása ellenére is megtagadta a vetőmag beszolgáltatását. Ügét a közgyűlés tárgyalta, több vezetőségi tag is a kizárása mellett szavazott, mivel a magántulajdonát nem volt hajlandó átadni a kolhoz részére. Végül kötelezte magát a termény beadására.⁴¹ Az 1948-as évben a Bolsevik kolhoz még nem sok eredményt tudott felmutatni az új tagok felvételén és a folytonos rekvirálásokon kívül. A kolhoz megalakuláskor 17 család lépett be 32 taggal, az év végére már 67 kolhozcsaládot számláltak 115 munkaképes taggal.⁴²

Az 1949-es gazdasági évben a növénytermesztésben négy mezőgazdasági brigád, egy takarmány előállításáért felelős brigád és egy kertészeti brigád dolgozott, 43 munkacsoportra bontva. Az állattenyésztés viszont még kezdetleges volt, ott összesen 23 ember tevékenykedett (két fejőnő, öt pásztor, öt állattenyésztő [borjú, sertés és baromfi], nyolc lovász, két szarvasmarháért felelős ember).⁴³ A kolhozok munkáját

38 = = 25 szotek (földrészleg) került kiosztása, amely 0,25 hektárnak felel meg, az artel földre vonatkozó alapszabálya szerint eredetileg 0,25–0,50 ha, de egyes esetekben akár 1 hektár is kiosztható lett volna. Szovjetszkaja Szibir, 1935. február 20.

39 = = KTÁL, P-1971. Opisz 1. Odinica Zberihányá 2.

40 = = Demjén Gizella-interjú, 2015.

41 = = KTÁL, P-1971. Opisz 1. Odinica Zberihányá 2.

42 = = Vörös Zászló, 1948. november 18.

43 = = KTÁL, P-1971. Opisz 1. Odinica Zberihányá 10.

szakemberek segítették, így minden kolhozban kirendelt agronómus, zootechnikus és állatorvos is dolgozott. A Szovjetunió Minisztertanácsa és a Szovjetunió Kommunista Pártjának Központi Bizottsága 1949. április 18-án elfogadta az 1511. számú rendeletét, „a hároméves tervet a közösségi kolhoz és farm állattartásának fejlesztéséről”. Ennek értelmében meghatározták azt a minimumot, amivel a kolhozoknak rendelkezniük kellett: 340 szarvasmarha, 119 tehén, 245 sertés, 150 ló és 3520 baromfi. 1949. június 23-án a beregszászi járás dolgozóinak képviselő tanácsa és az Ukrán Kommunista Párt Kerületi Bizottságának elnöksége ez alapján jóváhagyta a 373. számú intézkedést, amely előírta a járásba tartozó kolhozok következő hároméves fejlesztési tervét (1. táblázat).⁴⁴

Megnevezés	1949. év (darabszám)	1950. év (darabszám)	1951. év (darabszám)
Szarvasmarha összesen/ebből tehén	140/10	150/35	276/35
Lovak	15	42	73
Sertés	40	87	117
Baromfi	281	1000	1687
Fejős tehének tejhozama	1 600 liter	1 900 liter	2 100 liter

1. táblázat. A hároméves terv állatállományra vonatkozó fejlesztése⁴⁵

A hároméves terv tartalmazta az állatok takarmányellátása fejlesztésének és a termelés gépesítésének ütemtervét is. A tervek időbeli végrehajtása komoly feladatot rótt a kolhoz vezetőségére.

A kolhoztagok elvégzett munkáját speciális módon ún. munkanapokban⁴⁶ számolták, mindenkinek egy megadott munkanap elérésére kellett törekedni. Minden egyes munkafolyamatnál (boronálás lóval, géppel, aratás, vetés, ültetés, kapálás, metszés stb.) külön-külön megszabták, hogy az mennyi munkaegységet ér, amit munkanapra számoltak át. Az állattenyésztésnél és egyéb munkaköröknél hasonló volt az eljárás. A kolhoztagokkal az elszámolás év végén történt; a teljesített norma és munkanap alapján megállapították, hogy ki mennyi terményben részesülhet. A terménykiadás az éves hozamtól nagyban függött. Szemléltetésül, az 1951-es gazdasági évben búzából egy munkanapra 0,75 kg, tengeriből 0,70 kg, szalmából 1 kg, pénzből pedig

44 = = Uo. 8.

45 = = Uo.

46 = = Ukránul *trudodeny*.

1 rubel 81 kopek járt.⁴⁷ 1952-ben búzából 1,43 kg, burgonyából 2,02 kg, tengeriből 1,41 kg, szénából 0,73 kg, rozsból 0,55 kg, szalmából 6,90 kg, napraforgóból 0,31 kg, pénzből pedig 2,25 karbovanec⁴⁸ járt egy munkanapért.⁴⁹ A termény kiosztását a tagok sokszor előlegként kérvényezték, hiszen erre év közben is szükségük volt a háztáji jószágok eltartásához. A befutott kérelmekről minden esetben a közgyűlés döntött. Bencze Károly, a IV. brigád vezetője hangsúlyozta, „*hogy becsületes munkás, rendszeren jár dolgozni, nehéz helyzetben van, és kéri a vezetőséget, kérelmét megszavazni szíveskedjenek. A vezetőség egyhangúlag határozott kiadni munkanapra az 50 kg búzát.*” Aki kevés munkanapot dolgozott le, annak kérelmét általában elutasították.⁵⁰

Év	Munkanapok	50	51–100	101–200	201–300	301–400	400 feletti
1949	Férfiak 16–60 év között	46	25	54	32	6	6
	Nők 16–55 év között	90	47	91	8	–	–
1950	Férfiak 16–60 év között	14	15	62	54	41	32
	Nők 16–55 év között	87	76	51	32	–	–
1951	Férfiak 16–60 év között	7	8	23	26	93	–
	Nők 16–50 év között	19	33	80	39	7	–

2. táblázat. A kolhoztagok részvétele a közös gazdaságban⁵¹

Mivel a kolhozoknak a bevételéből előbb az állammal szembeni beszolgáltatási kötelezettségét kellett teljesíteni, a tagok között csak a maradékot tudták elosztani, pénzbeli kifizetés pedig csak ritkán történt.⁵² Interjúalanyaim a kolhozból kapott fizetésről, juttatásról a következőket mondták. Izsák Emma: „*És tudjátok mennyit adtak? Adtak annyit fizetést, annyi terményt, hogy az én apám a vállán hazavitte.*

47 = = KTÁL, P-1971. Opisz 1. Odinica Zberihányá 30.

48 = = A szovjet rubel érdekessége, hogy minden tagköztársaság a saját nyelvén nevezte meg a forgalomban lévő fizetőeszközt, ukránul *karbovanec* volt. Beregszászi Csernyicskó, 2016: 12.

49 = = KTÁL, P-1971. Opisz 1. Odinica Zberihányá 41.

50 = = Uo. 17.

51 = = Uo. 8., 33.

52 = = Varga, 2014: 41.

*Ez volt a kolhozidő.*⁵³ Tuba Gizella: „Terményt meg már csak akkor kaptunk, mikor arattak, meg tengeritörés vót, oszt jártunk törni.”⁵⁴ Ködöböc Emma: „Ott »a szovhozban« fizetésért, pénzért dógoztak. Itt a kolhozba' egy kisterményt adtak, vagy pár kopeket.”⁵⁵ Sokszor a büntetéseket is munkanapok levonásába szabták ki, például ha valaki többszöri felszólítás után sem jelent meg a munkahelyén.⁵⁶ Hivatalosan a brigádvezetők kötelesek voltak hetente egyszer elszámolni a kolhoz minden egyes tagjának munkájáról (lásd: 3. táblázat) és megfelelően bejegyezni a kolhoztag munkakönyvébe az elvégzett munkanapok számát, havonta egyszer pedig kifüggeszteni a kolhoztagok jegyzékét, mely tartalmazta a hónap folyamán általuk elvégzett munkanapok összesített számát.⁵⁷

Dátum (1951. év)	06.25.	06.26.	06.27.	06.28.	06.29.	
Munka megnevezése	Tengeri kézi kapálás	Kézi kapálás				Munkanapra számított munkaegység
Névsor	Munkaegység száma					
Baraté Irén	0,50	0,70	0,40	0,40	0,11	6,20
Baraté Lenke	0,50	0,70	0,40	0,40	0,11	6,20
Demjén Ella	0,50			0,40	0,10	3,80
Demjén Gizella	0,50			0,40	0,10	3,80
özv. Baksa Anna	0,50	0,70	0,40	0,40	0,11	6,20
Bencze Irén		0,70	0,30	0,50	0,10	6,00
M. Nyeste Julianna		0,70	0,60	0,10	0,10	6,80

3. táblázat. A *Bolsevik* kolhoz I. brigád 3. csoportjának elszámolt munkanapjai az 1951. 06. 25.–29. közötti időszakban. Brigádvezető: Bencze Károly⁵⁸

A kolhozoknak minden év végén le kellett adni egy éves jelentést a termelési-pénzügyi és gazdasági tevékenységükről. Ezekből a jelentésekből több információt kaphatunk, többek között a kolhoz összetételének változását is nyomon lehet követ-

53 = = Izsák Emma-interjú, 2014.

54 = = Tuba Gizella-interjú, 2015.

55 = = Ködöböc Emma-interjú, 2016.

56 = = KTÁL, P-1971. Opisz 1. Odinica Zberihányá 17.

57 = = Uo. 30.

58 = = A táblázat az I. brigád 3. mezei csoportjának egyheti munkateljesítményét mutatja be a tengeri megművelését illetően (tengerikapálás kézzel, tengerikapálás lóval, lóvezető). Az oszlopok az elvégzett munka mennyiségét, vagyis a munkaegységet (rövidítve Me) és az azért járó munkanapokat (rövidítve Mu) jelölik. A csoport tagjai összesen 54,54 munkanapot teljesítettek. KTÁL, P-1971. Opisz 1. Odinica Zberihányá 31.

ni, illetve a nemek arányát is meg lehet figyelni. A kolhoz szabályzata szerint minden 16 éves korú személyt be lehetett vonni a kollektívába, de alkalmaztak tizenéveseket (12–16 év közöttiek) és idősebbeket (nőknél az 55, férfiaknál a 60 év felettieket) is, viszont őket külön vették számításba. „Beállt a kolhoz, oszt akkor mentem, mint pulya, 14 éves voltam, oszt már mentem a mezőre dolgozni. Már akkor elvették a földüinköt, osztán kényszerből menni kellett ugyi mindenkinek. Nem kérdezték, hogy be akarod adni a földedet, vagy nem? Hát voltak olyanok, akik ellenállottak, de ugyi tavasszal még bevetették, ősszel meg már a kolhoz aratta. [...] 14 évesen a markot szedtem, a kaszás után meg a kévéket hordtuk össze.”⁵⁹ A kolhoz megalakulásától kezdve folyamatos csökkenés figyelhető meg a taglétszámot tekintve (4. táblázat).

Időpont	1949.01.01	1950.01.01	1951.01.01	1952.01.01	1953.01.01
Férfi tagok száma (ebből 16–60 évesek)	243	222	233 (218)	304 (254)	102
Női tagok száma (ebből 16–55 évesek)	483	278	278 (231)	178 (271)	164
Összes tagok száma	726	500	511(449)	482 (525)	266
Belépett családok (udvarok) száma	–	62	261	305	181

4. táblázat. A Bolsevik kolhoz számbeli és nembeli összetételének változásai⁶⁰

1. kép. Tóth Béla brigádjának szocialista kötelezettségvállalása a bő terméshozamról⁶¹

59 = = Sütő Róza-interjú, 2015.

60 = = KTÁL, P-1971. Opisz 1. Odinica Zberihányá 3., 10., 22., 33., 43. A dokumentumok többsége kézzel íródott, sokszor találkozhatunk áthúzással és javítással. Vagy ahogy az az 1951–1952. évre vonatkozó jelentésnél is megfigyelhető, kétféle adatot tüntettek fel.

61 = = Uo. 31.

A mezőgazdasági artelben a munkafolyamatok évszakok szerinti időbeosztással zajlottak. A mezőgazdaságban, szőlészetben, kertészetben, dohánytermesztésben télen a munka reggel 8 órától este 6 óráig tartott. Tavasszal 5-től 8 óráig, terménybetakarításkor 4-től 21 óráig. Ősszel pedig 5 órától 7 óráig kellett a kolhoztagoknak a mezőkön, az adott részlegükön dolgozniuk. Érdekes, hogy az ebédidőn (12–14h) kívül volt reggelire (8–9h) is idő számolva. Az állattenyésztő farmon télen 5 órától, nyáron 4 órától tartott a munkaidő este 8–10 óráig. A kolhozirodán ősszel és télen 8-tól 8-ig, tavasztól nyárig pedig 6-tól este 10-ig dolgoztak hivatalosan.⁶² A *Bolsevik* kolhozban sokszor merült fel problémaként a munkafegyelem és a munkaszervezés hiánya. Kun Dezső felhívta a tagok figyelmét arra, hogy ha reggel 10 órakor mennek dolgozni, és délután 5 órakor már otthon vannak, akkor nem fog a kolhoz magas terméshozamot elérni.⁶³ Elnöksége alatt sok panasz érkezett a kolhozra, az ellenőrző bizottság Demjén Dániel vezetésével nem végezte rendesen a munkáját.⁶⁴ Emiatt 1951. augusztus 20-án a kolhoz vezetőségi gyűlésén leváltották, s helyére egy tapasztalt kolhozelnököt, a közelben lévő gáti Bugyonnij kolhoz volt párttitkárát, Frisman Vilmost⁶⁵ helyezte át a járási bizottság.⁶⁶ Elnöksége ideje alatt számos változás, személycseré történt, és a nők is nagyobb szerepet kaptak.

= = = A nő nagy erő a kolhozban

„Ilyen nők nem voltak és nem lehetettek régebben. [...] Csak a kolhozélet tudta megszüntetni az egyenlőtlenséget, és talpra állítani a nőt. [...] A kolhoz bevezette a munkanapot. [...] A munkanap szempontjából mindenki egyenlő – férfiak és nők egyaránt. Aki több munkanapot dolgozott le, többet is keresett. Itt már nem az apa, sem a férj nem vetheti a nő szemére, hogy az ő kenyereét eszi. A nő most, ha dolgozik és vannak munkanapjai, a maga gazdája. [...] A kolhoz a munkanapok révén felszabadította a nőt és önállóvá tette.”⁶⁷ Mindezt persze csupán hivatalos pártzsargonban fogalmazta meg a Szovjet Kommunista Párt főtitkára. Az 1936-os sztálini alkotmány a nőket hivatalosan is egyenjogúvá tette a férfakkal.⁶⁸ A jól felépített propaganda-hálózat igyekezett nyomatékosítani az emberekből, hogy a kommunista pártvezetésnek köszönhetően több évtizedes korlátok dőltek le, és lehetőségek tárháza nyílt meg a nők előtt. A sztálini érában az új nőideál az élmunkásnő lett, aki a munkahelyén kiemelkedően teljesít, és akár férfias terepeken, nehezebb fizikai munkakörökben is képes helytállni. Ők lettek a követendő példák minden nő számára.⁶⁹

62 = = Vörös Zászló, 1949. március 10.

63 = = KTÁL, P-1971. Opisz 1. Odinica Zberihányá 17.

64 = = Uo. 20.

65 = = Vörös Zászló, 1949. november 27.

66 = = KTÁL, P-1971. Opisz 1. Odinica Zberihányá 30.

67 = = Lenin–Sztálin, 1950: 364–365.

68 = = SZKPSZ, 1958: 853–854.; Sztálin, 1949: 69.

69 = = Schadt, 2003: 13.

1945. szeptember 29-én Nyugat-Ukrajna Kommunista Pártjának Központi Bizottsága elrendelte, hogy Kárpátontúli Ukrajna női küldöttjeinek regionális gyűlést kell tartani, annak érdekében, hogy fokozzák a női munkavállalást, a termelőmunkában való részvételüket, és hogy ösztönözzék a nők politikai tevékenységének erősödését. Ezután Kárpátontúli Ukrajna Kommunista Pártja Központi Bizottságának titkársága 1945. október 13–14. között kétnapos regionális gyűlést hívott össze Ungvárra, 250 fős létszámmal.⁷⁰ Többek között Iván Turjanica is felszólalt a Néptanács eddigi tevékenységéről, illetve a kárpátaljai nők elhatározták, hogy a szovjet nők hősie példáját fogják követni.⁷¹ Annak érdekében, hogy megszervezzék és fokozzák a női munkavállalást, ún. női tanácsokat hoztak létre. A tanács tagjai végezték a nők körében az agitáló, tömegfelvilágosító munkát. A mezőgazdaság talpra állításához szükség volt arra, hogy minél több női munkaerőt mozgósítsanak és vonjanak be a termelésbe. A kolhozokban szép számmal találunk munkásnőket a legkülönbözőbb munkakörökben. Leggyakrabban mezőgazdasági vagy állatgondozási feladatokat láttak el, sokuk munkacsoportvezetőként tevékenykedett, de akadtak brigadérosok, farmvezetők, kolhozelnökök is. A bátyúi *Bolsevik* kolhozban a fenti táblázatból (4. táblázat) is kitűnik, hogy a nők nagyobb arányban voltak jelen, mint a férfiak, de természetesen különböző feladatokat végeztek a kolhoz életében. Láthattuk, hogy már a kolhoz alakulásakor bekerült egyedüli nőként vezetőségi tagnak Baraté Margit,⁷² majd Lefkó Erzsébet,⁷³ mindketten mezőgazdasági csoportvezetők voltak. Frisman Vilmos elnöksége idején a vezetőségi tagok között már három nőt számolhatunk: Nyeste Ilonát, Béres Lenkét és Sütő Júliát.⁷⁴ Béres Lenke a kolhozirodán dolgozott titkárként, könyvtárosként, ő felelt a kulturális-közművelődési munkákért, a kolhoz faliújságját szerkesztette, szemléltető agitációkat készített. Emlekei szerint „négy polgárit jártam magyarok alatt és utána dolgoztam a községházán, aztán a kolhozirodán és a tüdőkórházba [...], utána pedig Beregszászba a levéltárba.”⁷⁵ Sütő Júlia csoportvezetőnő a nők közötti munkafegyelem megszervezésével volt megbízva. Nyeste Ilona csoportvezetőt pedig megválasztották a kolhoz első női brigadérosának.⁷⁶ A mezőgazdaság élmunkásai között nagy számban voltak nők, akiket magas kormánykitüntetéssel jutalmaztak kitűnő munkateljesítményükért. A *Bolsevik* kolhoz is több élmunkás nővel büszkélkedhetett: Nyeste Erzsébet csoportvezető csoportjával 10 hektáron termelt kukoricát, és 70 mázsa hektáronkénti átlag-

70 == KTÁL, P-14. Opisz 1. Odinica Zberihányá 722.

71 == M. Takács Lajos (szerk.), 1994: 5556.

72 == KTÁL, P-1971. Opisz 1. Odinica Zberihányá 30.

73 == Uo. 17.

74 == Uo. 30.

75 == Béres Lenke-interjú, 2014.

76 == KTÁL, P-1971. Opisz 1. Odinica Zberihányá 30.

termelést ért el.⁷⁷ Sütő Gizella munkacsoportja szintén élenjáró volt a kukoricatermelésben (később a helyi női tanács elnöke lett).⁷⁸ A beregszászi körzet alá tartozó falvakban néhány nő vezető állásban dolgozott, így Bátyúban, Kaszonyban és Rafaján is a falusi szovjet (tanács) elnöki teendőit nők látták el.⁷⁹ A bátyúi falusi szovjet vezetője Kosztyu Erzsébet volt.⁸⁰

A kolhoz állattenyésztésének megszervezése nem volt egyszerű feladat. Az állatok összegyűjtése után fel kellett építeni a szükséges istállókat, tárolókat, amik természetesen a lakosság lebontott melléképületeiből készültek (csűrök, ólak). Az állatállomány sokszor küzdött különféle megbetegedésekkel (tuberkulózis, szembetegség, sömör), illetve a nem megfelelő gondozás vagy a takarmányhiány miatt nagy volt a pusztulási ráta, amiért mindig meg kellett találni a felelőst. Sokszor az állatgondozót, az állattenyésztőt (zootechnikust), az állatorvost (állatfelcsert) vagy a telepvezetőt hibáztatták. Mihovics András, a kolhoz állatorvosa szerint az állattenyésztés megjavítása érdekében meleg és világosított istállókról, valamint jó minőségű takarmányról kell gondoskodni, és nagyobb figyelmet kell fordítani az állatok tisztántartására és helyes takarmányozására.⁸¹ B. Ida bátyúi adatközlőm előbb mezei munkákra volt beosztva, majd később fejőnőként dolgozott a tehenészetben, amire így emlékezett vissza: „48-tul már a kolhozba dolgoztunk, majd utána, mondom neked, csoportvezető lettem [...]. Akkor fejőnő vótam, 27 tehenem vót. Kézzel fejtem [...]. Vót olyan nap, hogy kézzel 320 litert is fejtem. [...] Háromszor mentem fejni, oszt abrakolni kellett a teheneknek, kaptunk három zsák abrakot. Beáztattuk reggel, 40–50 vederbe is szét kellett hordani. [...] Úgyhogy én fejni 17 évig fejtem.” Visszaemlékezése szerint volt a kolhozban több élmunkás fejőnő is, de ő mindig lemaradt tőlük, mert a karámban a körülmények nem voltak a legjobbak, és szerette fejés előtt alaposan megtisztítani a jóságokat.⁸² A kolhoz telepvezető pozíciójában az évek során több ember megfordult, általában más-más felügyelte a sertés-, szarvasmarha- és baromfi-gazdaságokat. 1952 augusztusában a sertés- és szárnyastelep vezetőjének Révész Máriát jelölték ki. A betöltött szerepért havonta 30 munkanapot számoltak fel neki.⁸³ „Mint farmvezető, elsőrendű kötelességemnek tartom gondoskodni arról, hogy az állatgondozók jól kezeljék és takarmányozzák a sertéseket. Az eredmény nem marad el. Az utóbbi hónapokban 10 kocától 160 malacot nyertünk.”⁸⁴

77 == Sztálini Győzelem, 1951. október 17.

78 == Vörös Zászló, 1950. május 28.

79 == Sztálini Győzelem, 1952. március 8.

80 == Sztálini Győzelem, 1952. június 14.

81 == Sztálini Győzelem, 1952. október 25.

82 == B. Ida-interjú, 2014.

83 == KTÁL, P-1971. Opisz 1. Odinica Zberihányá 39.

84 == Sztálini Győzelem, 1952. november 26.

A szocialista mezőgazdaság kollektivizálásának egyik nagy fejleménye a Gép- és Traktorállomások (ГТÁ) felállítása volt, amitől a pártvezetés a termelés fellendítését várta. A ГТÁ-k feladata volt, hogy traktorokkal, mezőgazdasági gépekkel szolgáltatást nyújtsanak a kolhozok számára, ezáltal segítsék munkájukat. „Kárpáton túl parasztjai számára felejtethetlen az 1946. év. Akkor jelentek meg földjeiken először a traktorok.”⁸⁵ A Bolsevik kolhoz a bótrágyi ГТÁ-val állt szoros munkakapcsolatban, minden gazdasági évben összeállították a traktorral végzendő munkálatok tervét (szezonális vetés, aratás, boronálás stb.), majd erről megkötötték a szerződést.⁸⁶ A ГТÁ-k rendszerint tanfolyamokat hirdettek, ahol a kolhoztagokat traktorossá, kombájnvezetővé képezték ki. A képzés általában három hónapos volt, amiért a résztvevőknek munkanapot számoltak fel. Az 1951. január 11-én tartott közgyűlésen határoztak arról, hogy négy kolhozistát elküldenek traktorista kurzusra a beregszászi gépesítési iskolába.⁸⁷ A január 24-ei jegyzőkönyv szerint Kun Dezső kolhozelnök ismertette azt az igazolást, amit a beregszászi ГТÁ küldött, eszerint Baraté Mária részére el kell számolni a tanulásért járó munkanapokat.⁸⁸ Baraté Mária a lehetőségről így nyilatkozott: *„Szüleim a vuzlovei Bolsevik kolhoz tagjai, én pedig a berehovoi traktorista tanfolyam hallgatója vagyok. [...] A tanfolyam elvégzése után traktorista leszek. Munkámmal méltó akarok lenni Pasa Angelinához [...]. Be fogom bizonyítani, hogy mi nők is alkalmasak vagyunk a traktor vezetésére. Kövessétek példámat. Traktorra lányok!”*⁸⁹ Az iskola elvégzése után, 1951 márciusában Baraté Mária már a bótrágyi ГТÁ traktorosaként dolgozott.⁹⁰ Az 1950-es évek sajtójában nagy visszhangot kaptak a traktoristanők. A nőket traktorra ültető kampányban hatalmas szerepe volt a szovjet példának.⁹¹ A vezetőség mindent bevetett a szakma népszerűsítése érdekében, sajtócikkek, filmek, plakátok, brosrák, dalok, versek stb. jelentek meg. A bótrágyi ГТÁ-ban Baraté Mária és Orosz Rozália volt az első két női traktoros,⁹² akik rendszeresen felhívással fordultak a többi nőhöz,⁹³ hogy iratkozzanak be a gépesítő iskola három hónapos traktoros tanfolyamára: *„Legyetek traktoristák, hogy minél előbb ГТÁ-nkban is megalakíthassuk az első női traktorbrigádöt.”*⁹⁴ Tóth Eszter Zsófia történész szerint a traktoristanőkkel akarták szimbolizálni, hogy a nők teljesen egyenjogúak a férfakkal, és bármilyen munkában azonos teljesítményre ké-

85 = = Sztálini Győzelem, 1952. február 10.

86 = = KTÁL, P-1971. Opisz 1. Odinica Zberihányá 30, 39.

87 = = Uo. 30.

88 = = Uo. 30.

89 = = Sztálini Győzelem, 1951. január 3.

90 = = Sztálini Győzelem, 1951. március 7.

91 = = Pasa Angelina (1913–1959) a Szovjetunió legismertebb, többszörösen kitüntetett traktoristanője volt. Szovjet Falu, 1950. szeptember 30.

92 = = Sztálini Győzelem, 1951. december 19.

93 = = Sztálini Győzelem, 1952. március 26.

94 = = Sztálini Győzelem, 1951. április 7.

pesek.⁹⁵ Vaszkó Zsófia (2. kép) szintén a bótrágyi GTÁ gépkezelőjeként dolgozott. „Két éve már annak, hogy elvégeztem traktoristaképző tanfolyamot, majd a mezői munkában résztvéve, rendszeresen túlteljesíttem váltásonkénti feladataimat. Újra eljött az ősz és újabb tanfolyamra küldött el a gép- és traktorállomás igazgatósága. Örültem, hiszem most már megtanulhattam a kombájn kezelését is. Ezévből már részt vettem a »Bolshevik« kolhoz vetéseinek betakarításában. Feladataimat rendszeresen 130-150 százalékra teljesítettem.”⁹⁶ Vaszkó Zsófiáról rengetegszer írtak a helyi lapok, női példaképként jelent meg.⁹⁷

2. kép. Vaszkó Zsófia traktor- és kombájnkezelő, 1952⁹⁸

Az 1952. október 1-én összeült közgyűlés három bátyúi kolhoztagot küldött a bótrágyi GTÁ-ra tanulni: Demjén Gizellát, Demjén Jolánt és Jenei Emmát. Szerencsém volt Emma névvel interjút készíteni, aki lánykorában a kolhozirodán dolgozott a könyvelő mellett, segítőként.⁹⁹ Traktorosként szerzett élményeit érdekes volt meghallgatni: „Mikor az irodán dógoztam, képzeljétek el el akartak vinni gyapotot szedni. Édesapám meg azt mondta, inkább űtet vigyék, de ű a lyányt sehova nem engedni [...], és akkor volt itt valami nő, vezető nő, szedte az izéket traktoristának, oszt akkor azt mondta, ha nem engedtek engem gyapotot szedni, akkor menjek traktoriskolára. Elmentem traktoriskolára, Bótrágyra tanulni [...] nagy hideg garázsba vagy mibe ugyi ott mutogatták a traktornak minden részét, aztat ott elmagyarázgatta a tanár, minden, na de azt még kellett próbálgatni összefeje rakni, jaj, annyit sírtam, hall-

95 == Tóth, 2010: 58.

96 == Sztálini Győzelem, 1952. november 7.

97 == Sztálini Győzelem, 1952. szeptember 13.

98 == Sztálini Győzelem, 1952. augusztus 20.

99 == KTÁL, P-1971. Opisz 1. Odinica Zberihányá 39.

játok, de az én anyám velem együtt. Annyit sírt, hogy nem gondolta, hogy fiatalon nekem ilyen munkát kellesz megpróbálni. [...] akkor még dőgoztunk a traktoron, mán vót idősebb, mint kíségítő, úgy dőgoztunk mellette. Jaj, oszt vót egy kaszonyi brigadéros. Szántottunk ott ni a kaszonyi hegy alatt, oszt ott meg ott ment a határ. Azt mondja a brigadéros, te Rózsi, az meg kaszonyi vót, oda figyelj, azt mondja, nehogy a dróthoz is hozzáérj, a meg ahogy a kabinba ült, én meg mellette, egyszer püff, neki a drótnak. Jaj, mikor elkezdett szólni a sziréna, jött a lú hátán a katona, mellette meg a nagy farkaskutya [...]. Na, jön a brigadér, ahogy lekapott benniünket [...] Nagy dolog vót e. Te Rózsi, én többet teveled nem megyek, nem én. [...] vót egy brigadérdirektor, azt az nem akart engem kiengedni [...]. Azt mondta, jó munkás vagyok, üljek én ott, ahon vagyok, mondom, akkor fizessenek, én ebből élni meg család nem tudok, adjon nekem elbocsájtó levelet, úgyhogy kiharcoltuk, valami nagy nehezen kihúztam a kolhozból.”¹⁰⁰

A propaganda minden igyekezete ellenére kárpátaljai nőket csak elvétele talá-lunk férfiasnak mondható szakmákban, a traktoros karrier nem volt vonzó számuk-
ra, s inkább megmaradtak a tradicionális női területeken. A kommunista korszak hosszú évtizedei átalakították Kárpátalja struktúráját, a helyi lakosság kénytelen volt hozzászokni a rendszer okozta változásokhoz. Interjúalanyaim élettörténetét ismer-
ve, mai szemmel nézve egy roppant nehéz, megpróbáltatásokkal teli korszakban kellett élniük, ahol a véleménynyilvánítás, az esetleges ellenállás nem volt elfo-
gadható. A szovjet pártvezetés megszüntette a magántulajdont, és az egyéni gazda-
ságok helyett kollektív gazdaságokat hozott létre. Az erőszakos kolhozosítás – a pro-
paganda minden igyekezete ellenére – nem nyerte el a nép tetszését, viszont a meg-
félemlítések, az üldözések és a háború utáni kilátástalanság miatt nem maradt más
választási lehetőségük, mint benyújtani a belépési kérelmüket. Az új tagoknak be-
szolgáltatási kötelezettségnek kellett eleget tenniük, földjeiket, termelőeszközeiket,
állataikat át kellett adni a kolhozok számára. Minden kolhoznak megadott termelési
tervet volt szükséges teljesíteni, a tagok pedig az elvégzett munkanapjaik után
részesülhettek jövedelemként a terméshozamból. A *Bolsevik* kolhozban szép szám-
mal találunk nőket, akik a gazdasági kényszer, a jobb megélhetés okán léptek be, s
főként mezőgazdasági vagy állatgondozási feladatokat láttak el. Általánosan jellemző
volt a kolhozok életére a munkafegyelem hiánya, a folyamatos létszámcsökkenés,
a tervek alulteljesítése, az éves gazdasági jelentések meghamisítása, ami végül hozzá-
járult a kolhozrendszer összeomlásához.

100 = = Lánykori nevén Jenei. Izsák Emma-interjú, 2014.

=== Levéltári források ===

Kárpátaljai Területi Állami Levéltár (KTÁL)
KTÁL, Fond P-14. Opisz I. (leírási egység).
Odinica Zberihányá (őrzési egység) 722.

KTÁL, Fond P-1971. Opisz I.
Odinica Zberihányá 2., 3., 5., 8., 10., 17., 20., 22., 30., 31., 33., 39., 41., 43.

=== Sajtó ===

Vörös Zászló, 1946. július 11. Közlemény.

Vörös Zászló, 1946. augusztus 1. A falusi tanácsok feladatai.

Vörös Zászló, 1947. április 20.

A kolhozgazdálkodás mint a boldogulásunk legbiztosabb útja.

Vörös Zászló, 1947. augusztus 3. A kulák az csak kulák, az ellenségünk marad.

Vörös Zászló, 1948. július 4. Előre a kollektív gazdálkodás útján.

Vörös Zászló, 1948. augusztus 15. Harc a kulákság ellen.

Vörös Zászló, 1948. november 18. Kolhozagitáció Vuzlovén.

Vörös Zászló, 1949. március 10. A kolhoz munkarendje.

Vörös Zászló, 1949. november 27. A gáti Bugyonnij kolhoz elsőfokú pártszervezete beszámoló és választó gyűléséről.

Vörös Zászló, 1950. május 28. Kövessük élenjárókat.

Sztálini Győzelem, 1951. január 3. Traktorra lányok.

Sztálini Győzelem, 1951. március 7. Méltók leszünk Pasa Angelinához.

Sztálini Győzelem, 1951. március 24. Az artel ellenőrző bizottsága.

Sztálini Győzelem, 1951. április 7. Kövessétek példánkat.

Sztálini Győzelem, 1951. október 17. Lendítsük fel a nők körében a felvilágosító munkát.

Sztálini Győzelem, 1951. december 19. Traktorra leányok! A bótrágyi GTÁ traktoristanőinek levele a GTÁ működési körzetébe tartozó kolhozok nőihez.

Sztálini Győzelem, 1952. február 10. A gépesítők harci feladata.

Sztálini Győzelem, 1952. március 8. A szovjet nők, a kommunizmus aktív építői.

Sztálini Győzelem, 1952. március 26. Levél az uzshorodi körzet szürtei GTÁ női traktorbrigádjához.

Sztálini Győzelem, 1952. június 14. A nő nagyterő a kolhozban.

Sztálini Győzelem, 1952. augusztus 20. GTÁ-ánk kiváló dolgozói.

Sztálini Győzelem, 1952. szeptember 13. Kombájnvezető leveltem.

Sztálini Győzelem, 1952. szeptember 20. A kolhozrendszer újabb győzelmének bemutatása.

Sztálini Győzelem, 1952. október 8. Lenin–Sztálin zászlaja alatt, a kommunizmus győzelme felé vezető úton.

Sztálini Győzelem, 1952. október 25. Szoros kapcsolatban a tömegekkel.

Sztálini Győzelem, 1952. november 7. Köszönöm a kommunista pártnak.

Sztálini Győzelem, 1952. november 26. Faliújságjaink terjesztik az élenjárók tapasztalatait.

Sztálini Győzelem, 1952. december 27. Mi a teendője a kolhoz ellenőrző bizottságának?

Szovjetszkaja Szibír, 1935. február 20. Примерный устав сельскохозяйственной артели.

Szovjet Falu, 1950. szeptember 30. Lányokat a traktorra! Szovjet Ukrajna összes fiatal kolhozistanóihez.

=== *A szerző által készített interjúk* ===

B. Ida (szül. 1928). Bátyú, 2014. szeptember 1.

Béres Lenke (szül. 1929). Bátyú, 2014. augusztus 28.

Demjén Gizella (szül. 1941). Bátyú, 2015. július 24.

Hidi Erzsébet (szül. 1936). Nagydobrony, 2016. augusztus 25.

Izsák Emma (szül. 1934). Bátyú, 2014. szeptember 30.

Ködöböcz Veronka (szül. 1928). Beregsom, 2016. február 12.

Ködöböcz Emma (szül. 1935). Bátyú, 2016. február 14.

Sütő Róza (szül. 1933). Bátyú, 2015. április 22.

Szanyi Jolán (szül. 1937). Nagydobrony, 2017. február 9.

Tuba Gizella (szül. 1942). Bátyú, 2015. július 24.

Tuba Olga (szül. 1930). Bátyú, 2018. február 8.

==== Nyomtatott források ====

Lenin–Sztálin, 1950

Lenin–Sztálin: *A munkáról. Gyűjtemény Lenin és Sztálin műveiből.*
Budapest, Szikra. 318–334, 343–366.

SZKPSZ, 1958

A Szovjetunió Kommunista Pártja a Szakszervezetekről.
Budapest, Táncsics Kiadó. 382–419, 639–744, 856–903.

Sztálin, 1949

Sztálin: *A Szovjet Szocialista Köztársaságok Szövetségének Alkotmánytervezetéről.*
A Szovjet Szocialista Köztársaságok Szövetségének Alkotmánya (Alaptörvénye).
Budapest, Szikra.

==== Hivatkozott irodalom ====

Beregszászi–Cserniczkó, 2004

Beregszászi Anikó – Cserniczkó István. *...itt mennyit ér a szó? Írások a kárpátaljai magyarok nyelvhasználatáról.* Ungvár, PoliPrint.

Beregszászi–Cserniczkó, 2016

Beregszászi Anikó – Cserniczkó István: A pénz beszél: a mai Kárpátalja területén osztozó birodalmak nyelvpolitikája a bankjegyeken megjelenő nyelvek tükrében. *Alkalmazott Nyelvtudomány*, 1. sz.

Dupka, 2014

Dupka György: *A szovjet hatóság megtorló tevékenysége Kárpátalján (1944–1991).*
Ungvár–Budapest, Intermix Kiadó.

Kalmár, 2014

Kalmár Melinda: *Történelmi galaxisok vonzásában. Magyarország és a szovjetrendszer 1945–1990.* Budapest, Osiris Kiadó.

Móricz, 1995

Móricz Kálmán: *Nagydobrony.* Beregszász–Budapest, Mandátum – Hatodik Síp Alapítvány.

M. Takács Lajos (szerk.), 1994
Aprópénz a történelem színpadán. A kárpátaljai magyar nyelvű sajtó 1945–1948.
Szerkesztette: M. Takács Lajos. Ungvár–Budapest, Intermix Kiadó.

Ofcinszkij, 2010
Ofcinszkij, Roman: Szovjet Kárpátalja (Kárpátontúli terület) 1944–1991.
In: *Kárpátalja 1919–2009.* Szerkesztette: Fedinec Csilla – Vehes Mikola.
Argumentum – MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézete. 209–376.

Schadt, 2003
Schadt Mária: „*Feltörekvő dolgozó nő*”. *Nők az ötvenes években.*
Pécs, Pro Pannonia Kiadói Alapítvány.

Tóth, 2010
Tóth Eszter Zsófia: *Kádár leányai. Nők a szocialista időszakban.*
Budapest, Nyitott Könyvműhely.

Váradi, 2019
Váradi Natália: A szovjet hatalom kiépítésének kezdeti lépései
Kárpátalján 1944–1946. *Betekintő*, I. sz. 43–53.

Varga, 2014
Varga Zsuzsanna: *Modelltranszferek Keletről és Nyugatról. Mezőgazdasági
termelőszövetkezetek Magyarországon 1949–1989.*
Budapest, Akadémiai doktori értekezés.

Kulcsszavak

=====

határon túli magyarok. mezőgazdaság, Szovjetunió

/ The Village Peasantry: The Characteristics of the Inner Life of a Kolkhoz in Transcarpathia, 1948–1953 /

After the Second World War, the eastern half of Europe came under the sphere of interest of the Soviet Union, where the construction of the Soviet system began in a scenario-like manner. With the occupation of the Red Army in the autumn of 1944, Transcarpathia also entered the melting pot of the communist regime. By the Soviet-Czechoslovak Convention signed on 29 June 1945, it became part of the Soviet Union, and by a decree of the Presidency of the Supreme Soviet of the Soviet Union of 22 January 1946, it became the Zakarpattia Oblast of the Ukrainian Soviet Socialist Republic. Transcarpathia was basically an agrarian region, where a significant part of the population lived from agricultural activities. The basis of the Stalinist system was nationalization, that is, the abolition of private property, from which agriculture could not be left out. With the establishment of kolkhozes, they gradually switched from individual to collective farming and joint (social) cultivation of land. The collectivization was based on the Stalinist model, between 1946 and 1950 the agricultural production of Transcarpathia was completely transformed into the Soviet model. With this measure of agricultural policy, a radical turn took place in agriculture and in the life of the peasantry. The present study explores the process and main features of the development of the kolkhoz system. It tries to show how a collective economy based on the Soviet model developed and functioned through the documents of the Bolshevik kolkhoz in Batiovo and through the recollections of the local population.

= Erdélyi kommunisták =
////////////////////////////////////

=== Antal Róbert-István =====

/// Jordáky Lajos letartóztatása és börtönévei (1952–1955)

Jordáky Lajos (1913–1974) kolozsvári munkáscsaládból származó, erdélyi magyar politikus volt. A két világháború közötti korszakban a Romániai Szociáldemokrata Párt kolozsvári tagozatában végzett politikai tevékenységet. 1940–44 között a magyarországi SZDP-ben végzett szakszervezeti szervezőmunkát. A „kis magyar világ” alatt elvégezte a Kolozsvárra visszatért Ferencz József Tudományegyetem Közgazdasági Karát is, 1944-ben doktori címet szerzett. A szovjet csapatok kolozsvári bevonulása napján, 1944. október 11-én belépett a Román Kommunista Pártba. 1944 ősze és 1945 márciusa között az észak-erdélyi ideiglenes szovjet katonai közigazgatás alatt a régió végrehajtó hatalmát jelentő Országos Demokrata Arcvonal (ODA)¹ Központi Végrehajtó Bizottság társelnöke volt. 1946 elején kizárták a kommunista pártból, ezután több helyen végzett politikai, rehabilitációs munkát, amellyel az RKP-ba való visszavételét próbálta meg elérni. A kolozsvári Állami Magyar Színház kommunista irányítás alá helyezése például Jordáky tevékenységéhez fűződik. Jordáky 1944 és 1952-es letartóztatása között, habár 1946 után már nem volt párttag, mindig elkötelezett sztálinista maradt.

Az ötvenes évek elején a kelet-európai koncepciók perек sorozata mindegyik szovjet táborhoz tartozó államot érintette. A szovjet–jugoszláv szakítás után azonnal megkezdődtek a kozmopolitizmus, a nacionalizmus és a cionizmus elleni koordinált kampányok. A romániai perек esetében az RKP főtitkára, Gheorghe Gheorghiu-Dej² megszabadult a titkárság többi tagjától is. Így 1952-ben eltávolították a pártból, majd letartóztatták a „moszkovita” Vasile Luca³ pénzügyminisztert, Ana Pauker⁴ külügyminisztert és a hazai frakcióhoz tartozó, ám a moszkovitákhoz közel álló belügy-

1 == A Román Kommunista Párt, az RSZDP, Petru Groza Ekésfrontja és több kisebb szervezet koalíciója.

2 == Gheorghe Gheorghiu-Dej (1901–1965) román kommunista politikus, 1945-től az RKPRMP főtitkára.

3 == Vasile Luca / Luka László (1898–1963) magyar származású romániai kommunista politikus. A második világháborút a Szovjetunióban töltötte, onnan tért haza 1944 őszén. 1948–52 között az ország pénzügyminisztere.

minisztert, Teohari Georgescut⁵ is. A titkárság ötödik tagja, a volt szociáldemokrata Lothar Rădăceanu is börtönbe került 1952-ben. A letartóztatások nem álltak meg az RKP-n belül, hanem kiterjedtek az ország nemzeti kisebbségeire, annak vezetőire is. Tanulmányom központi szereplőjének, Jordáky Lajosnak a letartóztatása, vizsgálati fogsága, majd pere is ebbe a folyamatba helyezhető.

A kirakatpercek esetében a letartóztatás és a vád egy mellékszálból vagy mellékperből indult ki.⁶ Az erdélyi magyar kommunisták esetében a koncepció persorozat kiindulópontját az 1949-ben Márton Áron püspökkel együtt letartóztatott Teleki Ádám gróf vallomásai jelentették. Miután letartóztatták, Teleki „bevallotta”, hogy a bukaresti magyar Politikai Misszió (a két ország között 1947-ig nem volt hivatalos kapcsolat) vezetői Romániában kémhálózatot működtettek. Teleki szerint a vádlottak mindannyian tevékenyen részt vettek az információk külföldre továbbításában, végcélként Észak-Erdélynek a Magyarországhoz való csatolását határozva meg.

Az erdélyi magyar kommunisták esetében a titóizmus vádja hamar érvényét vesztesítette, ezt követően felbukkant a kémtevékenység és az idegen hatalmak segítése, a megfelelő személyt erre a burzsoá Nagy Ferencben, a magyar kisgazda miniszterelnökben találták meg. A Securitate végig azt próbálta bebizonyítani, hogy a letartóztatottak aktívan hozzájárultak az Észak-Erdély Magyarországhoz csatolását elősegítő információgyűjtéshez. A Securitate előtt tett vallomásokot elemezve úgy tűnik, mintha 1944 őszén az Erdélyi Párt elnöke, Teleki Béla egy tervet készített volna Észak-Erdély megtartása érdekében. Ezért az 1944 őszén a polgári oldallal tárgyalásokat kezdeményező baloldaliakat – Csörgör Lajost,⁷ Demeter Jánost,⁸ Balogh Edgárt,⁹ Kovács Katona Jenőt¹⁰ – sőt mi több, a börtönből kiszabadult kommunistákat (Veress Pált és Simó Gyulát) is bevonta ebbe a tervébe. A koncepció szerint miután Magyarország nem ugrott ki a háborúból, és a szovjet bevonulás után Észak-Erdély nem maradt Magyarországnál, Nagy Ferenc miniszterelnök „*létrehozott egy informá-*

4 = = Ana Pauker (1893–1960) zsidó származású romániai kommunista. 1943 előtt a Komininternben politizált, 1948–52 között az ország külügyminisztere volt.

5 = = Teohari Georgescu (1908–1976) román kommunista politikus. A második világháború alatt Romániában ült börtönben, majd 1944 őszén hamar a moszkovitákhoz osatlakozott. 1945–52 között az ország belügyminisztere.

6 = = Tismăneanu, 2014: 156.

7 = = Csörgör Lajos (1904–2003) fogorvos, kommunista politikus. A Bolyai Egyetem első rektora, majd a marosvásárhelyi Orvosi és Gyógyszerészeti Intézet rektora volt.

8 = = Demeter János (1908–1988) jogász, kommunista politikus. Kolozsvár szovjet megszállása után a város alpolgármestere, az Magyar Népi Szövetség (MNSZ) egyik vezetője.

9 = = Balogh Edgár (1906–1996) publicista, kommunista politikus, szerkesztő. Csehszlovákiai kitelepítése után az erdélyi baloldaliak egyik oszlopos tagja, a *Korunk* folyóirat állandó szerzője. A második világháború után, 1949-ben a Bolyai Egyetem rektora.

10 = = Kovács Katona Jenő (1910–1944) író, újságíró, kommunista politikus. 1944. október elején, pár nappal a szovjetek kolozsvári bevonulása előtt a magyar csendőrség elhurcolta. Sosem került elő, a kommunista mozgalom mártírként tekintettek rá.

ciós hálózatot Észak-Erdély területén azzal a céllal, hogy az anyagokat gyűjtsön a párizsi békekonferencia számára és Észak-Erdély Magyarországhoz való csatolását elősegítse.¹¹ Lényegében itt a bukaresti magyar Politikai Misszió tanácsosait, a kiscgazda Nékám Sándort, a kommunista Gyöngyössy Istvánt, az erdélyi Gyallay-Pap Domokost és Demeter Bélát, valamint Teleki Pál fiát, Teleki Gézát is a hálózat működtetőinek tartották.¹² A nyomozás szerint a magyar kémhálózat működésének kulcsfigurája Nékám Sándor követségi tanácsos volt. Ezért is alakulhatott át a Jordáky-csoport ügye hazaárulási perré. A bukaresti magyar követség tagjai rendszeresen informálódtak az erdélyi magyar vezetőktől, vagyis ebből a szempontból a Securitate állítása az információs hálózatról valós volt. Azonban ezek a külügyi jelentések semmiképpen sem merítik ki a kémhálózat szervezése és a kémtevékenység fogalmát.

= = = Jordáky Lajos letartóztatása és vizsgálati fogsága

1952. július 24-én a Securitate munkatársai elrendelték Jordáky letartóztatását. Ekkor még csak „munkásosztályellenes és ellenforradalmi tevékenységre” való hivatkozással kellett volna Jordákyt őrizetbe venni. Jordákyt 1952. augusztus 29-én tartóztatták le. Egy nappal később, augusztus 30-án letartóztatták Balogh Edgárt (öt másodsor, mert először 1949-ben is vették őrizetbe, és 1951-ben engedték szabadon) és Demeter Jánost is. Csörgör Lajos 1949. november 3-ától volt fogságban, és az Ocnele Mari-i munkatáborból vitték Bukarestbe. Ugyanakkor 1952. augusztus 29-én letartóztatták Veress Pált és Nemes Józsefet is (mindketten 1944 őszén börtönből kiszabadult kommunisták voltak).¹³ A csoporthoz csapták még ötödikként Székely Andrást,¹⁴ akit 1951. április 27-én tartóztattak le.¹⁵

A fogvatartottakat zárt teherautóba tették és Bukarest felé indították. A belügyminisztérium pincéjében pár pillanatra megpillantották egymást, akkor tudatosult bennük, hogy az erdélyi magyar kommunistákat érintő vizsgálat készül. Jordáky kihallgatásait Moldovan Iosif¹⁶ hadnagy vezette. Az első kihallgatásra 1952. szeptember 6-án, Jordáky születésnapján, az utolsóra pedig 1953. május 5-én került sor. Az első alkalommal éjjel 2-től reggel 8:30-ig tartó kihallgatáson Jordáky személyes adatait, családi állapotát, foglalkozását, külföldi utazásait tisztázták. Az 1932–1944 közötti politikai tevékenységét, szociáldemokrata éveit is röviden összefoglalta. Leginkább a szocialista fiatalok megszervezését emelte ki, akik végig a két baloldali párt – a szociáldemokraták és a kommunisták – egységéért emelték fel a hangjukat. További

11 = = ACNSAS, P. 000217, 1, 12. Jordáky Lajos kihallgatási jegyzőkönyve, 1952. szeptember 6.

12 = = Uo. 17.

13 = = ACNSAS, P. 000217, 9, 383. Veress Pál kihallgatási jegyzőkönyve, 1953. január 8.

14 = = Székely András (1923–?). A Marosvásárhelyi Orvosi Egyetem hallgatója.

15 = = ACNSAS, P. 000217, 1, 7. Moldovan Iosif Securitate-tiszt összefoglalója, 1953. május 5.

16 = = Moldovan Iosif (1929–1974). A Securitate bűnügyi vizsgálati csoport alhadnagya 1953-tól. 1963-tól áthelyezték a külügyi hírszerzéshez. Lásd: A Securitate tisztjeinek listája: http://www.cnsas.ro/cadrole_securitatii.html (letöltve: 2020. 02. 27.).

tevékenységét ismertette közölte, hogy a magyar impérium alatt a magyar szociáldemokrata pártban volt tag. Az 1944 és 1952-es letartóztatása közti időszakról fontosnak tartotta megemlíteni az 1944-es belépését az RKP-ba, a szakszervezeti tanácsi elnöki funkcióját, majd a kolozsvári RKP titkári posztját is. Szűkszavú közlésben tért ki arra, hogy „1946 márciusában kizártak a pártból arra hivatkozva, hogy elhajlottam a párt vonaláról”. Ugyanekkor kitért a Bolyai Tudományegyetemről való elbocsájtására, és néhány szóval ismertette a későbbi munkahelyeit, így az Állami Magyar Színházi tevékenységét is.¹⁷

Az első kihallgatása után a vallatások majdnem naponta követték egymást. Általában a már korábban elmondottak tisztázását kívánták Jordákytól. Pár nappal az első kihallgatása után visszatértek az „*elhajlottam a párt vonaláról*” állításra, és ekkor Jordákynek már konkrétumokat is fel kellett sorolni. Például 1952. szeptember 12-én azt vallotta, hogy az elhajlásai egyes nacionalista-sovinisza mondatokban és a pártfegyelem megsértésében konkretizálódtak. Az elsőre az 1945. márciusi hídalmasi esetet¹⁸ hozta fel, valamint azt, hogy támogatta az Erdélyi Múzeum Egyesület és az Erdélyi Tudományos Intézet megmaradását Kolozsváron, amelyek „*a horthyizmus alatt csak magyar kérdésekkel foglalkoztak*”. A pártfegyelem megsértésére pedig azt hozta fel példának hogy „*bizonyos kérdéseket Csögörrel, Demeter Jánossal, mint egyénekkkel beszéltem meg, és nem a Pártgyűlésen vitattuk meg ezeket a kérdéseket*”.¹⁹

Jordáky 1952. szeptember 19-i kihallgatásán még nem szólt Észak-Erdély Magyarországhoz történő visszacsatolásáról, hanem nacionalizmusnak tudta be a saját, autonóm Erdély-koncepcióját, amit Románián belül képzelt el.²⁰ 1952. november 19-én maratoni, reggel 8-tól éjfélig tartó vallatást szenvedett végig. Ekkor újra ismertette politikai pályáját, egészen a letartóztatásáig. Ezt követően a magyar rendőrséggel való kapcsolatát firtatták, rátérve az 1943-as letartóztatására is. Jordáky vallomásában úgy nyilatkozott, hogy a kolozsvári magyar rendőrséggel és kémelhárítással is kapcsolatban volt. Különbféle információkat adott át az SZDP szervezetéről, létszámáról stb. A további kérdésekre válaszolva közölte, hogy „*az angol titkosszolgálat ügynökével, Kovács Imrével is kapcsolatban álltam*”.²¹ Informatív kapcsolatai közé sorolta

17 == ACNSAS, P. 000217, 1, 12. Jordáky Lajos kihallgatási jegyzőkönyve, 1952. szeptember 6.

18 == 1945 elején Jordáky Lajos több felfegyverezett magyar munkás társaságában a Szilágy megyei román többségű Hídalmasra szállt ki. Miután a tüntető román parasztok állítólag rátámadtak a magyar munkásokra, Jordáky parancsot adott a fegyverhasználatra, amelynek eredményeképpen több román megsebesült.

19 == Uo. 30. Jordáky Lajos kihallgatási jegyzőkönyve, 1952. szeptember 16.

20 == Uo. 60. Jordáky Lajos kihallgatási jegyzőkönyve, 1952. december 31.

21 == Uo. 67. Jordáky Lajos kihallgatási jegyzőkönyve, 1953. január 24. Kovács Imre valóban kapcsolatban állt a brit titkosszolgálat egyik munkatársával, Basil Davidson újságíróval, így Jordáky vallomásának ez a része nem konstruált. Sőt éppen a háború alatti magyar ellenállási mozgalom tarkaságát, sokféle árnyalatát érzékelteti.

a „Nagy-féle kémhálózatához tartozó Nékám Sándort” is. Jordáky szerint amikor találkoztak, akkor Nékámmal leginkább az egyetemi kérdésekről beszéltek.

A kihallgatások 1952 végéhez közeledve ritkultak. A következő évben az első kihallgatásra 1953. január 24-én került sor. Ekkor viszont kétszer is kihallgatták, éjszaka 0:45-től hajnali 4-ig és 15:30-tól 19 óráig. Két fontos személyről és a velük való kapcsolatáról faggatták. Az éjszakai kihallgatáson Demeter János testvéréről, Demeter Béláról, míg a nappali kihallgatáson a szociográfus, statisztikus Venczel Józsefről igyekeztek többet megtudni.²² Így tehát Jordákyt is kikérdezték Venczelről. Jordáky itt bevallotta, hogy neki személyesen Venczel József mesélte el, hogy Demeter Béla jelentéseket készít a Magyar Békeelőkészítő Osztály számára az egyetemről, az 1945-ös földreformról, az Erdélyi Magyar Gazdasági Egyesületről (EMGE), a magyar szervezetekről és a különböző magyar felekezeti iskolákról.²³

A nappali kihallgatáson Jordáky Venczelről azt nyilatkozta, hogy Venczelnek a kolozsvári egyetemre kerülése után lettek barátok, mivel Jordáky ekkor a kar dékánja volt. Kihallgatása során még azt is mondta, hogy Venczellel annak 1947-es letartóztatásáig kapcsolatban voltak. Az azt firtató kérdésre, hogy miről beszélgettek ezeken a találkozókon, Jordáky kitérő, általános választ adott. „Különböző, politikai, filozófiai, kulturális problémákról beszélgettünk” – nyilatkozta. Végül Jordáky nem tudott válaszolni arra a kérdésre sem, hogy miért tartóztatták le Venczelt. Csak feltetelezte, hogy „reakciós, katolikus tevékenysége miatt, mert Venczel egy megrögzött katolikus volt”.²⁴

A hálózati tevékenységről szólva Jordáky elmondta, hogy 1945–46 fordulóján többször találkozott Nékám Sándor bukaresti követségi tanácsossal, akit értesített bizonyos erdélyi magyar ügyekről. Így informálta Nékámot az erdélyi magyar iskolákról, az egyetemről, a szervezetekről, a Maniu-gárdák atrocitásairól és az 1945. március 6-án hivatalba lépő Groza-adminisztrációról is.²⁵ 1953. január 31-i kihallgatásán beszélt először bővebben Jordáky a Nékámmal való kapcsolatáról. Az ismeretségüket firtató kérdésre Jordáky azt válaszolta, hogy 1945 ősze óta ismerte Nékámot, amikor az Kolozsváron járt, és meglátogatta a magyar egyetemet. A következő mondataiban viszont nagyon súlyos állításokat tett. Azt nyilatkozta, hogy „Nékámmal informatív kapcsolataim voltak, amikor 1945–46 fordulóján szerveztem a hálózatába, hogy információkat szolgáltatassak neki”. Jordáky szervezését azzal magyarázta, hogy egyik beszélgetésük alkalmával Nékám felvetette, Jordáky szállítson információkat neki, hogy azt a Nagy Ferenc vezette kormány felhasználhassa a béke-

22 = = A többi letartóztatott esetében is 1953 januárjában bukkant fel Venczel József személye. Demeter Jánost például 1953. január 23-i kihallgatásán kérdezték először Venczelről (mikor, hol, milyen körülmények között ismerkedtek meg, mit tud róla stb.). ACNSAS, P. 000217, 1, 248. Venczel József kihallgatási jegyzőkönyve, 1953. január 30.

23 = = Uo. 102. Jordáky Lajos kihallgatási jegyzőkönyve, 1953. március 13.

24 = = ACNSAS, P. 000217, 1, 95. Jordáky Lajos kihallgatási jegyzőkönyve, 1953. március 2.

25 = = Uo. 13. Moldovan Iosif Securitate tiszt összefoglalója, 1953. május 5.

konferencián. Jordáky szerint ő egyetértett Észak-Erdélynek a Magyarországhoz való csatolásával, ezért Nékámot ellátta a kért információkkal.²⁶

Nyilvánvaló, hogy itt Jordáky készségesen azt nyilatkozta, amit nyilatkozni kellett. Tudjuk, hogy több alkalommal is Észak-Erdély Magyarországhoz kerülése ellen érvelt. Például 1945 decemberében Gyöngyössy István követségi tanácsos előtt kijelentette, hogy Észak-Erdélynek a Magyarországhoz való csatolása nem lehetséges megoldás, csakis egy Romániához tartozó autonóm Erdélyt tud elképzelni.²⁷

Jordáky első kihallgatásain még az autonomizmusa szerepelt vádként. A biztonszági szolgálatok koncepciója a bevallott információkkal összefüggésben folyamatosan változott, alakult át. Így tehát 1953 elejére Jordáky bevallotta, hogy aktív, Magyarország melletti álláspontot képviselt a békeszerződés aláírásáig. Ilyen szempontból Jordáky magyar kémnek számít(hat)ott a Securitate szemében.

Jordákyt fokozatosan törték meg a kihallgatások alatt. 1953. március 14-i kihallgatása alkalmával például bevallotta, hogy a Nékámnak szolgáltatott információk között – korábbi kihallgatásai alkalmával csak általánosan említette, hogy egyetemi ügyekről tájékoztatta – a két egyetemről statisztikai adatokat közölt (tanárok, hallgatók száma, költségvetés stb.), sőt „*bizonyítékokat kerestem arra, hogy a magyar egyetem rosszabb helyzetben van, mint a román, és a sokat hangoztatott népek egyenlősége csak papíron maradt*”.

A vallatások során Jordáky élettörténetét igyekeztek összetörni. Így például azt vallotta hogy 1944. augusztus 23. előtt és utána is a „*munkásosztállyal szemben elleneséges tevékenységet folytattam*”.²⁸ Itt felsorolta, hogy 1940–1944 között kapcsolatban állt a magyar rendőrséggel és kémelhárítással, adatokat szolgáltatott ki ezeknek a szerveknek a szakszervezetekről és a szociáldemokratákról. Szólt az „*angol kém, Kovács Imrével*” való kapcsolatáról és az angol Reuben Markhannel történt 1945. őszi találkozájáról is. A nacionalizmus és a kémtevékenység vádjá mellé még az osztályellenség vádat is Jordáky nyakába aggatták. Ezt követően nagyobb nyomás nélkül bevallott bármit, amit be kellett, mivel identitásának alkotó elemeit kezdték ki az eljárás során. A kihallgatást irányító tiszt, Moldovan Iosif 1953. május 5-i összefoglalójában megállapította, hogy Jordáky Lajos magyar kém volt. Állítását az alábbiakkal bizonyította. Jordáky 1944-ben információkat szolgáltatott a nemzeti parasztpárti Kovács Imrének. A kihallgatások szerint ezek az információk a kolozsvári demokratikus erők létszámáról, személyi összetételéről és a szociáldemokratákról szóltak. Egy alkalommal, 1944-ben Csőgör rendelőjében még Demeter János, Balogh Edgár, Csőgör Lajos és Jakab Sándor voltak jelen a Kovács Imrével való találkozáson.²⁹

26 = = Uo. 117. Jordáky Lajos kihallgatási jegyzőkönyve, 1953. március 16.

27 = = Fülöp–Vinoze (szerk.), 1998: 76

28 = = Uo.

29 = = A fent nevezettek mind letartóztatás alatt álltak 1952-ben. Jakab Sándor esete érdekes, mivel mély illegalitásban volt az észak-erdélyi kommunisták 1941-es bukása, majd az 1943-as letartóztatási hullám után.

Jordákynak a legfontosabb „kém- és hazaárulási tevékenysége” az 1944 nyarán–őszén az Erdélyi Párt politikusai és progresszív elemek között tartott találkozókon való részvétel lett. Az államvédelmi szervek összefüggést kerestek az Erdélyi Párt elnökének, Teleki Bélának az Észak-Erdély megtartásáért kifejtett tevékenysége és a későbbi, erdélyi magyar baloldali önszerveződések között. A Securitate koncepciója szerint az egyik automatikusan következett a másikból, és végeredményben az erdélyi magyar kommunisták végső célja is Észak-Erdélynek az elcsatolása volt. A Securitate-tiszt Moldovan úgy vélte, hogy a baloldali tárgyalók – Jordáky, Balogh, Demeter, Csögör – és Teleki Béla megegyeztek, hogy a kommunisták szabadon engedése után megpróbálják elérni a szovjeteknél, hogy Észak-Erdély Magyarország része maradjon.³⁰

A Jordáky-csoport kihallgatásairól általánosan a következőket lehet megállapítani. A letartóztatottakat változó intenzitással vetették alá a kihallgatásoknak. 1952 végéig ezek általában naponta, majd a következő évben ritkuló gyakorisággal zajlottak. A hosszuk is változó volt: előfordultak reggeltől másnap reggelig tartó kihallgatások, de rövidebbek, 1-2 órák is voltak. Testi erőszakra való utalásokat a jegyzőkönyvekben nem találunk, Balogh Edgár memoárjában nem említette ezt a kérdést, Jordáky kihallgatásáról és börtöneveiről személyes forrás nem maradt meg. Naplójában egyetlen mondattal jellemezte a kihallgatásokat: „*A vizsgálatot »a meg nem engedett eszközök« jellemezték.*”³¹ Ebből arra lehet következtetni, hogy fizikai és pszichológiai terrorral (alvásmegvonás, családtagokkal való zsarolás stb.) próbálták a vádlottakból a vallomásokat kicsikarni. Számíthatott az is, hogy a kommunista identitásukra hivatkozva követelték tőlük a beismerő vallomások aláírását. A kihallgatottak először pártfegyelmi eljárásként tekintettek a letartóztatásukra, és abban bíztak, hogy hamarosan szabadlábra kerülnek. Amint a kihallgatások egyre brutálisabbak lettek, a vádlottak rájöttek, hogy itt nemcsak elhajlással, esetleg autonomizmussal vádolják őket, hanem a hazaárulás, az idegen hatalmaknak való kémkedés is a bűnlajstromukon szerepel. Ezt követően sorra megtörték és „vallottak”. Mindebből az látszik, hogy a román államvédelem a román nemzeti érdek szemszögéből közelítette meg a kérdést, mivel a hazaárulás vádját fogalmazta meg Jordákyékkal szemben. Az osztályszempontok („munkásosztály érdekeivel ellentétes viselkedés”, „burzsoázia uralma” stb. szólalmok) csak valahol a vádakat összefoglaló lista végén szerepeltek.

30 = = ACNSAS, P. 000217, 1, 12. Moldovan Iosif Securitate-tiszt összefoglalója, 1953. május 5.

31 = = EME, 1955. 05. 27-i naplóbejegyzés.

= = = A Jordáky-csoport bírósági tárgyalásai

Miután véget ért a vizsgálati időszak, 1953. augusztus 27-én Butyka Ferenc³² és Moldovan Iosif Securitate-tisztek összeállították az összefoglaló jelentést az 1944–1946 között Észak-Erdélyben Magyarország javára kémkedő egyénekről. Egyben javasolták Jordáky Lajos, Demeter János, Balogh Edgár, Csögör Lajos és Székely András vád alá helyezését és bíróság elé állítását. Veress Pál és Nemes József esetében „ *mivel nem derült ki, hogy kémkedtek volna* ”, szabadlábba helyezésüket javasolták.³³

A Jordáky és társai-csoport tárgyalására Nagyváradon került sor. Balogh Edgár a börtönből kifelé jövet egy pillanatra megpillantotta „Jordákyt és Demetert. Váratlanul felbukkant Csögör is, tehát idekapcsolták.”³⁴ A letartóztatottakat vonatra tették, katonai őrizet mellett 1953. november 6-án érkeztek meg a nagyváradi katonai bíróság celláiba. A tárgyalást 1954. január 7-én nyitották meg.³⁵ A vádlottak ügyvédei arra való hivatkozással, hogy egy nappal korábban kaptak idézést, kérték a tárgyalás elnapolását. A bíróság beleegyezett ebbe, és a tárgyalást 1954. január 21-ére halasztotta.³⁶

A vádemelés kiindulópontját az 1944-es németellenes összefogás és az Erdélyi Párttal, illetve Teleki Bélával való tárgyalások képezték. A vád szerint a vádlottak Teleki Bélával egyetértésben Észak-Erdélynek a Magyarországhoz való csatolását készítették elő. Miután Észak-Erdélybe visszatért a román közigazgatás, „*a vádlottak beférkőztek az RKP-ba és az MNSZ vezetőségébe, hogy tovább szítsák a román és magyar dolgozók között az ellentéteket*”. A vádirat szerint a vádlottak árulása a párizsi béketárgyalások környékén derült ki. Ekkor ugyanis „*azzal a céllal, hogy Észak-Erdély Magyarországhoz csatolják egy sor információt gyűjtöttek össze, amelyet az imperialista kém Nagy Ferencnek juttattak el, hogy a magyar kormány mindazt felhasználhassa a párizsi béketárgyalásokon*”.³⁷ A vádirat a vádlottak egyéni tevékenységének az ismertetésével folytatódott.

Jordákyról megállapította, hogy az 1932-es szociáldemokrata pártba való belépése óta a párt tevékenységének a meggátolásán dolgozott. Ezt az állítást szerintük alátámasztotta Jordáky vallomása, amelyben beismerte, hogy 1940–1944 között mind Kovács Imrét, mind pedig a magyar rendőrséget informálta az SZDP összetételéről, tevékenységéről stb. Bűnéül rótták fel az RKP vonalától való elhajlást is:

32 = = Butyka Ferenc (1920–1997), Kolozsváron született Securitate-ezredes. Több per vizsgálati szakaszát vezette, legismertebb Vasile Luca pere volt. 1963-tól nyugdíjazták. http://www.cnsas.ro/documente/cadrela_securitatii/BUTYKA_FRANCISC.pdf (letöltve: 2020. 03. 3.).

33 = = ACNSAS, P. 000217, 9, 374–387. Összefoglaló jelentés az 1944–46 közötti észak-erdélyi kémek tárgyában, 1953. augusztus 27.

34 = = Balogh, 1978: 377.

35 = = ACNSAS, P. 000217, 2, 282. Bírósági határozat, 1954. január 7.

36 = = Uo.

37 = = Uo. 256. Vádirat, 1953. december 15.

„Jordáky uszította a magyar munkásokat a román parasztok ellen”. Továbbá azzal vádolták, hogy angol újságíróknak adott át különböző információkat, legfőképp pedig, hogy Nékám Sándoron keresztül Nagy Ferencnek küldött különböző anyagokat, a béketárgyalásokon való felhasználásuk céljából.³⁸

A bíróság ezért aztán arra a következtetésre jutott, hogy Jordáky Lajos, Demeter János, Csögör Lajos és Székely András megszegték a büntetőtörvénykönyv 184. pontját, és hazaárulásban vétkesek. Balogh Edgár pedig azzal, hogy segítette a korábban felsorolt személyeket a büntetőtörvénykönyv 184. és 121. pontját sértette meg, ezért mint hazaárulásban bűntársat vád alá helyezték.³⁹

A per a vádlottak kihallgatásával vette kezdetét. Jordáky saját verzióját ismertette. Szerinte nacionalista elhajlások jellemezték a megnyilvánulásait – amelyet az 1940–1944 közötti magyar éveknek és az SZDP-tagságának tudott be –, amikor az egyetemi diáksággal tartotta a kapcsolatot. Mint mondta, az volt a célja, hogy Erdélyben tartsa a diákokat, mivel nagyon sokan a menekülésen és a kitelepedésen gondolkodtak, ő arra biztatta őket, hogy maradjanak, mivel „Erdély autonóm lesz”. Szerinte ez a koncepciója gyerekkora óta állandó elem volt a gondolkodásában.⁴⁰ Mentségére azt hozta fel, hogy akkor, amikor Markhamnak és Nékámnak különböző adatokat közölt az egyetemről, „nem tudtam, hogy megsértem az ország törvényeit, és csak utólag, Tito leleplezése és önkritika után jöttem rá, mit tettem.”⁴¹ Végül kijelentette, hogy nem ismeri Székely Andrást, most látta életében először.⁴²

A bíróság ezt követően elhalasztotta a tárgyalást 1954. február 27-re.⁴³ A február 27-i tárgyaláson az első tanú Jordáky barátja, Teofil Vescan volt. Vescan úgy nyilatkozott, hogy 1942 óta ismerte Jordákyt. Szerinte Jordáky 1940–1944 között jóindulattal viseltetett a román nemzetiséggel szemben. Vescan szerint a felszabadulás után Jordáky lelkesen dolgozott, viszont voltak kisebb hibái is, például az erdélyi autonómia túlzott követelése, ám hangsúlyozta, hogy Jordáky az autonóm Erdélyt Románián belüli képzelte el.⁴⁴ Az 1954. február 27-i tárgyaláson a kért tanúk közül többen nem jelentek meg. Például Pop Mihail sem, akit Jordáky ügyvédje ismételtelen beidéztetett. Mivel a vád tanúi sem jelentek meg – Teleki Ádám és Venczel József, akik éppen a nagyenyedi börtön falai között raboskodtak –, a bíróság ismét elnapolta a tárgyalást. Az új időpontot egy hónappal későbbre, 1954. március 27-re tűzték ki.⁴⁵

38 == Uo. 257–258.

39 == ACNSAS, P. 000217, 2, 261.

40 == Uo. 308. Jordáky Lajos kihallgatási jegyzőkönyve, 1954. január 21.

41 == Uo.

42 == Uo. 309.

43 == Uo. 320–322. Bírósági végzés, 1954. január 21.

44 == Uo. 349–351. Teofil Vescan kihallgatási jegyzőkönyve, 1954. február 27.

45 == Uo. 374–376. Bírósági végzés, 1954. február 27.

Időközben Nagyváradra szállították Venczel Józsefet, aki 1954. március 16-i tanúvallomásában az állította, hogy 1944–1945 fordulóján ő és Demeter Béla olyan anyagok összeállításán dolgoztak, amelyeket a magyar béke delegáció felhasználhatott a béketárgyalásokon. Venczel úgy nyilatkozott, hogy Jordáky Markhammal az erdélyi kérdéstről beszélt. Továbbá Venczel szerint Demeter János tudatában volt testvére, Demeter Béla küldetésének. A vádlottak mindannyian adtak információkat Nékám Sándornak és Gyallay-Pap Domokosnak, akik a bukaresti magyar misszió keresztül továbbították azokat Budapestre.⁴⁶

Teleki Ádám ugyanazon napi tanúvallomásának a kulcs-állításai az volt, hogy a „Teleki Béla-féle terv” szerint, ha a szovjet megszállást követően mégsem marad magyar közigazgatás alatt az észak-erdélyi terület, akkor az ellenállási mozgalom résztvevői létrehozhatnak egy hálózatot, amely statisztikai, demográfiai, gazdasági kulturális adatokat gyűjt Észak-Erdélyben azzal a céllal, hogy segítse a magyar béke delegáció működését Párizsban.⁴⁷ Teleki tanúvallomásában Demeter Bélát és a bukaresti magyar misszió tanácsosait nevezte a kémhálózat fejének, és szerinte a vádlottak mindannyian közreműködtek az információgyűjtésben. Teleki azt is állította, hogy Demeter János úgy nyilatkozott neki, hogy szerinte Észak-Erdélynek vissza kellene térnie Magyarországhoz.⁴⁸

Mielőtt sor került volna az új tárgyalásra, Bukarest közbelépett. 1954. március 22-én összeült a legfelsőbb katonai bíróság Alexandru Petrescu⁴⁹ ezredes vezetésével. Azzal az indoklással, hogy az ügy rendkívül fontos, valamint hogy az ítélet megfelelő legyen Jordákyék tárgyalását áthelyezték a bukaresti katonai bíróságra.⁵⁰ Jordákynek később tudomására jutott, hogy a nagyváradi katonai törvényszék elnöke „1953 őszén azt az utasítást kapta a Belügyminisztérium államvédelmi osztályának egyik őrnagyától, hogy ügyünkben halálos ítéletet kell hoznia. A Pătrășcanu-per előtt kellett volna ítélezni. Bágye áttanulmányozta az iratokat és megállapította, hogy nincs bűncselekmény, ami miatt elítélhetne. Nem mert szembekerülni a belügyminiszterrel sem. A tárgyalás előtt beteget jelentett s átadta egy kapitánynak azzal a megjegyzéssel, hogy nem látja bűnösségünket...” – jegyezte fel három évvel később Jordáky, miután az utcán találkozott a katonai törvényszék volt elnökével.⁵¹

46 == Uo. 399–400. Venczel József kihallgatási jegyzőkönyve, 1954. március 16.

47 == Uo. 402–403. Teleki Ádám kihallgatási jegyzőkönyve, 1954. március 16.

48 == Uo. 404.

49 == Alexandru Petrescu (1895–1977), katonai ügyész, bíró. A két világháború között leginkább a kommunistaellenes perekből ismert, például 1936-ban ő ítélte el Ana Paucert Craiován. 1945 után is folytatta pályafutását, a Maniu-perben például ő bírászkodott, és 1947-ben életfogytiglani fogságra ítélte a volt parasztpárti politikust.

50 == ACNSAS, P. 000217, 3, 5. Bírósági végzés, 1954. március 22.

51 == EME, 1956. 10. 9-i naplóbejegyzés.

Miután Bukarestbe szállították őket, kiírták az új tárgyalás időpontját is, 1954. április 13-át.⁵² Miután április 13-án több tanú – így a vád tanúi közül Venczel József és Teleki Ádám – nem jelent meg, az újabb tárgyalási napot 1954. április 26-ára halasztották.⁵³

Jordáky az 1954. április 26-i tárgyaláson ismertette a politikai pályáját. A Nékámmal való kapcsolatát firtató kérdések esetében mintha megmakacsolta volna magát. Úgy nyilatkozott, hogy Nékámmal kétszer találkozott, és csak a Jog- és Közgazdaságtudományi kar megszervezésével kapcsolatos eseményeket beszéltek meg, ilyen típusú információkat adott Nékámnak. Azt is hozzátette, hogy Nékám soha nem említette neki Nagy Ferencet. A bíróság előtt azt is felvázolta, hogy egy alkalommal Nékámmal közölte, hogy „Erdély Romániánál kell maradjon, de Erdélynek magyar autonómia kell”.⁵⁴ Továbbá azt is állította, hogy 1945 júniusában Demeter János lakásán találkozott testvérével, Demeter Bélával, ahol az erdélyi kérdéstről beszélgettek. Vallomását azzal zárta, hogy 1946 márciusa után nem állt kapcsolatban a letartóztatottakkal.⁵⁵

A vádlottak meghallgatása után a tanúk következtek. A vád tanúja, Teleki Ádám készségesen szállította a terhelő bizonyítékokat. A koronatanú Teleki a már megszabott forgatókönyv szerint felmondta a betanult mondatokat. Így a vádlottakat néven nevezve közölte, hogy egyetértettek Észak-Erdély visszacsatolásával. Jordáknyt például az alábbiak szerint jellemezte: „*Ismerem. Ez Jordáky Lajos, a kommunista párt kolozsvári titkára. Találkoztam vele a Malom utcában, s közöltem, hogy mozgalmat indítok Észak-Erdély visszacsatolására Magyarországhoz. Egyetértett velem.*”⁵⁶ Teleki Ádám ugyanezt a szöveget ismételte el mind a négy vádlott esetében, csak az ötödiknél jött zavarba, mivel azt nem ismerte. Veress Pálnak hitte, és már mondta is a betanult szöveget, amikor a bíró beléfojtotta a szót. Teleki Ádám – Jordáky felesége szerint – utólag közölte Jordákyval, hogy „*Bubi, azt mondták, hogy kiengednek a börtönből, csak mondjam ezt.*”⁵⁷

Teleki szerint Demeter Béla kapcsolatban állt a vádlottakkal, és egy alkalommal Nékám mondta neki, hogy a békekonferenciára összeállított anyagokat Jordáky, Balogh, Csögör és Demeter szolgáltatták neki.⁵⁸

A védelem első tanúja, Pop Mişu orvos volt. Szerinte Jordákynak minden kérdésben világos álláspontja volt, és sose állította azt, hogy Észak-Erdélynek Magyarországhoz kellene tartoznia. Sőt, Jordáky javára írta azt is, hogy a „kis magyar

52 = = ACNSAS, P. 000217, 3, 10–18. Bírósági határozatok, 1954. március 31.

53 = = Uo. 23. Bírósági végzés, 1954. április 13.

54 = = Uo. 3, 71. Jordáky Lajos kihallgatási jegyzőkönyve, 1954. április 26.

55 = = Uo. 75.

56 = = Balogh, 1978: 385.

57 = = JEA, Molnár Gusztáv interjúja Jordákyné Nagy Máriával.

58 = = ACNSAS, P. 000217, 3, 96, Teleki Ádám kihallgatási jegyzőkönyve, 1954. április 26.

világ” alatt Jordákyt internálták, és ott helytállt. Pop Mişu azt is tagadta, hogy Jordáky sovén lett volna a más nemzetiségekkel szemben, sőt Jordáky kijelentette, hogy „Erdély a demokrata Románia része”.⁵⁹

A katonai ügyész felszólalásában azt nyilatkozta, hogy elégséges bizonyítékot találtak a vádlottak hazaárulására, és ezért az elítélésüket kérte.

Jordáky az utolsó szó jogán elismerte, hogy hibázott, azonban azt állította, hogy tettei nem merítették ki a hazaárulás fogalmát. Balogh Edgár ugyanezt nyilatkozta. Demeter János szerint a bizonyítékok semmi esetre sem a hazaárulást bizonyítják, sőt arra kérte a bíróságot, hogy a vádat minősítsék át nyilvános felbujtássá/izgatássá. Csögör Lajos és Székely András ugyanígy jártak el.⁶⁰ Mindannyian felmentésüket kérték. A bíróság az ítélethirdetést először 1954. május 4-re, majd 8-ra halasztotta.

Az ítéletet 1954. május 8-án hozta meg a bukaresti területi katonai bíróság. Az 502/8.05.1954 számú ítélet értelmében a vádlottak bűnösnek találtattak. Hazaárulást követett el Jordáky Lajos (12 év börtön és kényszermunka), Demeter János (10 év börtön és kényszermunka), Csögör Lajos (6 év börtön és kényszermunka) és Székely András (3 év nehezített fegyház). Balogh Edgárt a vádirat hazaárulásban való bűnrészességgel vádolta. A katonai ügyész érvei hatására, miszerint a vádiratba tévesen került be a hazaárulásban való bűnrészesség, és Balogh cselekedetei kimerítették a hazaárulás fogalmát, őt is 7 év börtönre és kényszermunkára ítélték. Vagyonuktól is megfosztották őket, és 200-200 lejes perköltséget is kellett fizessenek. A bíróság megtagadta a vádlottak azon kérését, hogy a hazaárulás vádját nyilvános felbujtássá minősítsék, mivel „a vádlottak tettei a R. N. K. biztonsága ellen irányultak”.⁶¹ A hivatalos indoklás szerint a vádlottak „nacionalista, opportunisták, a munkásosztály érdekeivel szemben idegen elemek voltak, akik a második bécsi döntés után beférköztek a munkásosztály soraiba. Miután rájöttek, hogy a háború elveszett, Teleki Béla mellé álltak, hogy Észak-Erdélyt Magyarország keretén belül tartsák, és ott fenntarthassák a burzsoázia uralmát.” A szovjet bevonulás után „beférköztek az RKP-ba és az MNSZ-be, ahol egymásnak uszították a magyar és román dolgozókat. A párizsi békekonferenciára különböző anyagokat juttattak ki, azzal a céllal, hogy Észak-Erdélyt Magyarországhoz csatolhassák”.⁶²

A tárgyalást követően a vádlottakat a Bukarest külvárosában található hírhedt börtönbe, Jilavára szállították. „Most a belső körbe kerültünk [...] külön-külön négy egymásba nyíló terembe, átsétálhattunk egymáshoz.”⁶³

59 = = Uo. 101. Pop Mişu kihallgatási jegyzőkönyve, 1954. április 26.

60 = = Uo. 327–329.

61 = = Uo. 247. Bírósági ítélet, 1954. április 26.

62 = = Uo. 237–248. Bírósági ítélet, 1954. április 26.

63 = = Balogh, 1978: 387.

A bírósági ügylet jogszerűtlen jellegét mutatja, hogy a május 8-án meghozott ítéletet csak 1954. június 11-én közölték a letartóztatottakkal, amikor a kapott négynapos fellebbezési idő már rég lejárt. Ennek ellenére mindannyian fellebbezéssel fordultak a bírósághoz, és az ügy tárgyalásának áthelyezését kérték.

Az elsőfokú ítélet kihirdetését követően a letartóztatottak fellebbezést nyújtottak be a Belügyminisztérium Szerveinek Katonai Bíróságához (Tribunalul Militar pentru Unitățile M. A. I.),⁶⁴ amelyben az egész eljárás megsemmisítését és a szabadlábra helyezést kérték. Jordáky Lajos 1954. augusztus 31-én a jilavai börtönből küldte el a fellebbezését.⁶⁵ Jordáky Lajos is az ítélet eltörlését és szabadlábra helyezését kérte. Védelmére felhozta, hogy az EP és a baloldaliak közötti találkozókra csak a román átállásig, vagyis augusztus 23-ig vett részt. Jordáky azt állította, hogy Nékámmal csak egyetemi ügyekről beszéltek, és egy alkalommal kijelentette, hogy „*Erdeélynek Romániánál kell maradni*”. Ezt Venczel is megerősítette tanúvallomásaiban. Jordáky szerint igazságtalan, hogy Teleki Ádám vallomása alapján ítélték el, és rámutatott Teleki tévedéseire. Felhozta például, hogy Teleki azt nyilatkozta, hogy jelen volt, amikor Demeter Béla tőle vett át iratokat 1945 márciusában. Holott – Jordáky szerint – Teleki Ádám ekkor Budapesten tartózkodott, vagyis nem lehetett jelen. Továbbá tagadta, hogy 1944 és 1948 között egyszer is találkozott volna Telekivel. Arra is felhívta a figyelmet, hogy a Securitate és a katonai ügyészség előtt rögzített nyilatkozatai nem azonosak. Jordáky szerint a Securitate előtt tett, „*információt adtam*” szavakat 1952. szeptember és 1953. március között „szedték ki” belőle, amikor is „*nagyon fáradt és ideges*” volt. Védelmére hozta fel az 1944 őszt, a békéért végzett tevékenységét, valamint a védelem tanúinak rá nézve kedvező vallomásait is. Végül kijelentette, hogy 1947 és 1952 között azon dolgozott, hogy visszakerüljön az RKP-ba. Éppen ezért „*mivel az ítélet nem a konkrét tényekre alapult*”, kérte a felmentését.⁶⁶

A Belügyminisztérium Szerveinek Katonai Bírósága 1954. szeptember 27-re hirdette meg a fellebbezés tárgyalását. A letartóztatottak nem jelentek meg, őket az ügyvédek képviselték. Az Alexandru Petrescu ezredes elnökletével összeült fórum szerint az elsőfokú ítélet „*jogszerű, a vádakat bizonyította*”, ezért fellebbezésnek helye nincs. Így Balogh Edgár, Csögör Lajos, Székely András és Jordáky Lajos fellebbezését a katonai bíróság legfelsőbb szerve elutasította, Demeter János fellebbezésének viszont helyt adott; ítéletét 10 évről 5 évre csökkentették.⁶⁷

A jogerőssé vált ítélet szerint Jordáky 1952. augusztus 29-i letartóztatása és vizsgálati fogsága is beleszámított az ítélet által kiszabott 12 évbe, így szabadulását 1964. augusztus 25-ére tűzték ki.⁶⁸ Az ítéletnek megfelelően 1954. november 19-én a

64 == A civil Legfelsőbb Bíróságnak felel meg.

65 == ACNSAS, P. 000217, 4, 31. Jordáky Lajos fellebbezése, 1954. augusztus 31.

66 == Uo. 3, 281. Jordáky Lajos fellebbezése, 1954. augusztus 31.

67 == Uo. 4, 188–191. A Legfelsőbb Bíróság ítélete, 1954. szeptember 27.

68 == Uo. 210. A Jilavai Börtön határozata, 1954. november 5.

Securitate tisztjei megjelentek Jordákyék kolozsvári lakásán. Számba vették a család bútorait (ágyak, szekrények, fotelek, egy rádió, írógép stb.), amelyet nem koboztak el, mivel azok feleségével közös tulajdonban voltak. Felesége azt mondta, hogy Jordáky a személyes tárgyait, bőséges könyvtárával együtt, már eladta.

A letartóztatottak 1954 decemberében kapták kézhez az immár jogerős ítéletet. A börtönben töltött hónapokról nem sokat tudunk. 1952-es letartóztatása és 1954 közötti bírósági tárgyalásai között Jordáky az önálló minisztériummá alakult Securitate börtönében (1952. szeptember 2 – 1953. november 12.), a nagyváradi börtönben (1953. november 12. – 1954. március 30.), majd ismét Bukarestben (Jilava) raboskodott. 1954. november 20-ig a jilavai börtönben ült, majd ezt követően a pitești börtönbe szállították át,⁶⁹ ahol Jakab Antal római katolikus püspökhelyettessel raboskodott egy cellában.⁷⁰ Egy alkalommal pedig az ugyancsak a pitești-i börtönben raboskodó Lakatos István észrevette az udvaron sétáló Jordákyt. Gúnyosan kiáltott ki neki a börtönablakból: „*Na, Bubi, hogy ízlik a proletárdiktatúra?*”. Még mindig haragudott Jordákyra, amiért az 1944 őszén „*cserben hagyta a szociáldemokráciát és kommunistának állt*”.⁷¹

„Börtönélményeiről” is igen keveset tudunk, naplójában szűkszavú bejegyzésben tudósított: „*A három év alatt rengeteget tanultam (nyelvek, román irodalom-történet, néprajz, biológia, fiziológia stb.), sok kísérletet folytattam a pszichológia területén – azt hiszem. [...] Több mint 200 előadást tartottam szociológia, történeti, esztétikai tárgykörökből – nagyrészt ezeknek román nyelven.*”⁷²

= = = Jordáky Lajos szabadulása

Valamikor 1955 elején id. Jordáky Lajos levélben fordult a Nagy Nemzetgyűlés Prezídiumához, és annak elnökéhez, Petru Grozához. Levelében kérte fia szabadon bocsájtását és a maradék büntetés eltörlését is.⁷³

Nemcsak Jordáky apja, hanem a felesége, Nagy Mária is kéréssel fordult a névlegesen államfői hatalmat megtestesítő Prezídiumhoz,⁷⁴ az RNK főügyészéhez, Augustin Alexához,⁷⁵ sőt a párt főtitkárához, Gheorghe Gheorghiu-Dejhez is. Ifj. Teofil Vescan is felkereste Petru Grozát, és rávette arra, hogy járjon közben a letartóztatottak érdekében.

69 == EME, 1955. 05. 27-i naplóbejegyzés.

70 == JEA, Molnár Gusztáv interjúja Jordákyiné Nagy Máriával.

71 == Lakatos, 2007: 270.

72 == EME, 1955. 05. 27-i naplóbejegyzés.

73 == EME, id. Jordáky Lajos levele a Nagy Nemzetgyűlés Prezídiumához, dátum nélkül.

74 == Uo. Jordákyiné Nagy Mária levele a Nagy Nemzetgyűlés Prezídiumához, 1954. december 11.

75 == Augustin Alexa (1911–1979), román kommunista politikus, főügyész. 1939-ben lépett be az KRP-be. 1953-tól 1973-ig a Román Népköztárság főügyésze volt.

Id. Jordáky Lajos, Nagy Mária levelei és Groza közbenjárása nem maradtak hatás nélkül. 1955. május 25-én az RMP Politikai Bizottsága napirendre vette a Jordáky és társai ügyet. A PB egyik tagja ismertetőjében arra mutatott rá, hogy Jordákyék letartóztatásának nincs jogalapja, a tények nem igazolják az ítéletet, és végül kiemelte, hogy a vizsgálati fogság alatt tett beismerő vallomások nélkülöznek mindenféle alapot.⁷⁶

Az ülés során a párt főtitkára, Gheorghiu-Dej cinikusan a magyar kommunisták védelmére sietett.⁷⁷ Szerinte Jordákyék nem voltak bűnösök, mert „mit tehetett volna akkor [1944 nyarán] egy magyar állampolgár, amikor szembesült a front közeledtével. Felvette a kapcsolatot a magyar burzsoáziával a háborúból való kiugrás elősegítésére.” Dej még abban is megengedőnek mutatkozott, hogy szerinte természetes volt, hogy az észak-erdélyi magyar kommunisták inkább maradtak volna Magyarország fennhatósága alatt, mert „magyarok, magyar állampolgárok voltak. Nem tudod rákényszeríteni a magyar állampolgárokat – még a békeszerződés aláírása előtt – azt az álláspontot, hogy szívesen tartozzanak Romániához. Ők magyar patriótaként, Magyarország érdekeit szem előtt tartva cselekedtek azzal, hogy megpróbálták Magyarországot kiugrasztani a háborúból.”⁷⁸ Szerinte azt, amit Jordáky tett a békeszerződés aláírásáig, a „szocialista hite és magyar érzelmei” diktálták, és javára írta, hogy például segítette kiengedni a kommunistákat a börtönből.

Dej felszólalásában végül felbukkant a valódi motivációja is. Jordákyék ügyében látszólag a törvényességet képviselte és a védelmükre sietett, amikor felhívta a PB figyelmét, hogy ezt követően „le kell vonni a következtetéseket a Securitatével, a vallatások módszereivel, az államapparátussal, az igazságszolgáltatás működésével kapcsolatban”.⁷⁹

Gheorghiu-Dej végül egyetértett Chişinevschi összefoglalójával és ő is javasolta Jordákyék szabadon engedését.⁸⁰ Dej utolsó hozzászólásában Jordákyék motivációját próbálta megértetni a jelenlevőkkel. „Azt akarta [Jordáky], hogy Erdély Magyarországhoz tartozzon. A románok pedig azt, hogy Romániához” – mondotta. Ismét leszögezte, hogy Jordáky magyar hazafi volt és a célja az „általános háborúellenes kontextusba” illett, amikor megpróbálta Magyarországot háborúból való kiugrását elősegíteni. Szerinte Jordákyt ezért sem erkölcsileg, sem pedig büntetőjogilag nem lehetett volna felelősségre vonni.⁸¹

76 == ANIC, fond. CC al PCR, Cancelarie, dosar 40/1955, 5.

77 == Vladimir Tismăneanu szerint Dejneknél nagy tehetsége volt ahhoz, hogy a különböző ügyekben az akkor helyesnek gondolt oldalt sejtse meg, és azt az álláspontot képviselje éppen. Jelen esetben ez Jordákyék szabadon bocsájtását jelentette.

78 == ANIC, fond. CC al PCR, Cancelarie, dosar 40/1955, 6–7.

79 == Uo. 8.

80 == Uo. 9.

81 == Uo. 11.

A délután folytatódó PB-ülésen végül határozatot hoztak, amelyben Jordáky Lajos, Demeter János, Csörgör Lajos és Balogh Edgár szabadon bocsátását rendelték el. Kitértek arra, hogy a letartóztatottakat fel kell világosítani arról, hogy a Párt elemezte az ügyüket, és megváltoztatta a bíróság döntését. Továbbá a PB felszólította a belügyi és az igazságszolgáltató szerveket, hogy „*vonják le a következtéseket és tanuljanak hibáikból*”. A Jordáky-csoport szabadon engedésének gyakorlati teendőivel Iosif Chişinevschit bízták meg.⁸² A formai szabadon bocsátást pedig a Nagy Nemzetgyűlés Prezídiuma 1955. május 27-én a 201. számú rendeletével hozta meg. Ebben előírta Jordáky Lajos, Demeter János, Csörgör Lajos és Balogh Edgár szabadon bocsátását a vácăreşti-i börtönből.⁸³ Naplójában Jordáky feljegyezte, hogy több magas rangú politikai vezető is jelen volt a börtönből való távozásuk alkalmával. „Május 26-án Vacăreştiben vagyok és május 27-én »ünnepélyes« körülmények között »rehabilitálnak« és szabadlábba helyeznek. Bukarestben Alexa az RNK főügyésze, Bunaciu a Nagy Nemzetgyűlés Elnökségének főtitkára és Costache a miniszterelnök helyettese.”⁸⁴

A nemzetgyűlési határozat azonban csak kegyelmet gyakorolt, vagyis nem mentette fel őket a vádak alól, csupán a börtönbüntetések maradék éveit törölte el.

= = = *Levéltári források* = = =

Arhiva Consiliului Național pentru Studierea Arhivelor Securității [A Securitate Levéltárát vizsgáló Országos Tanács Levéltára] (ACNSAS)

Fond Penal [Bűnügyi fond] 000217, dosar 1–12 [1–12. dossziék]

Arhivele Naționale Istorice Centrale [Román Nemzeti Levéltár Központi Történeti Levéltára] (ANIC)

fond. CC al PCR [RKP KB. fond], Cancelarie [Kancellária],
dosar 40/1955 [1955/40 dosszié], 1955. május 25-i PB-ülés jegyzőkönyve.

Erdélyi Múzeum Egyesület Kézirattára (EME)

Jordáky-hagyaték, Jordáky Lajos naplói (1955–1956)

82 = = Uo. Melléklet, 4.

83 = = ACNSAS, P. 000217, 10, 141, A Legfelsőbb Bíróság utasítása a vácăreşti-i börtönnel, 1955. május 28.

84 = = EME, 1955. 05. 27-i naplóbejegyzés.

Jordáky-hagyaték, id. Jordáky Lajos levele Petru Grozához

Jordáky-hagyaték, Jordákyné Nagy Mária levele a Nagy Nemzetgyűlés
Prezídiumához, 1954. december 11.

Jakabffy Elemér Alapítvány Történeti Gyűjteménye (JEA)

Molnár Gusztáv interjúja Jordákyné Nagy Máriával. negy_kek1b, 03:00:00.

Molnár Gusztáv interjúja Jordákyné Nagy Máriával. negy_kek2b, 01:51:00.

A Securitate tisztjeinek listája: http://www.cnsas.ro/cadrede_securitatii.html
(letöltve: 2020. február 27.).

=== Hivatkozott irodalom ===

Balogh, 1978

Balogh Edgár: *Férfimunka. Emlékirat 1944–1955*. Budapest, Magvető.

Fülöp–Vincze (szerk.), 1998

*Revízió vagy autonómia? Iratok a magyar–román kapcsolatok történetéről
(1945–1947)*. Szerkesztette: Fülöp Mihály – Vincze Gábor.
Budapest, Teleki László Alapítvány.

Lakatos, 2007

Lakatos István: *Emlékeim. Börtöneim. II. kötet*. Marosvásárhely, Alutus.
Tismăneanu, 2014

Tismăneanu, Vladimir: *Stalinism pentru eternitate. O istorie politică a comunismului
românesc*. [Örök életű sztálinizmus. A román kommunizmus
politikátörténete.] București, Humanitas.

Kulcsszavak

=====

határon túli magyarok, koncepciós perek, Románia

/ Lajos Jordáky's Arrest and his Prison Years /

The paper is about the detention, interrogation and trial of Lajos Jordáky in the 1950's. Jordáky was a Transylvanian Hungarian communist politician, whose main idea was the autonomy of Transylvania inside Romania. Also, Jordáky was a deeply committed left-leaning intellectual, who thought that the communist ideology was the only way for achieving the equality of rights for the Hungarian community in Romania.

But the Romanian Secret Police, the Securitate saw it differently. Jordáky was arrested in 1952, and he was brutally interrogated for a year. The main charge against him was high treason. The Securitate tried to prove that Jordáky, together with other Hungarian intellectuals, tried to help the Hungarian authorities in the annexation of Northern Transylvania to Hungary in 1945. In the end, they were tried and sentenced to many years of hard labour and imprisonment.

=== Kósa-Grimm András Kristóf =====

/// A két világháború közötti erdélyi magyar kommunista mozgalom helyzete a magyar állambiztonsági iratok P-dossziéi alapján

== Bevezetés

Az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárának őrizetében található ún. P-dossziék iratanyagának egy része a két világháború közötti magyar kommunista mozgalommal foglalkozik, azon belül is az 1938 és 1941 között visszacsatolt országrészekben élő kommunistagyanús személyekkel. Az 1930-as évek derekán minden tekintetben megroppanó hazai kommunista mozgalom a revízió éveiben jelentős utánpótláshoz jutott a visszacsatolt területekről: Csehszlovákiából (elsősorban Kassáról), illetve Észak-Erdélyből értelmiségi pártszervezők érkeztek az anyaországba.¹ A visszacsatolt országrészekben különböző okokból a kommunisták társadalmi beágyazottsága jelentősen nagyobb volt, mint az anyaországban, illetve e területek jelentőségét mi sem bizonyítja jobban, mint hogy a Kommunisták Magyarországi Pártja (KMP) háromtagú vezetőségének ekkoriban két felvidéki származású tagja is volt: Skolnyik József² és Schönherz Zoltán.³⁴

1 == Szabó, 2013: 26–27.

2 == Skolnyik József (1906–1993) felvidéki kommunista politikus. Eredeti szakmáját tekintve cipész. Az 1920-as derekán került kapcsolatba Csehszlovákia Kommunista Pártjával (CsKP), amelynek később vezetőségi tagja lett. 1940 nyarán a Komintern utasítására részt vett a Kommunisták Magyarországi Pártjának (KMP) ujjászervezésében, 1942 végén került rendőrkézre.

3 == Schönherz Zoltán (1905–1942) Kassán született kommunista politikus. Eredeti szakmáját tekintve elektromérnök. Egyetemista korában, Prágában került kapcsolatba a CsKP-val, a Felvidék déli sávjának visszacsatolását követően Kassán tevékenykedett, majd a KMP legszűkebb vezetésének lett tagja. 1942 júliusában tartóztatták le, a katonai bíróság halálra ítélte. Az ítéletet 1942 októberében hajtották végre, komoly közéleti tiltakozást kiváltva ezzel.

4 == Varga, 2011: 1.

A visszacsatolt területeken tevékenykedő magyar kommunistákkal foglalkozó P-dossziékban szinte minden esetben rendőrségi/csendőrségi jelentések, illetve bírósági anyagok találhatóak. A dossziék összeállítóit elsősorban a kommunisták ellen irányuló nyomozásokban részt vett rendőrök, csendőrök és bizalmi emberek (értsd: rendőrségi besúgók) azonosítása, illetve felkutatása, majd felelősségre vonása vezérelte. A Horthy-rendszer erőszakszerveiben tevékenykedő személyek felelősségre vonása természetesen már szinte rögtön a második világháború után megkezdődött, mégis a kommunista diktatúra erőszakszerveinek létrejötte után kapott igazán lendületet. A P-dossziékat így az 1950-es évek első felében az államvédelmi szervek emberei állították össze az 1945 előtti Belügyminisztérium irattárának szisztematikus feldolgozása során.

Területi megoszlás szerint vizsgálva a vonatkozó anyagot: Kárpátaljával három,⁵ Délvidékkel tíz,⁶ Erdéllyel tizenegy,⁷ a Felvidékkel⁸ pedig tizenkét dosszié foglalkozik. A lenini szervezési elv alapján – egy adott területen csak egy kommunista mozgalom tevékenykedhetett, s az szervezetileg magában foglalta az adott területen működő kommunistákat nemzetiségi különbség nélkül – a KMP a visszacsatolások során kiterjesztette tevékenységét a felvidéki, a kárpátaljai és az észak-erdélyi területekre. Így tehát az ott tevékenykedő kommunista szervek a KMP részeivé váltak. Ebből a szempontból kivételt képezett a Jugoszláviától visszacsatolt országrész: Jugoszlávia Kommunista Pártja 1941 májusában tartott zágrábi tanácskozásán arról hozott döntést, hogy a párt egységét megőrzi, ezért a délvidéki kommunista szervek nem is kerültek a KMP irányítása alá.⁹ Trianon után a (részben vagy egészben) újonnan létrejött államalakulatokban eltérő feltételek mellett működhetek a kommunista pártok. Míg Csehszlovákiában 1920 és 1938 között legális keretek között működhetett Csehszlovákia Kommunista Pártja (CSKP), addig a Szerb–Horvát–Szlovén

5 = = ÁBTL 3.1.6. P-147 (Simon György), 3.1.6. P-1120 (Ogodnik Vilmos), 3.1.6. P-1411 (Draveczi József).

6 = = ÁBTL 3.1.6. P-032 (Horváth János), 3.1.6. P-189 (Gesztési Rajmund), 3.1.6. P-313 (Frólich Ferenc), 3.1.6. P-314 (Major Antal), 3.1.6. P-315 (Antonics Péter), 3.1.6. P-418 (Beodrai Ferenc), 3.1.6. P-419 (Bertusz István), 3.1.6. P-1338 (Netzkó Sándor), 3.1.6. P-1806 (Szabady Jenő), 3.1.6. P-1914 (Zeremszki Szekula).

7 = = ÁBTL 3.1.6. P-063 (Hába Aurél, Mészáros Imre), 3.1.6. P-126 (dr. Medve András), 3.1.6. P-219 (Schatz Mihály), 3.1.6. P-254 (Boros Ferenc), 3.1.6. P-317 (Boján Pál), 3.1.6. P-932 (Farkas István), 3.1.6. P-1150 (Friedler Ernő), 3.1.6. P-1590 (Gólya Péter), 3.1.6. P-1709 (Grósz Dezső), 3.1.6. P-1805/1, 3.1.6. P-1805/2 (Erdélyi Kommunista Ifjú munkás Szervekedés).

8 = = ÁBTL 3.1.6. P-122 (Késmárcszi Jenő), 3.1.6. P-133 (Weller Gusztáv), 3.1.6. P-156 (Hobor Ödön), 3.1.6. P-159 (Krnov Franz), 3.1.6. P-206 (Klauber József), 3.1.6. P-698 (ifj. Mátéfi Imre), 3.1.6. P-758 (Pál Imre), 3.1.6. P-798 (Bachraty József), 3.1.6. P-924 (Villant István), 3.1.6. P-1204 (Köpömcsei György), 3.1.6. P-1258 (Micsicsák Sándor), 3.1.6. P-1612 (özv. Hirsch Adolfné).

9 = = Kővágó, 1985: 244–246.

Királyságban (1929-től Jugoszláv Királyság) 1919 decemberében, Romániában pedig 1924-ben tiltották be a kommunista mozgalmat, illegálitásban kényszerítve ezzel őket.

A vonatkozó anyagot tematikus szempontból vizsgálva, megállapítható, hogy a skála az egészen jelentéktelen ügyektől¹⁰ a fegyveres összecsapásokig¹¹ terjed. A dossziékban található ügyek rekonstruálását nagyban nehezíti az iratanyag töredezettsége. Ez nem meglepő, hiszen a dossziék összeállítóit leggyakrabban – mint fentebb már jeleztem – egy adott személy korábbi tevékenysége érdekelte, így e szempont szerint emeltek ki iratokat korábban egy egységet képező rendőrségi jelentésekből vagy éppen bírósági eljárásokból. A kárpátaljai és felvidéki kommunistákkal foglalkozó dossziék anyagai igen töredezettek, illetve széttartóak, ráadásul a kommunista mozgalom története szempontjából nem túl jelentősek. A délvidéki kommunistákra vonatkozó dossziék döntő része pedig a szerbek által dominált partizánmozgalomhoz köthető. Tanulmányomban ezért csak az észak-erdélyi magyar kommunistákkal foglalkozom részletesebben. Egyrészt a vizsgált iratanyag sajátosságai miatt, másrészt pedig amiatt, mert a visszacsatolt országrészek közül az észak-erdélyi magyar kommunista mozgalom tudott a legjelentősebbé válni ebben az időszakban.

= = = Az erdélyi kommunista mozgalom helyzete a második bécsi döntés előtt

A Kommunista Romániai Pártja (KRP) 1921-ben jött létre a Kommunista Internacionálé önálló szekciójaként, miután elszakadtak a Romániai Szociáldemokrata Párttól. A kommunisták egészen 1924-ig legálisan működhettek Romániában, ekkor a román állam betiltotta a pártot, leginkább a túlzottnak vélt szovjet befolyás miatt.¹² Ez a döntés illegálitásban kényszerítette a romániai kommunista mozgalmat, mely a tárgyalt időszakban képtelen volt – a magyarországi kommunistákhoz hason-

10 = = Ogodnik Vilmos dossziéjából például a következő történet rajzolódik ki: Ogodnik körszemeszői lakos 1943 tavaszán a faluja közelében az országúton talált egy ruszin nyelven írt kommunista tartalmú verset, amelyet aztán beszolgáltatott a helyi csendőrsre. ÁBTL 3.1.6. P-1120.

11 = = Beodrai Ferenc dossziéja például az 1942. januári Zsablya (Žabalj, ma Szerbia) környéki fegyveres harcokkal foglalkozik, mely során több csendőr, illetve délvidéki kommunista is elesett. ÁBTL 3.1.6. P-418.

12 = = Az illegálitás előtti időszakkal kapcsolatban viszonylag pontos képet ad a korabeli pártszervezetről és a magyarok vezetésén belüli felülreprezentáltságáról Grósz Dezső zsidó származású magánhivatalnok, aki az 1920-as évek elején került kapcsolatba az erdélyi kommunistákkal. A brassói tartományi párttitkár az újpesti születésű Berger Aladár volt ebben az időszakban, Marosvásárhelyen Lázár Ödön, Kolozsváron Asztalos (Grünwald) Sándor, Nagyváradon Kramazki Gyula, Szatmáron Róth József, Nagybányán Klein József, Máramarosszigeten dr. Rózsi Béla, Aradon Bruder Ferenc, Temesváron Bebrics Lajos (1949-től 1956-ig közlekedési és postaügyi miniszter), Lugoson pedig dr. Kelemen Ernő volt a párttitkár. ÁBTL 3.1.6. P-1709. Grósz Dezső kihallgatási jegyzőkönyve. 1922. december 31. 2–4.

lóan – széles és jelentős tömegbázist kialakítani.¹³ Az 1930-as évek elején a románokat megelőzve a magyarok alkották a párt legjelentősebb etnikai csoportját.¹⁴

Ennél a pontnál érdemes kitérni egy szóra a kommunista mozgalom és az értelmiség sajátos és ellentmondásokról sem mentes viszonyára. Az 1930-as évek elején Észak-Erdély szellemi és kulturális központjában, Kolozsváron is megélné a szellemi élet. Ennek keretében a fiatal magyar értelmiség számára népszerű igazodási pontot jelentett a marxizmus. Az 1929-ben kirobbant nagy gazdasági világválság negatív hatása ugyanis (Magyarországhoz és a legtöbb közép-kelet-európai országhoz hasonlóan) az évtized elejére Romániába is egyre jobban begyűrűzött. A magas munkanélküliség, az egyes (főleg vidéki) társadalmi rétegek kilátástalan helyzete, a pályakezdő fiatalok elhelyezkedési nehézségei miatt a fiatal értelmiségiek, egyetemisták szociálisan érzékeny(ebb) részében megingott az uralkodó politikai, gazdasági és kulturális elit problémamegoldó képességébe vetett hit, és lelkesen a baloldali, marxista ideológiák felé fordultak. Romániában ráadásul a marxista tanok megoldást kínáltak a nemzetiségi elnyomás problematikájára is, ami nap mint nap sújtotta az erdélyi magyarságot.¹⁵ A kommunista ideológiával szervezett formában Tihanyi Erzsébet¹⁶ és Antal Márk¹⁷ marxista szemináriumain ismerkedhetett meg a kolozsvári egyetem¹⁸ hallgatóinak magyar része.¹⁹ A kolozsvári kommunista diákmozgalom

13 == Főcze, 2018a.

14 == A párt nemzetiségi összetételéről bővebben: Novák, 2006: 65–66.

15 == A KRP a Komintern 1924-es, V. kongresszusán elfogadott nemzetiségi politikához igazodott, amely nemcsak az önrendelkezéshez való jogot ismerte el, hanem a kisebbségben élő népek számára lehetővé tette a teljes politikai elszakadást az adott országtól.

16 == A századforduló környékén született Tihanyi Erzsébet Lausanne-ban doktorált francia nyelvészetből. Később a Szovjetunióban és Párizsban élt, majd az 1930-as évek elején visszatért Erdélybe, ahol a kommunista párt tagja lett. Egykori tanítványa, a pszichológia szakos hallgató, Osógör Lajosné Falk Erzsébet elég kritikusan emlékezett vissza személyére: „Ez egy olyan egzaltált, nagyon értelmes és számomra nagyon antipatikus teremtés volt, akinek a gondolataival én ugyan helyel-közzel egyet is értettem, de a személyiségével és az egész attitűdjével, az egész nővel nem tudtam felmelegedni. Nagyon antipatikus volt nekem. Egy nagyon agresszív, egy nagyon határozott, hogy is mondjam, nem volt az a pedagógus típus, aki megnyerő. Olyan volt, aki megpróbálta a gondolatait rátukmálni az emberre.” Falk, 1986: 38.

17 == Antal Márk (1880–1942) pedagógus, matematikus, művelődéspolitikus. A Tanácsköztársaság idején a Közoktatásügyi Népbiztosságon az általános oktatási kérdésekért felelős osztályt vezette. Az 1930-as években a kolozsvári Tarbut Zsidó Líceum igazgatója volt.

18 == 1872-ben Ferenc József Tudományegyetem néven alapították, az oktatás nyelve magyar volt. 1919 májusától a második bécsi döntésig I. Ferdinánd Király Tudományegyetem néven működött. Ebben az időszakban a tanítás román nyelven folyt.

19 == A kolozsvári kommunista diákmozgalmakról bővebben: Főcze 2018b. Osógör Lajos visszaemlékezése Antal Márk szemináriumaira: „...a szemináriumot a Kommunista

több tagja (például Demeter János²⁰ vagy Csörgör Lajos²¹) később fontos szerepet játszott az erdélyi magyar kommunista mozgalom életében. Az Antal-féle szemináriumok tehetséges és leginkább elkötelezett hallgatóira a következő években egyre komolyabb feladatokat bízott a párt. Demeter Jánost bízták meg például a kérszéletűnek bizonyuló, radikális hangvételű parasztlap, a *Falvak Népe*²² szerkesztésével. Csörgör Lajos visszaemlékezése szerint a lap megszűnése után azt a feladatot kapták, hogy az Országos Magyar Párton²³ (OMP) belül szervezzenek ellenzékot. A mérsékelt sikerrel kecsegtető tevékenységük során jelentették meg a pár számot megélt *Ellenzéki Közlönyt*.²⁴

A harmincas évek derekán új fordulatot vett a nemzetközi kommunista mozgalom politikája: a Komintern VII. kongresszusa – nem kis részben Hitler 1933-as

Kiáltvánnyal kezdtük, úgyhogy nem volt semmi kétség, hogy mit tanulmányozunk. Ebből olvastunk fel részleteket eleitől kezdve egy éven keresztül. Elolvastuk, vagy ő olvasott fel részeket, ezeket meg is magyarázta, ha magyarázatra szorult és akkor mindjárt rátértünk az akkori viszonyokra. Már úgy érte, hogy az 1929-30-as viszonyokra, hogy mi van akkor, jelenleg a társadalmunkban. Hogy oszlanak meg az erőviszonyok, milyen az ipar fejlettsége, milyen a mezőgazdaság helyzete, mindig aktualizálva folyt ez az oktatás és ennek a legnagyobb részét Antal Márk beszélgetése töltötte ki." Csörgör, 1986: 96–97.

20 = = Demeter János (1908–1988) jogász, politikus, illegális kommunista. A *Falvak Népe* című radikális parasztlap alapító szerkesztője.

21 = = Csörgör Lajos (1904–2003) orvos, szakíró, egyetemi tanár, illegális kommunista. Kolozs megye alispánja, majd a Magyar Népi Szövetség egyik vezetője, nemzetgyűlési képviselő. 1945–1948 között a kolozsvári Bolyai Egyetem, majd 1948–1949-ben és 1964-től 1967-ig a marosvásárhelyi Orvosi és Gyógyszerészeti Intézet rektora. 1949-ben hat év börtönbüntetésre ítélték.

22 = = A *Falvak Népe* 1932–1933 között jelent meg Kolozsváron. Az első, kommunista irányítás alatt álló nemzeti forradalmi irányzatú lap, amely szembe fordult az Országos Magyar Párt (OMP) politikájával, s ugyanakkor harcot folytatott a román polgári pártok románosító politikája ellen. Rendszeresen publikáltak hasábjain írók is: így például József Attila, Illyés Gyula vagy éppen Tamási Áron verseit, elbeszéléseit közölte a lap.

23 = = A két világháború között működő magyar politikai párt, mely a romániai magyarság egészét lett volna hivatott képviselni. Bővebben erről: György, 2017.

24 = = Csörgör így emlékezett vissza erre az akciójukra: „Mikor a *Falvak Népet* megszüntették, egyéb mozgalmat indított a párt, hogy próbáljunk a nagyon reakciós és Magyarország részéről irányított erdélyi magyar párton belül szervezni ellenzékot. Ennek a célnak megnyertünk egy tekintélyes magyar párti vezetőségi tagot, a Szamos megyei Debor Ernő francia francia származású nagyon kedves birtokost. Akkor a segítségével lapot is adtunk ki, de nem hetilapot, hanem időszakonként megjelenőt. Ahhoz nem kellett külön lapengedélyt kérni. Ezt úgy csináltuk meg, hogy egy Radványi József nevű katolikus ügyvédet nyertünk meg, hogy ő legyen ennek a kiadványnak a szerkesztője.” Csörgör, 1986: 99.

hatalomra jutására reagálva – meghirdette az ún. népfrentpolitikát.²⁵ Az RKP Fóris Istvánt²⁶ bízta meg a népfrentpolitika romániai megvalósításával. Fóris nem járt sikerrel e téren: az 1937-es választási kudarc tette – részben – lehetővé II. Károly román király számára a személyi diktatúra bevezetését. A harmincas évek végén, illetve a negyvenes évek elején a felgyorsult kül- és belpolitikai események (Molotov–Ribbentrop-paktum, illetve Besszarábia és Észak-Bukovina Szovjetunióhoz való csatlóása) igen nagy zavart okoztak a párton belül: mivel az erdélyi tartományi titkárság és a bukaresti központ között akadozott a kommunikáció, illetve nem volt meghatározott követendő irány, az erdélyi kommunista szervezetek a „Független Erdély” jelszavát tűzték zászlajukra. Ez a politikájuk a második bécsi döntés után is kitarzott, a magyar csapatok bevonulása után Józsa Béla²⁷ szervezett tüntetést Kolozsváron a független Erdélyért.²⁸ 1940 szeptember elején a bukaresti pártvezetés azt az utasítást adta az erdélyi kommunistáknak, hogy működésüket a KMP keretein belül folytassák. Ezzel párhuzamosan alakult újjá a párt észak-erdélyi szervezete: Kertész Rezső lett az ottani titkárság vezetője, míg a visszacsatolt észak-erdélyi területeket három kerületre osztották. A szamosi kerület élére Józsa Béla, a kőrösi kerületére pedig Hovány Ilonát nevezték ki, míg a marosi kerület vezetőjének Szabó Juliannát jelölték. A KMP-hez való integráció folyamata viszont nem ment gördülékenyen, mivel az erdélyi magyar kommunista vezetésből többen is sérelmezték az anyaországi kommunista párthoz való csatlakozást. Azzal érveltek, hogy ebben a kérdésben Moszkva iránymutatása a döntő, és ennek megfelelően egy négytagú bizottságot küldtek ki a szovjet fővárosba Kertész vezetésével. Kertész Moszkvába való távozását követően (aki egyébként nem is tért vissza) helyét dr. Kohn Hillel²⁹ vette át

25 = = A Komintern VII. kongresszusa 1935. július 25-én ült össze Moszkvában, és augusztus 20-ig ülésezett. Ez a kongresszus a nemzetközi kommunista mozgalom talán legnagyobb hatású eseménye volt a két világháború között. Történetét hatalmas irodalom elemzi: ma is vita tárgya például, hogy a Komintern 1935. évi irányváltása egyszerű taktikai módosítás volt-e, vagy egy tágabb perspektívájú, alapelveket is érintő stratégiai fordulat.

26 = = Fóris István (1892–1946) romániai magyar kommunista politikus, újságíró. 1927-ben illegális tevékenysége miatt perbe fogták, ezért a Szovjetunióba szökött, ahonnan 1931-ben tért vissza. Ekkor újra letartóztatták, és 1935-ig börtönben ült. Az 1930-as évek második felében a romániai népfrent megvalósításán dolgozott, 1940-ben került a KRP élére.

27 = = Józsa Béla (1898–1943) író, szerkesztő, költő. Eredeti szakmáját tekintve faszobrász. Az 1940-es évek elején az észak-erdélyi kommunista mozgalom egyik vezetője. 1943 novemberében tartóztatták le, a kihallgatása során halálra verték.

28 = = Főcze, 2018a.

29 = = Kohn Hillel (1891–1972) ügyvéd, illegális kommunista. Az 1930-as években került kapcsolatba az RKP-val, a második bécsi döntést követően a KMP észak-erdélyi tartományi bizottságának vezetője lett. 1941 júliusában az észak-erdélyi nyílt nyomozás során került rendőrkézre, életfogytiglani börtönbüntetésre ítélték. Később a dachauai és a buchenwaldi koncentrációs táborokba hurcolták.

a titkárság élén.³⁰ Az észak-erdélyi magyar kommunistákat ilyen bizonytalan helyzetben találta az 1940 szeptemberében bekövetkezett újabb impériumváltás.³¹

= = = Az észak-erdélyi nyílt nyomozás hatásai a magyar kommunista mozgalomra

A második bécsi döntést követően, illetve a magyar honvédség észak-erdélyi bevonulásával párhuzamosan kezdetét vette a kommunistákkal szembeni, rendőri és csendőri vonalon is egyaránt folytatott előzetes felderítés. A politikai rendőrség, illetve a csendőrség nyomozói már 1941 tavaszán egy jelentős társadalmi támogatottsággal rendelkező, kiterjedt kommunista szervezkedés jeleire bukkantak, ugyanakkor felső politikai utasításra kivárták a megfelelő pillanatot a nagy visszhangot kiváltó nyílt nyomozás lefolytatására.³² Ez az időpont 1941. június 27-én érkezett el, mikor Bárdossy László miniszterelnök bejelentette, hogy Magyarország hadat üzen a Szovjetuniónak. Két nappal később, június 29-én kezdetét vehette a nyílt nyomozás, melyet az észak-erdélyi csendőrkerületek és rendőrkapitányságok folytattak le, kiegészülve a Budapestről küldött válogatott, tapasztalt és nagy szakértelemmel rendelkező, a politikai rendőrség kötelékébe tartozó nyomozókkal.³³ A nyílt nyomozás részletes ismertetésére a terjedelmi korlátok miatt nincs lehetőség,³⁴ fontos ugyanakkor kiemelni – a már fentebb említett – Szabó Julianna³⁵

30 = = ÁBTL 3.1.6. P-1805/1. A kolozsvári rendőrség felügyeleti körzetének szemléelőjének jelentése. 1942. október 14. 10–11.

31 = = Főcse, 2018a.

32 = = Csörgör Lajos erdélyi kommunista visszaemlékezése szerint a magyar nyomozó hatóságok sokkal hatékonyabban tevékenykedtek, mint román „elődeik”: „A magyar titkosrendőrség sokkal jobban volt megszervezve és sokkal jobban volt beépülve a munkásmozgalomba, mint azelőtt a román rendőrség.” Csörgör, 1986: 178.

33 = = Varga, 2011: 29. A baloldali ügyekkel ebben az időszakban a rendőrség Politikai Nyomozó Főcsoportjának egy külön alcsoportja foglalkozott, melynek első vezetője a hírhedt Hain Péter detektív főfelügyelő volt. Magát a politikai rendőrséget Hetényi Imre vezette 1924-től kezdve. E rendőri szervet 1931-ben Országos Politikai Rendészeti Osztály néven a Budapesti Főkapitányság struktúrájába tagolták. Az 1932-től országos hatáskört kapó politikai rendőrség a Horthy-rendszer erős tartópillérének bizonyult. A korszakban gyakorlatilag a polgári titkosszolgálatok szerepét töltötte be. Varga, 2015: 61–63.

34 = = Csatári Dániel 1968-ban megjelent *Forgószélben* című könyvében részletesen foglalkozik az 1941-es nyílt nyomozással. Csatári, 1968: 148–185.

35 = = Szabó Julianna Nagyborosnyón született szegényparaszti családban. Születése után apja elhagyta a családot, így anyja napszámból, később pedig gyári munkából keresett pénzből tartották el magukat. Tanulmányait a brassói ipariskolában végezte, majd a kolozsvári Dermata cipőgyárban helyezkedett el, cipőfelsőrész-készítőként. A gyárban működő kommunista sejt kapcsolta 1937-ben az RKP-hoz, amelyben gyors emelkedésnek indult karrierje: 1939 elején a kolozsvári helyi vezetőség, 1940 februárjában pedig a tartományi bizottság tagja és a kolozsvári kerület titkára lett.

nevét, akit már a nyílt nyomozás előestéjén, június 28-án Csíkszeredán letartóztattak. Pár nappal később kihallgatói részletes beismerő vallomást facsartak ki belőle, ami alapján kezdetét vette az erdélyi magyar kommunista mozgalom felgöngyölítése, elkezdődtek a tömeges letartóztatások.³⁶ Maga a nyomozás július 29-től szeptember 20-ig tartott, melynek keretében 1210 személyt vettek őrizetbe, körülbelül a tizedüket pedig hűtlenség vádjával el is ítélték.³⁷ A párt vezetői közül rendőrkézre került Kohn Hillel, Ráczy Gyula és Fazekas József, ugyanakkor a letartóztatások hírére illegalitásba tudott vonulni például Józsa Béla és Szirmai István.³⁸ Az 1941-es nyílt nyomozás – bár jelentős veszteségeket okozott az észak-erdélyi magyar kommunisták számára – több ok miatt egyáltalán nem bizonyult végzetesnek. Egyrészt sikerült megakadályozni a KMP felső szerveihez vezető szálak felderítését, másrészt pedig a párt irattára és pénzügyi vonala is rejtve maradt a hatóságok előtt. Így tehát a szervezet reorganizációját nem az alapoktól kellett újrakezdeni.

A nyílt nyomozást követő időszakra vonatkozólag a P-dossziékban több rendőrségi, illetve csendőrségi jelentés is rendelkezésre áll, így valamennyire rekonstruálhatóvá válik, hogy a következő években Észak-Erdély-szerte milyen helyzetben volt a helyi kommunista mozgalom. A nyílt nyomozás után majdnem egy évvel később keletkezett csendőrségi jelentésből kiderül, hogy Szatmárnémetiben 1942 szeptemberében aktív kommunista szervezkedés nem volt tapasztalható. A városban 69 kommunista vagy kommunistagyanús személyt tartottak nyilván, ezek közül többen vagy börtönbüntetésüket töltötték éppen, vagy pedig internálva voltak.³⁹ Nagyváradra vonatkozólag az alábbiak derülnek ki: 1941 novemberében a hadiüzemmé nyilvánított *Carmen* cipőgyárban tűz ütött ki. A következő év tavaszán pedig újabb szabotázs történt, több tucat, a honvédség számára készített lábbelit tettek használhatatlanná a gyár alkalmazottai. A gyár mellékhelyiségei falára pedig több alkalommal kommunista jelszavakat írtak fel. Az üzemben minden kétségen kívül kommunista sejt működött, még hozzá igen sikeresen, mivel a nyomozó hatóságoknak nem sikerült beazonosítani az elkövetőket.⁴⁰ A következő év tavaszán Nagyvárad rendőrkapitánya elégedetten nyugtázta, hogy május elsején semmiféle kommunista megmozdulásra nem került sor a városban.⁴¹ Szászrégenben is újjászerveződött a helyi mozgalom: 1942. augusztus végén 30, zömükben zsidó származású kommu-

36 == Beismerő vallomásában – többek között – közölte a tartományi titkárság és a tartományi bizottság tagjainak a névsorát.

37 == Osatári, 1968: 183.

38 == Szirmai és Józsa csak késleltetni tudták letartóztatásukat, mivel egy hónap különbséggel buktak le 1943 novemberében, illetve decemberében.

39 == ÁBTL 3.1.6. P-219. Csendőrségi jelentés. 1942. szeptember 8. 1–3.

40 == A városban ráadásul bizonyíthatóan a Vörös Segély (VS) is aktívan tevékenykedett. A Nagyvárad Atlétikai Club mellékhelyiségeiben pedig kommunista röpiratokat találtak a nyomozó hatóságok „*Bolond magyarok, miért harcoltok tömeggyilkosokért?*” címmel. Uo. Rendőrségi jelentés. 1942. szeptember 3. 1–6.

nistagyanús személyt figyeltek a hatóságok.⁴² Besztercén is hasonló volt a helyzet, a 11 kommunistagyanús személy közül 9 volt zsidó származású.⁴³ Nagybánya és környékével kapcsolatban a nyomozó hatóság három kommunista sejtet azonosított: a rádiós csoportot (Palkovics József géplakatos vezetésével), az értelmiségi csoportot (Kádár Géza máramarosszigeti születésű festőművész vezetésével) és az ifjúsági csoportot (Róth Piroska varrónő vezetésével).⁴⁴

Észak-Erdély központjában, Kolozsváron is hamar regenerálódott a helyi kommunista pártszervezet: 1942 tavaszán már tíz kommunista sejtet tartott nyilván a rendőrség. Ez év májusában Kolozsvár külterületein egy nagyobb volumenű röpiratszórás akcióra került sor, melyből a nyomozó hatóság azt a következtetést vonta le, hogy az erdélyi kommunista szervezkedés még mindig a KMP-től függetlenül történik.⁴⁵ Ez a nyilvánvaló tévedés arról árulkodik, hogy a nyomozó hatóságok ekkor még nem voltak tisztában a KMP-vel való kapcsolattal. Ennek oka, hogy az 1941-es nyílt nyomozás alkalmával Schönherz Zoltán neve és szerepe rejtve maradt a hatóságok előtt. A fokozódó kommunista tevékenységet jelzi, hogy szintén 1942 tavaszán a kolozsvári *Dermata* gyárhoz közeli utcákban szabotázásra felszólító „S” betűt festettek fel.

41 = = „A kommunista szervezkedés ellanyhult. Az újabb keleti események kissé leverték [minden bizonnyal a német ellentámadásáról van szó, amely során sikerült Harkovot visszafoglalni a szovjetektől] a kommunista érzelmű embereket. Május elsején semmiféle marxista mozgolódás nem volt észlelhető. A városban nem lehetett látni vörös szalagot, vagy virágot. Minden üzemben dolgoztak a munkások. Egyetlen munkásnak sem jutott eszébe, hogy abbahagyja a munkát.” ÁBTL 3.1.6. P-1155. A nagyváradi rendőrkapitányság helyzetjelentése. 16–17.

42 = = ÁBTL I. 3.1.6. P-219. Csendőrségi jelentés. 1942. augusztus 31. 1–4.

43 = = Uo. Csendőrségi jelentés. 1942. augusztus 31. 2–3. A munkásmozgalmon belül a zsidó túlreprezentáltságnak megvoltak természetesen a maga történelmi okai. A munkásból lett „hivatalos forradalmárok” általában olyan zsidó polgári családok gyermekei voltak, amelyek nem voltak elég tehetősek ahhoz, hogy valamennyi gyermeküket iskoláztassák. Így érettségi helyett valamilyen szakmát tanultak. A zsidó értelmiség és a munkásmozgalom találkozása pedig a kölcsönös érdekeken alapult: a mozgalomnak szüksége volt újságírókra, jogászokra, szónokokra, a zsidó értelmiségnek pedig kellett egy olyan politikai bázis, ahol egyenlőnek érezhette magát, nem kellett többlételemmel igazolnia legitimitását. Bővebben erről: Borsányi, 1992. Ebben az időszakban a rendőrség által nyilvántartott és megfigyelt kommunistagyanús személyek száma 450 volt, melyek 90%-a volt zsidó származású, zömében értelmiségi személy. ÁBTL 3.1.6. P-1805/1. A kolozsvári rendőrség felügyeleti körzetének szemléljének jelentése. 1942. október 14. 15.

44 = = ÁBTL 3.1.6. P-219. Csendőrségi jelentés. 1942. szeptember 11. 2–4.

45 = = A röpirat „*Eltársak! Vácon elvtársaim...*” címen látott napvilágot. ÁBTL 3.1.6. P-1805/1. A kolozsvári rendőrség felügyeleti körzetének szemléljének jelentése. 1942. október 14. 11–12.

Az erdélyi kommunista mozgalom erejét és szervezettségét jól jellemzi a németországi magyar munkások között folytatott agitációs akciójuk. A Weil Gábor – a mozgalom egyik szökésben lévő vezető tagja – által szervezett akció során 12 kolozsvári kommunistaszimpatizáns munkás került ki Münchenbe,⁴⁶ a *Wacker* cég egyik gyárába azzal a céllal, hogy kommunista agitációs munkát folytassanak a kinn dolgozó magyar munkások körében. Tevékenységüket jó fél évig tudták végezni, mielőtt a német hatóságok vissza nem toloncolták őket Magyarországra.⁴⁷ Az egyre szélesedő kommunista szervezkedéssel a nyomozóhatóságok is tisztában voltak: Hollósy-Kuthy Lajos,⁴⁸ a kolozsvári rendőrkapitányság vezetője többször is sürgette feletteseit az újabb nyílt nyomozás elrendelésére.⁴⁹ Erre végül 1943 őszén került sor. Ekkor került letartóztatásra az erdélyi kommunista vezetés maradéka: Jován Ilona, Szirmai István és Józsa Béla.⁵⁰ E lebukás után Jakab Sándor került az MKP, majd később a Békepart erdélyi szervezete élére.

46 == Imre Sándor, Kovács Ernő, Király Elek, Farkas József, Kocsis János, Senkalszky György, Karl Bogdan, Kovács Albert, Molnár Ferenc, Kacsó László, Székely Sándor és Gál János. Uo. Dr. Alexander Wacker levele. 6.

47 == Uo. A hegyeshalmi határrendészeti kirendeltség jelentése. 1942. január 10. 7.

48 == Hollósy-Kuthy Lajos (1885–?) rendőr főkapitányhelyettes, 1940–1944 között a kolozsvári rendőrség vezetője.

49 == Az 1942 októberében kelt jelentésében például így foglalta össze a helyzetet: „Kétségtelen ugyanis, hogy a mozgalom, ha lassú ütemben is, de fokozatosan tovább fertőzi a visszacsatolt területek lakosságát. Az általam jelentett konkrét adatok alátámasztani látszanak azt a megállapításomat, hogy a kommunista eszmék kórokozói a visszacsatolt területek lakossága egyes rétegeinél átvitt értelemben és orvosi műnyelven szólva bizonyos tekintetben és bizonyos fokban máris egy le nem tagadható és érzékelhető lázas állapotot idéztek elő, amelynek kifejlődése a magasabb állami érdekek szempontjából nyilvánvalóan megakadályozandó volna, tekintettel arra, hogy – tovább folytatva az orvosi hasonlatot – nemcsak már a kétségtelen külső sziptomákkal jelentkező betegség ö, hanem a láz is, amely – ha állandóan jelentkezik – lassan legyengíti a szervezetet, elősegíti a fertőzés tovább terjedését és azzal a veszéllyel fenyeget, e kóros állapot esetleges meglepetészerű kirobbanása – megfelelő prevenció híján – súlyos és alig leküldhető komplikációkra vezethet.” Uo. Hollósy-Kuthy Lajos rendőr főkapitányhelyettes jelentése. 1942. október 15. 16.

50 == Józsaát kihallgatása során annyira megkínózták, hogy belehalt sérüléseibe a szamosfalvai börtönben. Csögör Lajosné Falk Erzsébet, aki jól ismerte Józsaát, így emlékezett róla: „Józsa Béla, az egy olyan munkásember volt, aki autodidakta volt és egy nagyon szimpatikus, értelmes ember volt. Olyan értelemben, hogy neki írói hajlamai is voltak és mindenre elszánt és a meggyőződéséért harcoló embernek a lemondásával tűrte azt a helyzetet, amibe került 1940-ben. Beteges ember volt, emlékszem, hogy többféle betegsége volt, hozzánk is járt és különböző orvosi vizsgálatokat végeztek rajta, halkan beszélt, egy halkszavú, finom modorú, az emberekhez sok lélektani affinitással és érzéssel közeledő ember volt.” Falk, 1986: 148.

Összegzőképpen elmondható, hogy a trianoni békeszerződés aláírása és a második világháborúból való 1944. augusztus 23-i román kiugrás között eltelt közel negyedszázad a magyar–román kapcsolatok szempontjából az egyik legvitatottabb és legellentmondásosabb periódust jelenti. Ez a megállapítás abszolút vonatkoztatható az erdélyi magyar kommunista mozgalomra is: ebben a turbulens időszakban az erdélyi kommunisták az RKP-hoz és az MKP-hoz is tartoztak. Tehát az ellentmondásoktól terhelt időszakot a magyar kommunista mozgalom története szempontjából is érdemes volna újragondolni.

==== Levéltári források =====

Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (ÁBTL)

3.1.6. P-dossziék

P-032

P-063

P-122

P-126

P-133

P-147

P-156

P-159

P-189

P-206

P-219

P-254

P-313

P-314

P-315

P-317

P-418

P-419

P-698

P-758

P-798

P-924

P-932

P-1155

P-1204

P-1258

P-1338

P-1411

P-1590

P-1612

P-1709

P-1805/1

P-1805/2

P-1806

P-1914

Csőgör, 1986

Csőgör Lajos-interjú. Készítette Tóth Pál Péter 1986-ban. 7. sz.

Falk, 1986

Csőgör Lajosné Falk Erzsébet-interjú. Készítette Barabás Béla 1986-ban. 27. sz.

=== Hivatkozott irodalom ===

Borsányi, 1992

Borsányi György: Zsidók a munkásmozgalomban. *Világosság*, 2. sz. 145–151.

Csatári, 1968

Csatári Dániel: *Forgószélben. Magyar–román viszony 1940–1945.*

Budapest, Akadémiai Kiadó.

Főcze, 2018a

Főcze János: Kikiáltani a független Erdélyt vagy elfogadni a második bécsi döntést? – A Kommunisták Romániai Pártja erdélyi és bánági tartományi bizottsága vargabetűi 1940 júliusa és szeptembere között. *Archívnet. XX. századi történeti források*, 4. sz. <https://archivnet.hu/kikialtani-a-fuggetlen-erdelyt-vagy-elfogadni-a-masodik-becsi-dontest-a-kommunistak-romaniai-partja> (utolsó letöltés: 2020. szeptember 1.).

Főcze, 2018b

Főcze János: Kommunista diákmozgalmak Kolozsváron a harmincas évek elején.

Erdélyi Krónika, július 22.

<https://erdelyikronika.net/2018/07/22/kommunista-diakmozgalmak-kolozsvaron-a-harmincas-evек-elejen/> (utolsó letöltés: 2020. szeptember 1.).

György, 2017

György Béla: *A Romániai Országos Magyar Párt története (1922–1938).*

Budapest, Pro-Print.

Kővágó, 1985

Kővágó László: *A magyar kommunisták és a nemzetiségi kérdés (1918–1948).*

Budapest, Kossuth Kiadó.

Novák, 2006

Novák Zoltán: Magyarok a román kommunista pártban 1944–1948.

Pro Minoritate, 4. sz. 62–77.

Szabó, 2013

Szabó Miklós: A jó kommunista szilárdan együtt ingadozik a Párttal.

Szeged, JATEPress.

Varga, 2011

Varga Krisztián: Kommunistaellenes nyomozások a második világháború alatt

Wayand Tibor önvallomásában. *Betekintő*, 2. sz.

https://betekinto.hu/sites/default/files/betekinto-szamok/2011_2_varga_k_o.pdf
(utolsó letöltés: 2020. augusztus 31.).

Varga, 2015

Varga Krisztián: *Ellenség a baloldalon*. Budapest, Jaffa Kiadó.

Kulcsszavak

=====

*határon túli magyarok, Horthy-korszak, Kommunisták
Magyarországi Pártja*

/ The Hungarian Communist Movement in Transylvania in the Interwar Period Based on the P-dossiers of Hungarian State Security Documents /

Many documents of the so-called P-dossiers held in the Historical Archives of the Hungarian State Security deal with the Hungarian Communist movement in the interwar period, including suspected Communist persons living in the territories returned to Hungary between 1938 and 1941. The Hungarian Communist movement, which weakened in many respects in the mid-1930's, had considerable supply of manpower from the regained territories in the years of revision: intellectual party organisers arrived from Czechoslovakia (mainly Kassa/Košice) and Northern Transylvania. On the returned territories the social embeddedness of Communists was considerably higher than in the mother country. The importance of these territories is perfectly proved by the fact that out of the three leaders of the Communist Party of Hungary, two were from the "Felvidék" ("Uplands", the territory attached to Czechoslovakia after the First World War).

The material of the dossiers dealing with Communists from Transcarpathia and the "Uplands" are very fragmented and heterogenous, and not very significant from the perspective of the history of the Communist movement. The majority of dossiers referring to Communists in the "Délvidék" ("Southern territories", the territory attached to Yugoslavia after the First World War) can be linked to the partisan movement dominated by Serbs. Therefore, this paper focuses on Hungarian Communists from Northern Transylvania, partly because of the characteristics of the researched documents and partly because the Northern Transylvanian Communist movement could gain more significance compared to that on other returned territories in the period.

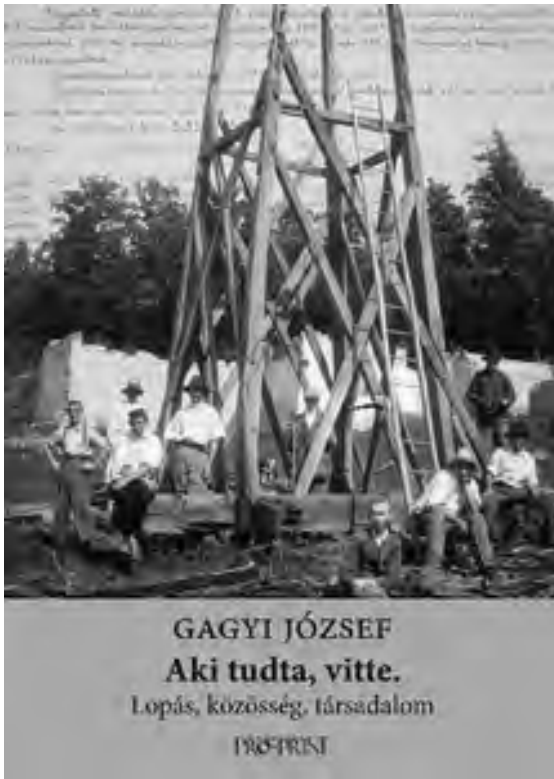
= Szemle =
////////////////////

/// *Pócs Nándor*

=== **A Nyárád menti Prométheusz** ===

Gagy József: *Aki tudta, vitte.*
Lopás, közösség, társadalom.

Csíkszereda, Pro-Print, 2018. 278. o.

Köztudomású, hogy a lopás az emberiség történetében mindig szankcionált tevékenység volt. A felnőtté válás nagyon fontos mozzanata a magántulajdon tiszteletben tartásának elsajátítása, és aki ennek a követelménynek nem tud megfelelni, morális integritásában természet-szerűleg kérdőjeleződik meg. A szankció forrása lehet vallásos természetű, államilag meghatározott, esetleg népszokásokhoz kötött, ám az, hogy mi számít lopásnak, már közel sem világos. Ebben a tekintetben a „jogi népszokás” gyakorta rugalmas módon ítéli/ítélte meg az állami szempontok alapján egyértelműen lopásnak minősülő eseteket.¹ Nem is annyira az enyém-tied viszony mentén, sokkal inkább azokban a helyzetekben, amikor a javak előzetes munkabefek-

tetés nélkül válnak elérhetővé (pl. erdei gombaszedés), vagy amikor a tulajdonviszonyok határai közmegegyezéssel elhomályosulnak (pl. lopás a téészből). A kelet-európai országokban az 1960-as években lezáruló kollektívizálás alkalmat adott rá, hogy a lopás közösség-szervező erővé és a jogi népszokás szerint el nem ítéendő

1 == Bővebben lásd: Tárkány-Szűcs, 1981: 507–779.

cselekedetté válják – állítja Gagyi József a 2018-ban megjelent munkájában. Kétségtelenül provokatív felvetés. Ugyanakkor e sorok szerzője biztos abban, hogy nincs olyan olvasó, akinek ne lenne valamilyen személyes emléke vagy otthonról, baráti társaságból hozott története bizonyos *szerezésekről* és *fizetéskiegészítésekről*. Így az alább recenzált kötet nem csak a tudományos közeg számára lehet figyelemre méltó.

Erre egyébként a szerző nyújtja a legbiztosabb garanciát, hiszen Gagyi József nemcsak a társadalomtudományok területén alkot és ír már évtizedek óta, de az antropológiai munkásságától sosem független lírájával is nevet szerzett magának. Magyarországon talán kevésbé ismert, hiszen a marosvásárhelyi kötődésű szerzőnek itthon eddig csak egy csíki és udvarhelyi hiedelemszövegeket rögzítő gyűjteménye látott napvilágot.² A 2004-ben megjelent „krízis-kötete” – bár nem klasszikus történetírói munka – a hiánypótló alkotások közé sorolandó, hiszen a székely társadalomnak a kommunista hatalomátvételre adott reakcióit összegezte, főleg a korabeli sajtóanyagokra támaszkodva.³ A lopás társadalmi jelentőségét firtató kutatásai már több, mint tíz éve alkalmat adnak különböző mélységű és terjedelmű publikációkra; ezek közül is kiemelkedik a jelen kötet bázisaként szolgáló *Ha akartam, fűtöltem, ha akartam, dúdolászgattam* címet viselő beszélgetőkönyv.⁴ Gagyi József interjúalánya az a jobbágyfalvi Balogh Pál, akinek a történetei több szempontból is alkalmasnak bizonyultak egy nagyobb lélegzetvételű monográfia megírásához. Pali bácsi 1931-ben született és 2018-ban hunyt el, tehát a romániai kollektivizálás előtti, alatti és utáni viszonyokról is személyes emlékeket őrzött. Ráadásul saját közösségének „beszélőembere”, olyan reprezentatív figurája volt, aki „*elismerten különb, mint a többiek, de nem annyira, hogy idegenné legyen, csupán annyira, hogy elfogadják és kövessék szavait, útmutatásait*” (37.). Az *Aki tudta, vitte* ugyancsak Pali bácsi történeteire épül, de ezen túl más, szintén Maros megyében gyűjtött interjúanyagot is felhasználta a szerző.

A megszólaltatott alakok azonban nem csak egyszerű adatközlők. Gagyi József Bohumil Hrabal és Tar Sándor nyomdokain haladva a munkás- és parasztemberek történeteiben jó érzékkel ismerte fel a kor erkölcsrendjét mélyen kifejező életelveket és a különböző tudattöredékeket összekötő közös pontokat. Balogh Pál és Sztrátya Domokos emlékezései ugyanis retrospektíve, de nem feltétlenül a lopás és a tulajdonhoz fűződő viszony felől álltak össze. Ez azonban nem csak a lopással mint bűnös cselekedettel szembeni (egyébként a szerző gyűjtőmunkáját is gyakran megnehezítő) pironkodásnak köszönhetően van így (27.). Inkább azzal lehet összefüggésben, hogy a magántulajdon részleges megszüntetésével felbomlott a korábbi, enyém–tied tiszteletén alapuló erkölcs, s ezért a közösségek különálló személyek és családok túlélési stratégiáira estek szét. A kutatás eredetisége abban mutatkozik meg, hogy Gagyi

2 = = Dyekiss–Gagyi (szerk.), 2016.

3 = = Gagyi, 2004.

4 = = Gagyi, 2012.

felismerte, a szocializmus immanens szándékai ellenére kialakult partikuláris érdekek a lopás rituális aktusán keresztül egy új közösséggé olvadtak össze (113–114.). Ennek a felismerésnek köszönhető, hogy a történettudomány bevett módszerei itt már elégtelennek bizonyultak, és a szerző gyakran tett antropológiai, illetve morálfilozófiai kitérőket is.

A szövegből világosan látszik, hogy nem önmagában a kollektivizálás, hanem annak az erőszakos és ésszerűtlen lefolyása teremtette meg a rituális lopás külső közegét. A romániai kollektivizálás a polikultúrás kisparaszti gazdaságokat számolta fel és a szocialista országokban is példátlanul nagy, átlagonként kétezer hektáros téveszekbe szervezte őket. Ehhez nyilvánvalóan hiányoztak a szükséges termelőeszközök, amelyek beszerzése és biztosítása óriási terhet rótt a román államra. Továbbá a téveszesítést ott is erőltették, ahol a földrajzi viszonyok erre nem adtak ésszerű lehetőséget; ilyen volt a Maros–Magyar Autonóm Tartomány is. Mindezek után aligha csodálható, hogy a kollektív hozamok az első néhány esztendőben kirívóan rossz eredményeket mutattak. Mivel egyes helyeken csak évi 250–300 kg búza jutott egy-egy téesztagra (kollektivistára), azok tömegével tagadták meg a beszolgáltatásokat, nem egy esetben a helyi vezetők (párttitkárok, kollektívelnökök, agrármérnökök) támogatásával (76.). Ám nemcsak az ínséges körülmények, de az ennek elhárítására tett állami kísérlet is elképesztő népmozgást idézett elő. Miközben 1963 nyarán 16 ezer Maros megyei kollektivista indult munkát keresni más vidékekre, ezzel egy időben tömegével érkeztek agronómusok és más szakemberek a rossz termelés fellendítése érdekében. S mint oly gyakran, e folyamatot egyszerre jellemezte a zűrzavar, de a kulturális fellendülés is: az urbánus gyökerű értelmiségiek falun tartása érdekében mozik és könyvtárak ezrei létesültek ekkoriban (63.). A városi miliőhöz szokott lelkék azonban így is nehezen illeszkedtek be az új környezetbe. Gondoljunk csak a *Húsz órában* feltűnő Kiss doktorra, aki évtizedek óta falun él már, de a rendelője alatt kialakított bárban mégis a pesti éjszakáról ábrándozik.

Tehát még csak nem is az általános nélkülözés (hiszen az sok helyütt korábban is fennállt), hanem a kollektivizálás erőszakos és (éppen ezért) illegitim végrehajtása írta át a lopást szankcionáló társadalmi parancsolatokat. A magántulajdon egyszerre az „eredeti szerzés” terepnumává vált. Ebben az értelemben a téveszek és az állami vállalatok hasonlatossá váltak a javakból kifogyhatatlannak tűnő erdőkhöz és folyókhoz, amit még a szigorú parasztmorál sem tiltott megdézsmálni. A Gagy József által megszólaltatott források arra mutatnak rá, hogy a közös lopások reciprok módon történő megszervezése új erkölcsrendet teremtett a kollektivista társadalomban. Az új reciprocitás alapelve a hosszú távú „kiegyenlített tartozás”, ez tartja ugyanis örök mozgásban a közösségi kapcsolatokat. (47.) A reciprok kapcsolatok kizárólagos célja pedig – hangsúlyozza a szerző – nem minden esetben az áruk megszerzése, hanem a kapcsolat fenntartása, azaz a biztonság szavatolása volt. (222–223.) A rendszerváltás utáni kitekintések pedig arra a felismerésre sarkallták a szerzőt – egyúttal a parasztság eltűnését is magyarázva ezzel –, hogy a régi „rend” éppen a reciprok kap-

csolatok túlburjánzása és a magántulajdon-tudat kollektív összezavarodása miatt nem állt helyre. Ráadásul az egyenetlen privatizáció tovább növelte a társadalom amúgy is meglévő veszteségérzetét, így a lopást garantáló külső indítékok a dekollektivizálás időszakában, illetve azután is fennmaradtak. Ennek köszönhetően a szocializmus öröksége és az új közeg egyszerre lehetetlenítette el a régi paraszti erkölcs visszatértét (227.).

A szerző gondolatmenete világos, szemléletes és újszerű. Azt azonban nem tudjuk, hogy pontosan mi is volt a kutatás tárgya, illetve célja. Ha néhány személyes történet tudományos igényű magyarázata, akkor ez egy túlírt munka. Ha a parasztság eltűnése, akkor a kutatás ahhoz nem volt elég mély. Ha a lopás társadalomtörténete, akkor ahhoz túl sok szó esik a vidéki társadalom átalakulásáról. De melyik vidéki társadalomról beszélünk egyáltalán? A Maros–Magyar Autonóm Tartományban lezajlott kollektivizálás rövid ismertetésével a szerző ugyan jelezte, hogy kutatásai során elsősorban a székelyföldi viszonyokra helyezte a hangsúlyt (51–87.), ám a kötet többi részét uraló egyéb (magyarországi) példák összezavarhatják az olvasót. Ezért joggal merülhet fel a kérdés: a rituális lopás székely vagy szocialista specifikum? Balogh Pali bácsi helyi érdekű történeteiből érvényes és újszerű nemzetközi kitekintésekig jutni egyébként is nehéz feladat, tehát érdemes lett volna inkább a romániai összehasonlításokra fókuszálni. Ahogy Paár Ádám Gagyí egy korábbi kötetének ismertetésekor fogalmazott: „*A Románia társadalomtörténetét megírni szándékozó szerzőknek óvakodniuk kell tehát attól, hogy művük tárgyát az erdélyi magyar társadalom bemutatására redukálják, kiragadva azt a romániai interakciók és összefüggések komplex rendszeréből. A román társadalmon belül zajló folyamatok elhanyagolása a tárgy feldolgozásának féloldalasságához vezethet, ami nem segíti az olvasót az erdélyi magyarság mai állapotának megértésében.*”⁵ Ugyanakkor hozzá kell tennünk, Gagyí József dolgát nem könnyítette meg, hogy Romániában „*a mikrotársadalmi folyamatok és a kollektív mentalitás vizsgálata ma sem tartoznak a hivatásos és hivatalos történetírás fősodrásához*”, ahogy ezt egy másik recenzens Gagyí egy másik kötete kapcsán megjegyezte.⁶

Amennyire sokoldalú a vizsgálat, talán a rituális lopás nyelvi leleményei is megérték volna egy (al)fejezetnyi kitérőt. A népi szleng ugyanis varázslatosan fantáziadús és egy cseppet sem logikátlan. Erre utalnak azok a kifejezések, amelyek a lopás szóban rögzült negatív tartalmat finom eufemizmusok mentén fedik el. Lopni telekszomszédától és felebaráttól bűn, mert ezekben az esetekben a tulajdonviszonyok határai világosak és éppen ezért közmegegyezéses módon tiszteletben tartandók. A lopás itt a jogi népszokás alapján is lopás, még akkor is, ha a tolvaj motivációi racionálisan (pl. szociális szempontok alapján) megmagyarázhatóak. Ámde azokban az esetekben, amikor egy egész generáció érti meg egymást, ha *szerepről, fizetéskiegészítésről, bugá-*

5 = = Paár, 2010: 207.

6 = = Bottoni, 2007: 230.

zásról, szajrézásról és titkos kártalanításról esik szó, nem (csak) a lopás nyelvi szinonimáira kell gondolnunk. A jelenségre persze a szerző is felfigyelt és a(z „önmagában közömbös”) lopás társadalmi kontextusait vizsgálva a szleng jelentőségét egy katolikus pap (!) történetén keresztül demonstrálta (142–143.). Ugyanakkor a kelleténél talán kevesebb figyelmet fordított azokra az élő folyamatokra, amelyeket a nyelv változásai tárnak fel, jelen esetben éppen a lopás kapcsán. Mivel a korabeli „társadalom igenis megfosztottak, tehát kötelezően támogatandónak/támogatásra érdemesnek, és nem adósnak érezte magát” (155.), világlátása a mindennapi nyelvhasználatban is kifejezésre jutott. A fenti példák jól illusztrálják, a közösből elvenni már csak azért sem volt bűn, mert azt tudatosan nem a lopás szóval illették. Így a szleng egy verbális szeleppé vált, amely feloldozást adott a műveletben rejlő erkölcsi tilalmak alól. Az „eredeti szerzés” újkori formái kapcsán pedig fel sem merül, hogy a tevékenység mögött valamiféle nyelvileg is takargatnivaló szándék húzódna meg. Elég, ha csak a lomtalánítások idejére jellemző gyors tulajdonosváltásokra vagy a Nagykuságban máig élő intézményre, a böngészésre gondolunk.⁷

A lopás bűnét, amit a kollektivista argó tudatosan elhomályosítani igyekezett, a klasszikus vidéki társadalomban keletkezett egyes népdalok és mesék (szintén tudatos módon) gyakorta virtusként tüntettek fel. Erdei Ferencet idézve Gagyí József is utal rá, hogy a „*parasztságon uralkodó külső világ*”, azaz a földesurak és csendőrök képviselte „rend” megkárosítása nem minden esetben számított bűnnek, sőt! (123.) A különböző betyárballadákban és népdalokban munkakerülő zsványok irigyelt hőskökként jelennek meg, mert egyfelől bátrak, másfelől pedig megleckéztetik a közösséghez nem tartozó, de a felette mégis hatalmat gyakorló uraságokat. A lázadók és ellenállók ilyenén megítélése egyébként univerzális, a városi környezetre is jellemző attitűd. Ezzel kapcsolatban érdemes megfontolni Herbert Marcusénak a polgári rend kapcsán kifejtett gondolatait: „*S az irodalomban ezt a másik dimenziót nem a vallás, a lélek, az erkölcs hősei képviselik (akik gyakran támogatják a fennálló rendet), hanem sokkal inkább olyan bomlasztó jellemek, mint a művész, a prostituált, a házasságtörő nő, a bűnöző, a száműzött, a rabló, a lázadó költő, a csibész, a bolond – azok, akik megélhetésükért nem dolgoznak meg, vagy legalábbis nem a rendes, megszokott módon.*”⁸ Vagy gondoljunk csak Regős Bendegúzra, Rideg Sándor főhősére, aki nemcsak a rendet képviselő Szabó baktert és a csendőroket, de a „határon” belül álló gazdagabb parasztokat is megleckézteti, ezzel egyébként mélyen kifejezve a szerző népi-marxista nézeteit.⁹ Az *Indul a bakterház* ikonikussá vált alakja tilosban legelteti a teheneket és lopott dinnyét falatozik. Teszi ezt azért, mert a kiszolgáltatott

7 = = Böngészni (tallózni, kalászolni) annyit tesz, mint zsákokkal és vödörökkel felpakolva kibiciklizni egy aratás utáni földdarabhoz, hogy az otthagyt/ottmaradt termésmaradékot – hosszas keresgélés árán – össze lehessen gyűjteni. A böngészés kortalanságát mutatja, hogy már a biblikus szövegek is kitérnek rá, lásd Haag, 1989: 193.

8 = = Marcuse, 1990: 80.

9 = = Rideg Sándor gondolatvilágához lásd: Bozók, 2014.

sorsát felismerő kisbojtár folyamatosan megkárosítva érzi magát, így felfogása szerint tette nem minősül bűnnek. A történet persze erős politikai gellert kap, de a stílus folytán még így is szorosan kapaszkodik a népi kultúrába, illetve a mesék világába. S miként az olvasónak az irodalomban feltűnő „szent örültek” alakjaival történő belső, személyes azonosulása törli el a bűn és a jócselekedet határait, úgy a népdalok sokszor név szerint ismert, de leginkább ismeretlen hőseinek legitimitását is a közös éneklés adja. Alkalomadtán úgy, hogy ezeket a nótákat olyanok is énekelték, akik életük során talán egyszer sem vetemedtek arra, hogy a máséból elvegyenek. A hősök és a hőstett megidézése így a külvilággal szembeni ellenállás vágya, másrészt pedig a lopás kapcsán kialakult „kettős parasztmorál” nyilvánvaló bizonyítéka volt.

Némileg ront a kötet gondolati értékén, hogy a szöveg szerkesztői nem voltak kellően alaposak. A bibliográfiában nemcsak Henri Mendras nevét, de Gagyi József 2009-ben megjelent kötetének címét is helytelenül tüntették fel. Továbbá nem világos, hogy miért ollózták a megértéséhez nélkülözhetetlen interjúszöveget az irodalomjegyzék után, illetve miért alkalmazták egyszerre a lábjegyzetelés és a szövegközi zárójeles hivatkozás rendszerét. Mindent egybevetve mégis elmondható, hogy úttörő munka született. A parasztság eltűnése és a vidéki társadalom rendkívüli mélységű átalakulása Kelet-Európa-szerte több tíz millió ember életét határozta meg visszafordíthatatlan módon. Ennek a gigantikus folyamatnak a megértéséhez Gagyi József munkája elsőrendű kézikönyv. Ami pedig a lopást illeti, majdhogy nem örök érvényű.

==== Hivatkozott irodalom ====

Bottoni, 2007

Bottoni, Stefano: Gagyi József: A krízis éve Székelyföldön 1949.
Korall, 30. sz. 230–233.

Bozók, 2014

Bozók Ferenc: Rideg Sándor karizmája. *Forrás*, 7–8. sz. 58–63.

Dyekiss–Gagyi (szerk.), 2016

Hiedelemszövegek Székelyföldről. Szerkesztette: Dyekiss Virág, Gagyi József.
Budapest, L'Harmattan.

Gagyi, 2004

Gagyi József: *A krízis éve Székelyföldön 1949*. Csíkszereda, Pro-Print.

Gagyi, 2012

Gagyi József: *Ha akartam, füttyöltem, ha akartam, dúdolászgattam. Beszélgetések Balogh Pállal*. Marosvásárhely, Mentor.

Haag, 1989

Haag, Herbert: *Bibliai Lexikon*. Budapest, Szent István Társulat.

Marcuse, 1990

Marcuse, Herbert: *Az egydimenziós ember*. Budapest, Kossuth.

Paár, 2010

Paár Ádám: Gagyi József: Fejezetek Románia 20. századi társadalomtörténetéhez.
Korall, 40. sz. 207–211.

Tárkány-Szűcs, 1981

Tárkány-Szűcs Ernő: *Magyar jogi népszokások*. Budapest, Gondolat.

Kulcsszavak

=====

mezőgazdaság, recenzió, társadalomtörténet

= **Prometheus from Nyárádmente** =

/// A BOOKREVIEW ON

József Gagyi: *Aki tudta, vitte. Lopás, közösség, társadalom.*

[Whoever could take it, took it.

Stealing, Community, Society.]

Pro-Print Alapítvány, 2019. p. 280

The author's main theory is based on the perception that stealing may create communities and in specific cases it is not regarded as a sin. How could that be? In the mid-1960's the (agricultural) collectivization in Romania profoundly changed the relations of people and property. Due to the often violent and unreasonable implementation (which did not bring higher living standards), people stopped respecting collective property. Although the communities of the „classical order” almost disappeared, through the act of „ritual stealing” new ones were created. Gagyi's primal sources were those personal stories which had been told by Pál Balogh and Domokos Sztrátya, two so called „speaking men” from a smaller region of Szeklerland, Nyárádmente. He also used archival documents and theoretical works for modelling the process that finally led to the „great vanishing” of (East-European) peasantry. Even if the task was enormous and vulnerable at some point, Gagyi's work has an outstanding importance in better understanding the last decades of the classic rural society.

/// Fodor János

=== A kikérdezett intézmény ===

Bartha Katalin Ágnes (szerk.): *Egy nemzetiségi könyvkiadó a diktatúra évtizedeiben (1969–1989). Beszélgetések a Kriterion munkatársaival.*

Kolozsvár, Polis Könyvkiadó, 2020, 408 o.

Egy olyan intézmény, amely jóval több feladatot látott el, mint egy könyvkiadó. Nagyjából így lehetne egy mondatban jellemezni a romániai államszocialista időszak második korszakában létrehozott Kriterion Könyvkiadót, amellyel kapcsolatosan Bartha Katalin Ágnes interjúkötetet szerkesztett az egykori munkatársak megszólaltatásával. A kiadó tevékenységének a fontossága megkérdőjelezhetetlen, hiszen évtizedekig egyetlen magyar nyelvű könyvkiadóként generációk könyvespolcainak máig is népszerű tartalmát szolgáltatta a romániai magyarok körében, illetve kisebb részben Magyarországon is. A bukaresti székhellyel és kolozsvári fiókkal rendelkező kiadónak összesen nyolcvanegy alkalmazottja volt az 1989-es rendszerváltásig (ideértve a szerkesztők mellett a tördelő-

ket, grafikusokat, kisegítő személyzetet stb.), ezek közül a kötetben tizenhat volt munkatárs szólal meg. Bár az interjúk 2014-ben készültek (azóta néhány megszólított sajnos már elhunyt), a kötetből így is kimaradt a Molnár Gusztávval készített –

minden bizonnyal értékes – beszélgetés, ugyanis a megszólított nem küldte vissza időben az általa revideált és jóváhagyott változatot (6. o.).

A kötet valamikor 2020 áprilisában jött ki a nyomdából, a romániai koronavírus-pandémia legszigorúbb lezárásokkal sújtott időszakában, így a bemutatására csupán az idei augusztus végi Kolozsvári Magyar Napok keretében kerülhetett sor, korlátozott feltételek mellett. A bemutatón Dávid Gyula (egykori munkatárs, interjúalany) kiemelte, mivel a kiadó bukaresti irattára odaveszett (sajnos a kötetből sem derült ki, hogy mi történt az iratokkal), a kiadó történetének valamikori rekonstrukciója kizárólag a még életben levő személyek megkérdezésével, illetve az állambiztonsági szolgálatok irataiból valósítható meg.¹ Bartha Katalin Ágnes könyvében részben előbbire vállalkozott a kolozsvári Nemzeti Kisebbségkutató Intézet ösztöndíjasaként. A szerző erre a feladatra pedig minden bizonnyal a legmegfelelőbb szakértő volt, ugyanis a kolozsvári Szabédi Ház akkori kutatójaként és a kiadó ottani fiókjának, valamint Domokos Géza időközben odakerülő irathagyatékának gondozójaként szakszerűen hasznosította a rendelkezésére álló forrásokat. Bár a munka nem szigorúan történeti jellegű, a szerző elsősorban színháztörténeti kutatásokkal foglalkozó interdiszciplináris érdeklődésével kiválóan megtalálta és magáévá tette a történettudomány szemszögéből megközelítendő módszereket.

A „nyersanyag” összegyűjtése gyakorlatilag 2014-ben megtörtént, de számos utómunka indokolhatta a kötet kései megjelenését, hiszen el kellett jutni az interjúk különböző helyszíneire (pl. Kolozsvár, Brassó, Bukarest, stb.), emellett azokat le kellett gépelni (a román munkatársakét lefordíttatni), jegyzetekkel ellátni, előtanulmányt írni, valamint mindezt megelőzően tájékozódni minden esetben az interjúalany tevékenységéről. Ami az interjúzás módszerét illeti, a szerző egy jól körülhatárolt kérdéssorral operált minden alany esetében, természetesen az egyénhez igazítva ezeket. A kérdések egy része a kiadóhoz kerülés körülményeire, a feladatkörre és változásaira, a kiadó jelentőségére, a Kriterion nemzetközi kapcsolataira, a magyar és nemzetiségi anyanyelvi művelődésben betöltött szerepére vonatkoznak. Másik részük pedig a szerzők-szerkesztők és az olvasók kapcsolatára, a könyvterjesztésre és cenzúrára, a külföldre utazás lehetőségeire, Domokos Géza kiadóvezető szerepére vonatkozik, és a kérdezett emlékezete mentén mélyül el a további vonatkozásokban. Ennek megfelelően a tizenhat interjú minősége és terjedelme is igencsak változó, amit az is befolyásolt, hogy négy interjúalany levélben válaszolt a felvetett kérdéssorra. Utóbbi érződik is, hiszen az interjúalanyok szóban közölt, olykor szípkázó történetei teszik igazán olvasmányossá a kötetet, melyet stílusosan megtörnek az írásban válaszoló kötött formában és tömören előadott (ugyanakkor fontos információkat tartalmazó) elbeszélései. Azonban fontos megjegyezni, hogy az interjúátiratokat a kötet szerkesztője visszaküldte az alanyokhoz, így minden bizonnyal stílusos változtatásokat, esetleges kihagyásokat, betoldásokat eszközöltek az eredetileg

¹ = Kiss J., 2020.

elhangzott anyaghoz képest. Ilyenformán ugyan elvesznek az átírt anyagból az elhangzó szavak, hangszínek vagy az elhallgatások csendjének különféle jelentésrétegei, viszont a szerző az előtanulmányban közli, hogy aki ezen vonatkozásokat kutatná, annak a hangforrások elérhetőek (7. o.).

A kötet szerkezetét tekintve, mellőzve a személyes hangvételi előszót, Bartha Katalin Ágnes bevezető tanulmányával indít. Mintegy félszáz oldalas előtanulmány keretezi a kötet interjúinak értelmezéséhez szükséges információkat. Ebben szó esik a módszerekről, a megkérdezettekről, az intézményről, a kért jelenségekről és az interjúkból levonható tanulságokról, következtetésekről. Az igencsak kimerítő jegyzetapparátussal és bibliográfiával rendelkező előtanulmányban rengeteg interjúidézet található, melyek azonban nem minden esetben a kötetben megtalálható szerkesztett interjúkkal egyeznek meg, ugyanis a szerző az előtanulmány megírásakor a hanganyagok első átíratait használta. Szerencsés lett volna ezeket egységesíteni, valamint – főleg a korszakot nem vagy kevésbé ismerők számára – egy rövid rendszerismertetőt beiktatni, mivel a kötet egy viszonylag hosszú (az 1969 és 1989 közötti) időszakot kíván lefedni.

A romániai államszocialista időszakban a Nicolae Ceaușescu 1965-ös hatalomra kerülésétől számító periódust a szakirodalom nagy vonalakban két alkorszakra bontja: az első, amelyet a hatalomra kerüléstől számítva egészen a „júliusi tézisek”² bejelentéséig és ezek első hatásainak megmutatkozásáig (nagyjából az 1970-es évek közepe-vége) a romániai magyarok szempontjából egyfajta intézményépítő időszak, melyet a korszak összefoglalójában Bárdi Nándor a „*kismagyar lélegzetvétel*” periódusaként nevezett meg.³ Ennek első alszakasza 1968-ban teljesedett ki, amikor Romániában végrehajtották a máig érvényben levő közigazgatási reformot: a megyésítést. Ennek hatására megszűnt a Magyar Autonóm Tartomány (melyet korábban Maros–Magyar Autonóm Tartománnyá alakítottak, jelentős területi és lakossági átszervezéssel). A másik jelentős esemény a prágai tavasznak véget vető szovjet intervenció romániai elutasítása, amely páratlan népszerűséget szerzett Ceaușescu számára a

2 = = Az RKP KB 1971. júliusi plenáris ülésén Nicolae Ceaușescu hangzatos beszédet mondott a politikai-ideológiai tevékenység és a párttagok marxista nevelésének feljavításáról. Beszédét minden bizonnyal a pártvezér Kínában és Észak-Koreában tett látogatásának tapasztalatai inspirálták és lényegében megerősítették abban, hogy a pártnak szigorúbb beavatkozást kell eszközölnie a politikai-ideológiai és kulturális életben. A beszéd később „júliusi tézisek” néven vonult be a köztudatba, és fokozatosan kezdte éreztetni hatását, mely általánosan az életszínvonal drasztikus romlásához vezetett. A folyamat lényegében az 1989. decemberi forradalom vetett véget. Lásd: Novák, 2011.

3 = = Bárdi–Éger (szerk.), 2017: 100. A korabeli emlékezők, de a történészek is egyetértenek abban, hogy az ötvenes évekhez, valamint a nyolcvanas évek végéhez képest egy jóval liberálisabb korszakról beszélhetünk. Így például Novák Csaba Zoltán a korszakról szóló forráskiadványát, természetesen idézőjelekkel (és kérdőjellel) ellátva, „Aranykorszak?”-nak titulálja. Lásd: Novák, 2011.

romániai lakosság és a nemzetközi közvélemény szemében. Az időszak relatív „nyitás” jellegét tovább erősítette azon értelmiségi találkozó sorozata, amikor a pártvezetés a korábbi gyakorlattól eltérően lehetővé tette a meggyítésről, valamint a romániai magyarok helyzetéről szóló konzultációt. A hetvenes évek közepéig lehetőség nyílt a problémák megvitatására és ezek kisebb részében való megoldására. A korábbi időszak megszorításaival szemben pedig az államhatalom engedélyezte nemzeti intézmények alapítását és a kisebbségek kulturális örökségének ápolását. Paradox módon a rendszer megreformálhatóságának illúziója mellett megmaradt központosító (erőszakos iparosítás) és diszkriminatív jellege.

A változás a pártvezér távol-keleti látogatásai hatására kihirdetett „mini-kulturális forradalom” 1971-es kezdetétől vált érzékelhetővé, amikor a „társadalmi homogenizáció” és a „szocialista nemzet” jelszavai határozták meg a politikai cselekvést. Az új irányvonal fokozatosan érezte hatását, ezért kevésbé éles a korszakhatár, így a 70-es évek közepére alakultak ki a román politikai rendszer azon általános jellemzői, amelyek a rendszerváltásig meghatározták az ország politikai életét. A társadalmi részvétel minimálisra csökkent, a párt- és állami szervek összeolvadása az ötvenes évek sztálinista korszakát idézték.

Ezután következett a rendszer bukásáig tartó, egyfajta „holtvágányként” is jellemezhető periódus.⁴ A júliusi tézisekben vizionált „mini-kulturális forradalom” fokozatosan érezte hatását, a kulturális életben a hetvenes évek végétől szigorúbb intézkedések és megszorítások következtek, a nyolcvanas évek elejére az ellentmondások a gazdasági élet minden területén nyilvánvalóvá váltak. A nemzetközi hitelek visszafizetése radikális gazdasági beavatkozást eredményezett, gyakorlatilag a legtöbb előállított nyersanyag és termék külföldre ment, miközben az import mérséklődött. Az adósságfizetés politikájának terhét a rohamosan csökkenő életszínvonal, a szolgáltatások minőségi és mennyiségi romlása közepette a lakosságnak kellett viselnie. 1982-ben emelték az élelmiszerek árát, a reálbér ebben az időszakban 15%-kal csökkent, de a gazdasági presztízsbetűházások ekkor sem álltak le, sőt a Nép Háza (a mai Parlament épülete) alapkövetétele és felépítése csak ezt követően történt. A román társadalom mozgósítását a reformok és a gazdasági jólét hiányában a nemzeti érzés propagálásával próbálták elérni. Ehhez a történelem mint propagandaeszköz kiváló alapul szolgált, ahol a kontinuitás-elmélet, a középkori-koraújkorai román fejedelemségek, azoknak a törökökkel, magyarokkal vagy lengyelekkel szembeni harcai voltak hivatottak a rendszer politikai ideológiáját történetileg alátámasztani. A nyolcvanas évek végén a diktátor házaspár gyakorlatilag elveszítette realitásérzékét. A Szovjetunió gorbacsovi reformjait, illetve a környező szocialista országok rendszerváltásait mereven elutasító pártvezetés 1989 decemberéig csak a titkosszolgálatok megfélemlítő módszereinek köszönhetően tudta hatalmi pozícióit megőrizni.

⁴ = Novák, 2016.

Így tehát érthető, hogy a kezdeti, ún. „lélegzetvétel” időszakában létrejöttek bizonyos intézmények, melyek részben kárpótolni kívánták a megysítéssel felszámolandó korábbi „vívmányokat”, ugyanakkor kifelé ezek jelenítették meg a nemzetiségpolitika helyes kezelését az államapparátus szemében. Ezen intézmények egyike a Kriterion Könyvkiadó, amelyet 1969-ben hoztak létre, párhuzamosan néhány hasonló jellegű kulturális intézménnyel: nagyjából ugyanekkor alapítják meg A *Hét* című kulturális közéleti hetilapot, valamint ekkoriban indult a román állami tévéadó magyar nyelvű műsora, továbbá a Magyar Nemzetiségű Dolgozók Országos Tanácsa is ekkor alakult meg. Utóbbit az RKP politikájának közvetítése céljából hozták létre, így nem volt jogérvényesítési hatásköre, mindazonáltal a találkozó megteremtette annak illúzióját, hogy a rendszerben kompromisszumok által változásokat lehet elérni. Tehát elmondható, hogy tulajdonképpen csak néhány szerencsés együttthatónak köszönhetően alakult meg nemzetiségi könyvkiadóként, de többségében mégis a romániai magyarság egyik alapvető társadalomszervezési szerepet is ellátó intézményeként a Kriterion. Utóbbi címke azzal indokolható, hogy a pusztán könyvkiadással járó feladatok mellett a kiadói kollektíva könyvbemutatók, író-olvasó találkozók szervezése mellett komoly bel- és külföldi kapcsolathálóra tett szert, s ezen szoros kapcsolatháló egyik fontos kiindulópontját jelentették a rendszerváltást követő politikai és kulturális önszerveződés beindításának a romániai magyarság vonatkozásában. Az előtanulmányban a kiadó működése igencsak szakszerűen van bemutatva, azonban szemmel látható, hogy az öt-hat évvel ezelőtt megírt szakszövegből hiányoznak azon kiadványok, melyek az elmúlt időszakban jelentek meg és relevánsak a témát illetően.⁵

Az előtanulmány után az interjúk következnek, melyek sorrendben először a bukaresti, majd a kolozsvári munkatársak válaszaival folytatódnak. A kötetet a tartalomjegyzék zárja, s bár jellegét tekintve szélesebb olvasóközönséget is megszólíthat, azonban forráskiadványként jól jött volna a kutatók munkáját megkönnyítő név-, hely- és intézmény- (vagy esetleg könyvcím-) mutató, hiszen rengeteg értékes információ elevenedik meg az interjúalanyok révén.

A kötetben egyik fontos és releváns kérdés a korabeli titkosrendőrség, köznyelven Securitate és a kiadó munkatársai közötti interakció, bár a szerző kiemelte, hogy ennek bővebb vizsgálata nem képezi a jelen kutatás részét. Ugyanakkor a szerkesztőnek sikerült betekintést nyernie Domokos Géza operatív dossziéjába, melyből két esetet emelt ki: egyik a kiadó tatár nyelven megjelent könyvének konstancai bemutatójáról szóló jelentés, valamint egy másik, amely szerint Domokos Géza elégedetlenségét fejezte ki, mivel leállították a kiadó könyveinek New York-i exportját, holott tetemes bevételt hozott az államnak (18, 24. o.). Érdekes lenne akár egy külön kutatásban megvizsgálni intézményi szinten és a munkatársak szintjén az együttműködés különböző lehetséges formáit, lecsapódásait a CNSAS-dossziék anyagának ösz-

⁵ = Itt csupán kettőt emelnék ki: Novák Osaba Zoltán már idézett forráskiadványának második kötetét: Novák, 2016; valamint Kiss Á., 2014.

szevetéséből, mivel az interjúk számos ponton érintik a kérdéskört,⁶ inkább misztifikálva, mintsem tisztázva a történeteket.

Ami az interjúk egyik közös pontja, az a „megidézett hiányzóként” hivatkozott egykori, megfelelő káderlappal rendelkező (származása, szovjetunióbeli tanulmányai), majd egyre hangsúlyosabban ellenzékivé váló igazgató, Domokos Géza személye. Bár a kötet nem róla szól elsősorban, abban egyetértés van az interjúalanyok között, hogy Domokos személyisége, agilitása, stratégiája meghatározta a kiadó jellegét, vagyis a fentről tervezett kirakatintézmény helyett a lehetőségekhez igazodva valódi tartalommal működhetett. A kötet forrásértékének erősségét jelenti, hogy egy potenciális Domokos-életrajz megírásához számos olyan támpontot nyújt, melyhez nyugodtan fordulhatnak a kutatók. Ugyanakkor, annak ellenére, hogy tartalmilag rengeteg részlet kiderül, lényegesebb kérdésekre, mint például hogy miért nem sikerül elmozdítani igazgatói pozíciójából Domokost még az 1984-es általános kiadói felülvizsgáláskor sem, nem igazán kapunk megnyugtató választ.

Minden felsorolt kifogás ellenére egy igencsak fontos kötetről van szó, melynek forrásértéke felbecsülhetetlen, és ebben a vonatkozásban, Demény Péterrel egyetértve, Bányai Éva interjúköteté mellé sorolható, amely a fontosabb bukaresti magyar életutakat követte nyomon.⁷ Remélhetőleg lesz folytatása, hiszen a Kriterion-történet számos eleme feltáratlan, s a kiadó 50 éves fennállásának alkalmával tartott rendezvények is ilyen irányba terelik majd a kutatókat.⁸ A jelen kötet ugyan megáll az 1989-es rendszerváltást megelőző időszaknál, azonban a kiadó privatizációja, az egykori munkatársak életpályájában bekövetkező változások is hasonlóan érdekes történeteket rejthetnek (az igazgató, Domokos Géza az RMDSZ alapítója és első elnöke lett, rajta kívül többen az egyetemi katedrát választották, vagy kiadói tevékenységüket folytatták stb.). Addig is Bartha Katalin Ágnes kötetével nem csupán a kutatók nyertek egy fontos, egyedi történeti csemegékkal fűszerzett forráskiadványt, hanem mindazon olvasók számára is ajánlott, akik az államszocialista időszak romániai magyar művelődéstörténete iránt érdeklődnek.

=== *Hivatkozott irodalom* ===

Bányai, 2006

Bányai Éva: *Sikertörténetek kudarccokkal. Bukaresti életutak.*

Beszélgetések bukaresti magyar értelmiségiekkel. Kolozsvár.

6 = = Pl. az egyik interjúalany, Gabriel Grafița ügynökműltja.

7 = = Bányai, 2006. Idézi Demény, 2020.

8 = = <https://www.kriterion.ro/article/662-kriterion-50-fel-evszazad-a-nemzetisegi-kulturak-szolgالاتaban/> (letöltés ideje: 2020. augusztus 29.).

Bárdi–Éger (szerk.), 2017

Bárdi Nándor – Éger György (szerk.): *Magyarok Romániában 1990–2015. Tanulmányok az erdélyi magyarságról.*

Budapest, Károli Gáspár Református Egyetem – L’Harmattan Kiadó.

Demény, 2020

Demény Péter: *Sétatér / Újjászületik egy intézmény (Bartha Katalin Ágnes Egy nemzetiségi könyvkiadó a diktatúra évtizedeiben* című könyvéről).

<http://www.lato.ro/article.php/%C3%A9ajj%C3%A1sz%C3%BCletik-egy-int%C3%A9zm%C3%A9ny-Bartha-Katalin-%C3%89gnes-Egy-nemzetis%C3%A9gi-k%C3%B6nyvkiad%C3%B3-a-diktat%C3%BAra-%C3%A9vtizedeiben-c%C3%ADm%C5%B1-k%C3%B6nyv%C3%A9r%C5%91l/4529/> (letöltés ideje: 2020. augusztus 29.).

Kiss Á., 2014

Kiss Ágnes: *Censorship Between Ambiguity and Effectiveness: Rules, Trust and Informal Practices in Romania (1949–1989)*. Doktori disszertáció, Central European University, Budapest.

<https://dsps.ceu.edu/sites/pds.ceu.hu/files/attachment/basicpage/478/agneskiss.pdf> (letöltés ideje 2020. augusztus 29.).

Kiss J., 2020

Kiss Judit: *Kriterion: az erdélyi magyarok számára a könyvet jelentő márkanév.*

<https://kronikaonline.ro/kultura/kriterion-az-erdelyi-magyarok-szamara-a-konyvet-jelento-markanev> (letöltés ideje: 2020. augusztus 29.).

Novák, 2011

Novák Csaba Zoltán: *Aranykorszak? A Ceaușescu-rendszer magyarságpolitikája 1965–1974*. Csíkszereda, Pro-Print Könyvkiadó.

Novák, 2016

Novák Csaba Zoltán: *Holtvágányon. A Ceaușescu-rendszer magyarságpolitikája 1974–1989*. Csíkszereda, Pro-Print Könyvkiadó.

Kulcsszavak

=====

határon túli magyarok, kultúra, recenzió

= ***An Institution Interrogated*** =

/// A BOOKREVIEW ON

Katalin Ágnes Bartha (ed.): *Egy nemzetiségi
könyvkiadó a diktatúra évtizedeiben (1969–1989).
Beszélgetések a Kriterion munkatársaival.*
[fordítás]

Kolozsvár, Polis Könyvkiadó, 2020, p. 408

Being the single Hungarian-language publishing house in Romania, the importance of the activities of Kriterion Publishing House established in 1969 is unquestionable as it has been providing popular books for the bookshelves of generations of Hungarians, mainly in Romania, and, to a smaller extent, in Hungary, for decades. The reviewed book was compiled and edited by Ágnes Katalin Bartha. Until the regime change of 1989, the publishing house, which was based in Bucharest and had an office in Kolozsvár/Cluj-Napoca, had altogether 81 employees, 16 of whom were interviewed by the author. They talk about their everyday lives at work and the various tribulations of the Ceaușescu era. A 50-page-long introductory study helps the reader interpret the interviews, discussing the methods, the interviewees, the institution, the phenomena that the questions addressed as well as the findings and conclusions which can be derived from the interviews. This book is not only an important source publication spiced with individual historical delicacies for researchers, but it is also recommended to all readers who are interested in the history of Hungarian culture in Romania in the state socialist era.

=== E számunk szerzői ===

ABLONCZY BÁLINT,
újságíró, műhelyvezető, Károli Gáspár Református Egyetem,
Egyház és Társadalom Kutatóintézet, Reformáció Öröksége Műhely

ANTAL RÓBERT-ISTVÁN,
doktorandusz, Eszterházy Károly Egyetem

BALOGH F. ANDRÁS,
habilitált egyetemi docens, tanszékvezető, Eötvös Loránd Tudományegyetem,
Német Nyelvű Irodalmak Tanszéke

FODOR JÁNOS,
egyetemi tanársegéd, Babeş-Bolyai Tudományegyetem, Kolozsvár,
Magyar Történeti Intézet

KÓSA-GRIMM ANDRÁS KRISTÓF,
PhD-hallgató, Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar,
Történelemtudományi Doktori Iskola, Művelődéstörténet Doktori Program

OLÁH SÁNDOR,
társadalomkutató, KAM – Regionális és Antropológiai Kutatások
Központja, Csíkszereda

OROSZ JÚLIA,
történész, doktorjelölt hallgató, Debreceni Egyetem

PÓCS NÁNDOR,
történész, ÁBTL

SZAMBOROVSKYKYNÉ NAGY IBOLYA,
történész, könyvtárigazgató, II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai
Magyar Főiskola, Beregszász

A tanulmányokkal kapcsolatos
észrevételeiket, megjegyzéseiket az alábbi címre küldjék:
betekinto@abtl.hu.

Kérésükre szívesen továbbítjuk levelüket az adott szerzőnek.